

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Лапченко Анастасія Сергіївна

УДК 94(477.54)"1921/1928": 334.713

ДИСЕРТАЦІЯ

Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині)
в роки нової економічної політики (1921-1928 рр.).

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ А. С.Лапченко

(підпис)

Науковий керівник (консультант): **Калініченко Володимир Вікторович**, доктор історичних наук, професор.

Харків – 2017

АНОТАЦІЯ

Липченко А.С. Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики (1921-1928рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 «Історія України». – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Харків, 2017.

Промисли були невід’ємною частиною економічного життя українців. Промислова діяльність забезпечувала селянство додатковими заробітками, необхідними знаряддями праці і предметами побуту. Життєвість селянських промислів була обумовлена орієнтацією сільського виробника на ринок (в основному селянський), оперативністю у заготівлі сировини, реагуванні на зміни ринкової кон’юктури, використанні трудових ресурсів родини, простотою обладнання та технологією виробництва а також бажанням селянина бути самостійною одиницею.

Дослідження теми актуалізується недостатньою її розробленістю, як у межах Харківщини (Слобожанщини), так і в інших історико-географічних регіонах а також в загальноукраїнському масштабі. Важливе місце у висвітленні окремих питань (економіко-статистичних, етнографічних) побутування промислів, без сумніву, займають праці попередніх дослідників. Однак, при наявності чималої кількості таких праць, питання комплексного вивчення розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики до сьогодні не стало темою окремого наукового дослідження.

Наукова новизна роботи полягає у створенні першого узагальнюючого дослідження з розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині). Спеціальне узагальнююче дослідження з даної теми проведене на підставі комплексного використання архівних, письмових та етнографічних джерел. В науковий обіг ведено ряд, не використаних раніше фахівцями, архівних

документів. Окрім того, наукову новизну роботи визначають мета, предмет та завдання дослідження. Згідно з ними встановлено та обґрунтовано конкретну залежність спеціалізації і розміщення дрібного виробництва від природних ресурсів регіону. Також вперше досліджено динаміку кількісних та якісних змін у розвитку селянських промислів, охарактеризовано діяльність місцевих владних структур, показана спеціалізація селянських промислів, розкрито тісне співіснування промислу і землеробства в селянському господарстві. Показана еволюція організаційних форм селянських промислів і ефективність їх роботи, вивчені соціальні аспекти значущості селянських промислів.

Відношення більшовиків до приватного підприємництва мало ситуативно-прагматичний та еволюційно-господарський характер. Упродовж першої третини нової економічної політики селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) досягли найбільшого розвитку, так як політика держави допомагала їх розвитку задля вирішення проблеми нестачі товарів першої необхідності. Проте вже з 1924 р., взято курс на знищення приватника, а після 1927 р. взято курс на колективізацію, що призвело до скорочення а інколи і до занепаду селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині), та в цілому по всій Україні. Проте, держава не змогла витіснити з дрібного виробника приватну ініціативу, а отже і не змогла ліквідувати дрібно-товарне виробництво в сільській місцевості Харківщини (Слобожанщини) в 1921-1928 рр..

Основне сільськогосподарське виробництво мало яскраво виражений сезонний характер. Рівень зайнятості працівників залежав від специфіки виробничої діяльності господарства. Промисли сприяли мінімізації впливу фактора сезонності на використання трудових ресурсів сільського господарства протягом всього календарного року. Окрім того промислова діяльність сприяла ефективному використанню не тільки трудових, а ще й сировинних ресурсів, поклади яких знаходились на території багатьох господарств: глина, пісок, гравій, вапно, ліс та інше. Саме тому промислова діяльність в роки нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) була найбільш розвинена в районах,

багатих лісовими масивами, водними ресурсами, мінеральними покладами. Це і зумовило в основному територіально-галузовий розподіл селянських промислів, так як доступність місцевих сировинних джерел була одним із факторів, що сприяли розвитку селянських промислів.

Продукцію переробки місцевої сировини використовували як для задоволення внутрішніх потреб сільського господарства, так і на продаж. Попит на регіональних й загальноукраїнських ринках, рівень соціально-економічного розвитку, ще одна з причин, що сприяла розвитку селянських промислів. Крім цього промисли сприяли створенню нових робочих місць для працездатного населення сільських територій, що є сприятливим фактором зниження рівня безробіття на селі.

Розвиток промислів мав і культурно-історичний аспект. Народна творчість українців глибоко традиційна, і одне з головних завдань промислів збереження культурної спадщини. Це виражається в збереженні і передачі наступним поколінням національних промислів: різьба по дереву, плетіння з лози і берести, національна вишивка і тощо.

Методологічні підходи дозволили скласти загальну картину розміщення промислів на території Харківщини (Слобожанщини) в роки нової економічної політики. У територіальному відношенні їх розміщення і спеціалізація відрізнялися нерівномірністю. Значне місце займали промисли по обробці рослинної сировини: деревообробники та текстильники. Численними були і промисли по обробці тваринної сировини: шкіряний, шевський, чоботарський, кушнірський промисли. Це було викликано підвищеним попитом на їх вироби на Харківщині (Слобожанщині) і загалом по Україні, що створювало стійкий ринок збуту.

Важливу роль відіграли також промисли по обробці металів і мінералів. Серед селянських промислів Харківщини (Слобожанщини) виділялося кілька видів промислів, продукція котрих була затребувана не лише на місцевих а й на зарубіжних ринках – лозоплетіння, вишивка, гончарство. Ці промисли, завдяки

яскраво вираженим художнім особливостям, стали бажані і впізнавані. Найбільшу щільність розміщення дрібнотоварного виробництва в сільській місцевості мала Харківська округа.

Наукове та практичне значення одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнюючих праць з історії України, історії української культури та історії народного господарства, в науково-дослідницькій роботі при вивченні специфіки нової економічної політики, у процесі підготовки навчальних посібників, в подальшій розробці обраної теми. Введені в науковий обіг документи і матеріали, фактичний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при написанні лекційних курсів з історії України ХХ століття, спецкурсів з історії України, історії торгівлі, аграрної історії України тощо.

Отже наукові положення розроблені авторкою особисто, та їх новизна полягає в тому, що дана дисертаційна робота є однією з перших спроб всебічного комплексного вивчення історії розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики. Авторкою вперше вивчено процес розвитку домашнього підприємництва в роки нової економічної політики та пов'язані з ним соціально-економічні процеси, як предмет спеціального історичного дослідження. Достовірність наукових положень та висновків наведених в дисертації забезпечується використанням достатньо широкої джерельної бази та літератури з обраної тематики.

Ключові слова: селянські промисли, нова економічна політика, Харківщина (Слобожанщина), дрібнотоварне виробництво, кооперація.

SUMMARY

A.S. Lapchenko Peasant crafts on Kharkivschina (Slobozhanschina) during the new economic policy (1921-1928). – Qualifying academic work on the manuscript rights.

The thesis for the Candidate of Historical Sciences degree on speciality 07.00.01 "History of Ukraine". – Kharkiv National University of V.N. Karazin, Kharkiv, 2017.

Crafts were an integral part of the economic life of Ukrainians. Industrial activity provided the peasantry with additional earnings, necessary instruments of labor and household items. The vitality of the peasant crafts was due to the orientation of the village manufacturer to the market (mainly peasant), the efficiency in the procurement of raw materials, the response to changes in market conditions, the use of labor resources of the family, the simplicity of equipment and production technology and the desire of the peasant to be an independent unit.

The research of the topic is actualized by its insufficient development, both within the boundaries of the Kharkiv Region (Slobozhanshchyna) and in other historical and geographical regions as well as in the national scale. An important place in the coverage of certain issues (economic, statistical, ethnographic), the use of crafts, no doubt, occupy the work of previous researchers. However, in the presence of a large number of such works, the question of a comprehensive study of the development of peasant crafts in the Kharkiv region (Slobozhanschina) during the years of the new economic policy has not become the subject of a separate scientific research.

Scientific novelty of the thesis is the creation of the first synthesis research on peasant industries on Kharkivschina (Slobozhanschina). Special synthesis research on the subject is performed on the basis of complex use of archival, written and ethnographic sources. A number of previously unused by specialists archival documents are put into the scientific circulation. In addition, scientific novelty is defined by purpose, object and task of research. According to them it is defined and grounded a specific dependence of specialization and location of small-scale production on the natural resources of the region. Also the dynamics of quantitative and qualitative

changes in the development of peasant handicrafts it were researched for the first time, the activities of local authorities were described, peasant craft specialization was shown, the close coexistence of fisheries and agriculture in the peasant economy was disclosed. Evolution of organizational forms of peasant crafts and effectiveness of their work were shown, and the importance of the social aspects of peasant crafts was studied.

The Bolsheviks' attitudes toward private entrepreneurship were not situational-pragmatic and evolutionary-economic. During the first third of the new economic policy peasant crafts on Kharkivschina (Slobozhanschina) reached the greatest development since government policy helped their development to solve the problems of essential commodities shortages. However, since 1924, government took the path on the destruction of private and after 1927 embarked on collectivization, which led to a reduction and sometimes to the decline of peasant industries on Kharkivschina (Slobozhanschina), and generally throughout Ukraine. However, the state could not oust the private initiative from the small producer, and therefore could not eliminate small-scale production in the countryside of the Kharkiv Region (Slobozhanshchyna) in 1921-1928.

The main agricultural production had a distinct seasonal character. The employment rate of workers depended on the production activity specifics of the state. Crafts should contribute to minimize the impact of seasonal factors on the use of agricultural labor resources throughout the calendar year. In addition, industrial activity promoted efficient use of not only human resources but also raw materials, deposits of which are there on the territory of numerous farms, clay, sand, gravel, limestone, wood. That is why industrial activities during the new economic policy on Kharkivschina (Slobozhanschina) was developed the most in areas rich in forests, water resources, mineral deposits. This mainly resulted in territorial and sectoral distribution of peasant industries, as the availability of local raw material sources was one of the factors that contributed to the development of peasant crafts.

The products of processing of local raw materials were used both to meet the domestic needs of agriculture and for sale. It asks for regional and foreign national

rivals, the level of social and economic growth. One of the reasons that contributed to the development of peasant promises. In addition, the industries contributed to the creation of new jobs for the able-bodied population of rural areas, which is a favorable factor in reducing the unemployment rate in the countryside.

The development of crafts had cultural and historical aspects. Ukrainian folk art is deeply traditional, and one of the main objectives of crafts is the conservation of cultural heritage. This is reflected in the preservation and transmission of national crafts to the next generation: woodcarving, twigs and bark weaving, national embroidery, etc.

The historical-geographical approach allowed to draw up a general picture of the placement of crafts in the territory of the Kharkiv region (Slobozhanshchyna) during the years of the new economic policy. In the territorial respect of their placement and specialization were uneven. A significant place was occupied by the processing of plant raw materials: woodworking and textiles. Numerous were also trades for the processing of animal raw materials: leather, shoemaking, shobotarsky, fur coats. This was due to the high demand for products in the Kharkiv region (Slobozhanshchyna) and in general in Ukraine, which created a stable market.

An important role played also in the processing of metals and minerals. Among the peasant crafts of the Kharkiv region (Slobozhanshchyna) there were several types of crafts, the products of which were claimed not only on the local but also on foreign markets - wicker, embroidery, pottery. These crafts, thanks to the pronounced artistic features, became desirable and recognizable. The Kharkiv district has the highest density of distribution of small-scale production in the countryside.

The scientific and practical significance of the results obtained in the dissertation is that they can be used in the process of creating general works on the history of Ukraine, the history of Ukrainian culture and the history of the national economy, in research work in the study of the specifics of the new economic policy, in the process of training manuals, in the further development of the chosen topic. The documents and materials introduced into scientific circulation, the actual material and the conclusions of the research can be used in the educational process when writing lectures on the

history of Ukraine of the twentieth century, special courses on the history of Ukraine, the history of trade, the agrarian history of Ukraine, etc.

So the author developed scientific statements personally, and their novelty is that this thesis is one of the first attempt of a comprehensive study of the peasant industries history on Kharkivschina during the new economic policy. The author first comprehensively studied the development of a home business and related socio-economic processes as a matter of special historical research. The reliability of scientific statements and conclusions presented in the thesis is provided by using sufficiently wide range of sources and literature on the chosen topic.

Keywords: peasant crafts, new economic policy, Kharkivschina (Slobozhanschina), small-scale production, cooperation.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати у фахових виданнях України:

1. Лапченко А.С. Аналіз участі сільського жіноцтва в промислах на Харківщині в роки непу // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 113-117. **(видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus).**
2. Лапченко А.С. Використання мінеральних речовин в селянських промислах на Харківщині в роки непу // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч.2. С. 109-113. **(видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).**
3. Лапченко А.С. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1929рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. Вип.17. С. 139-148.
4. Лапченко А.С. Географія та динаміка розвитку промислів з переробки тваринної сировини в селах Харківщини в період НЕП // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 41. Київ: НТУУ «КПІ», 2016. С. 107-116. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз: РІНЦ; CiteFactor; DOAJ; EBSCO; Index Copernicus).**
5. Лапченко А.С. Особливості державного регулювання селянських промислів на Харківщині протягом 1921–1929 рр. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр.. Дніпро, 2016. № 1-2 (13-14). С. 220-229.
6. Лапченко А.С. Селянські промисли з обробки рослинної сировини на Харківщині в роки непу // Вісник Національно технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія «Актуальні проблеми історії України». Харків: НТУ «ХПІ». 2015. №38 (1147). С. 73-84.

7. Лапченко А.С. Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки НЕПу // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили. 2015. Вип. 15. С. 69-77. **(видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus).**
8. Лапченко А.С. Селянські промисли на Харківщині в 1920-х рр. // Вісник Черкаського університету імені Б. Хмельницького. Серія «Історичні науки» Черкаси, 2015. Вип. 9 (342). С. 117-121.
9. Лапченко А.С. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених. Харків, 2015. Вип. 18. С. 90-98. **(видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).**

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних виданнях:

10. Lapchenko A. The contradiction of the term “handicraft industry” // Oxford Journal of Scientific Research, 2015, № 1(9) (January-June). P. 554-561.
11. Лапченко А.С. Кустарно-ремесленная деятельность селянства в УССР в период непа // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. №2(23): сборник статей по материалам XXIII международной заочной научно-практической конференции. Москва, Изд. «Международный центр науки и образования», 2014. С. 21-26.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12. Лапченко А.С. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1928 рр.) // Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 17-18 жовтня). Херсон, 2014. С.52-57.
13. Лапченко А.С. Державний протекціонізм в кооперативному будівництві та регулювання дрібної промисловості в сільській місцевості Харківщини в роки непу // X міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 27-28 жовтня 2016 року). Київ, 2016. С. 84-86.

- 14.Лапченко А.С. До питання про термін «кустарна промисловість» в історичній літературі // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 20-21.
- 15.Лапченко А.С. Розвиток жіночого домашнього підприємництва в гендерному просторі українського села в роки непу (на прикладі Харківщини) // «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 25-26 вересня 2015 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 49-53.
- 16.Лапченко А.С. Розвиток селянських кустарних промислів УСРР у роки НЕПу (1921-1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 187-189.
- 17.Лапченко А.С. Селянські промисли з обробки мінеральних речовин на Харківщині в роки непу // III Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Суми, 17 квітня 2015). Суми, 2015. С. 17-19.
- 18.Лапченко А.С. Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки НЕПу // «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29-30 січня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 67-69.
- 19.Лапченко А.С. Селянські промисли по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу // III Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених (м. Дрогобич, 26-27 березня 2015 року). Дрогобич, 2015. С. 82-83.
- 20.Лапченко А.С. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 13-14 листопада 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 18-20.

21.Лапченко А.С. Що спільного і чим відрізняються поняття «ремесло» і «промисел»? // Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 червня 2014 року). Одеса, 2014. С. 21-24.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	15
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база, методологія і методи дослідження	25
1.1. Історіографія проблеми	25
1.2. Джерельна база	46
1.3. Методологія і методи дослідження	58
РОЗДІЛ 2. Загальні показники й особливості розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині).	68
2.1. Територіально-галузеве розміщення та питома вага селянських промислів	68
2.2. Державна політика, щодо селянських промислів	83
РОЗДІЛ 3. Основні галузі селянських промислів та їх географія на Харківщині (Слобожанщині)	123
3.1. Селянські промисли з обробки рослинної сировини	123
3.2. Використання мінеральних речовин в селянських промислах	156
3.3. Селянські промисли з переробки тваринної сировини	171
ВИСНОВКИ	187
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	192
ДОДАТКИ	253

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВРНГ – Вища рада народного господарства

ВУЦИК – Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ВЦКНС – Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян

Головкооперком – Головний кооперативний комітет при РНК УСРР

ГСНХ – губернский совет народного хозяйства

Губвиконком – губернский виконавчий комітет

Губраднаргосп – губерньська рада народного господарства

ДАСО – Державний архів Сумської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

Держбанк – Державний банк

Держплан – Державна планова комісія

Держстрах – Державне страхування

Держторг – Державна торгова контора по експорту і імпорту

ДПУ – Державне політичне управління

ЗУ України – Зібрання узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України

КНС – комітет незаможних селян

Компрод – Комісаріат продовольства

КП(б) – Комуністична партія (більшовиків)

КПСС – Комунистическая партия Советского Союза

МАСРР – Молдавська Автономна Соціалістична Радянська Республіка

МТТ – Машинно-тракторні товариства

НАНУ – Національна академія наук України

Наркомат – Народний комісаріат

Наркомвнуторг – Народний комісаріат внутрішньої торгівлі

Наркомпраці – Народний комісаріат праці

Наркомпрод – Народний комісаріат продовольства

НЕП – Нова економічна політика

НК РСІ – Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКВТ — Народный комиссариат внутренней торговли

НКЗ (Наркомзем) – Народний комісаріат земельних справ

НКФ (Наркомфін) – Народний комісаріат фінансів

НКЮ (Наркомюст) – Народний комісаріат юстиції

Окрвиконком – окружний виконавчий комітет

Окрфінвідділ – окружний фінансовий відділ

Промбанк – Промисловий банк

Раднаргоспи – Ради народного хозяйства

Раднарком – Рада народних комісарів

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада народних комісарів

РПО – Рада праці та оборони

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

РСЧА – Робітничо-селянська Червона армія

Сільбанк – Сільськогосподарський ощадно-позичковий банк

Сільгосподаток – сільськогосподарський податок

СНК – Совет народных комиссаров

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

СУ РСФСР – Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства РСФСР

СУ Украины – Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины

Трудгужповинність – трудова гужова повинність

ТСОЗ – товариство спільного обробітку землі

УЕН – Українська економічна нарада

УЕР – Українська економічна рада

Укоопспілка – Українська спілка споживчих кооперативних організацій

Українбанк – Український кооперативний банк

Українкустарспілка – Всеукраїнська спілка кустарно-промислової кооперації

Укрраднаргосп – Українська рада народного господарства

Укрторг – Управління державної торгівлі в Україні

Укрхліб – Український хлібозаготівельний і борошномельний трест

УРНГ – Українська рада народного господарства

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

УЭС – Украинский экономический совет

Уцербкооп – Центральний робітничий кооперативний комітет України

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦКПомгол – Центральная комиссия помощи голодающим

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

Центроспілка – Центральна спілка споживчих товариств СРСР

ЦК – Центральний комітет

ЦСУ – Центральне статистичне управління

ВСТУП.

Обґрунтування вибору теми дослідження. На початку ХХІ століття економіка України, як і сто років тому, знову приймає багатоукладний характер, який чітко проявився в процесі створення нової моделі економічного розвитку країни. В аграрному і в промисловому секторах економіки робляться наполегливі спроби відродження дрібнотоварного виробництва, тісно пов'язаного з забезпеченням товарами масового споживача і вирішенням проблеми зайнятості населення. Саме в сучасних умовах дрібне виробництво і промисли є складовою частиною малого підприємництва. Перебуваючи в інших економічних умовах, відрізняючись більш розвинутою технікою, всі сучасні форми соціально-економічної організації мають, тим не менш, багато спільного з селянськими промислами 1920-х років. Тому вивчення історичного досвіду допоможе правильно оцінити тенденції розвитку малих підприємств, особливості їх функціонування, виявити ефективні форми, засоби регулювання і стимулювання дрібних промислових підприємств. При цьому особливо актуальним є звернення до історії окремих регіонів. Регіональні дослідження промисловості, в тому числі дрібної, допомагають виявити особливості і закономірності розвитку тієї чи іншої території України, облік і аналіз яких необхідні для успішного становлення і функціонування сучасних соціально-економічних відносин. Цим пояснюється зростання інтересу з боку вчених істориків та економістів, політиків і широкої громадськості до вивчення господарських процесів.

Актуальність теми дослідження обумовлена не лише сучасними потребами українського суспільства. Враховуючи масштабність і невичерпність теми «Приватне підприємництво в радянській державі» доцільним є розгляд окремих компонентів вітчизняного підприємництва, зокрема промислів, як важливих форм господарювання, у різних історико-географічних регіонах України. Кожен такий регіон нашої країни мав особливі, характерні ознаки. Харківщина

(Слобожанщина) в період нової економічної політики була одним із таких регіонів.

Промисли були невід'ємною частиною економічного життя українців. Промислова діяльність забезпечувала селянство додатковими заробітками, необхідними знаряддями праці і предметами побуту. Життєвість селянських промислів була обумовлена орієнтацією сільського виробника на ринок (в основному селянський), оперативністю у заготівлі сировини, реагуванні на зміни ринкової кон'юктури, використанні трудових ресурсів родини, простотою обладнання та технологією виробництва і бажанням селянина бути самостійною одиницею. Нагромаджений досвід українського селянства в поєднанні з віковими традиційними технологіями, переконливо доводять величезне значення дрібного виробника у забезпеченні насамперед товарами першої необхідності.

Дослідження теми актуалізується недостатньою її розробленістю, як у межах Харківщини (Слобожанщини), так і в інших історико-географічних регіонах а також в загальноукраїнському масштабі. Важливе місце у висвітленні окремих питань (економіко-статистичних, етнографічних) побутування промислів, без сумніву, займають праці попередніх дослідників. Однак, при наявності чималої кількості таких праць, питання розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики до сьогодні не стало темою окремого наукового дослідження. А проблема вивчення традиційного функціонування сільського виробництва, яке суттєво впливало на економіку регіону, потребує свого вивчення. То ж виявлення основних параметрів дрібного промислового виробництва в селах Харківщини (Слобожанщини) та змін його структури в процесі нової економічної політики є важливим науковим завданням, оскільки дозволить дати об'єктивну характеристику соціально-економічного розвитку українського селянства досліджуваного регіону та загалом України.

Об'єктом дисертаційного дослідження є селянські промисли в роки нової економічної політики.

Предметом дисертаційного дослідження є основні характеристики діяльності селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині): загальні особливості та тенденції, соціокультурні аспекти, локальна специфіка, соціально-економічні групи, особливості територіально-галузевої спеціалізації, вплив державної політики, масштаби функціонування, питома вага та роль.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження охоплюють 1921–1928 рр. і визначаються такими обставинами: початок періоду пов'язаний із переходом від воєнного комунізму до нової економічної політики, кінцева дата – останній рік існування нової економічної політики і запровадження п'ятирічних планів. Саме в цих історичних хронологічних межах розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) відбувався досить динамічно. Нижня межа пов'язана із відновленням елементів ринкового господарювання, що дало поштовх до розгортання діяльності всіх галузей селянських промислів. Верхня межа пов'язана з переходом внутрішньої політики від обмеження до ліквідації приватника, результатом якої став занепад селянських промислів.

Територіальні межі дослідження – Харківська губернія в межах 1921–1925 років; в 1925–1928 роках – це територія чотирьох округ – Харківської, Сумської, Ізюмської, Куп'янської. Авторка включила в регіон дослідження ті землі, за якими в історичній і суспільній свідомості закріпилася назва Слобожанщина. Специфіка полягала в тому, що це був столичний регіон, адже Харків у 1919–1934 рр. був столицею УСРР, де в першу чергу апробовувалася більшовицька політика в республіці.

Мета і завдання дисертаційного дослідження. Наукова мета дисертаційного дослідження визначена з урахуванням актуальності й ступеня розробки теми. Метою дослідження є вивчення розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики, а саме: виявлення загальних тенденцій та особливостей їх функціонування на фоні соціально-економічних процесів розвитку УСРР; визначення масштабів їх розвитку; встановлення типів і видів; виявлення промислів, які отримали

найбільше поширення на території регіону; визначення ролі селянських промислів у промисловому виробництві; визначення і дослідження соціально-економічних груп, що займалися промислами. Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити наступні **наукові завдання**:

- проаналізувати та дати загальну характеристику історіографії та джерельної бази з питань історичного розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики;
- показати основні фактори, що сприяли виникненню і поширенню промислів в даному регіоні;
- відтворити особливості територіально-галузевої спеціалізації селянських промислів регіону у даний період;
- дослідити регулятивний вплив державної політики на розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині);
- проаналізувати державну політику щодо кооперації в роки нової економічної політики та її вплив на розвиток селянських промислів;
- дослідити умови та динаміку розвитку селянських промислів;
- визначити питому вагу селянських промислів у забезпеченні населення продовольчими і промисловими товарами;
- з'ясувати і дослідити соціально-економічні групи населення, що займалися промислами;
- розкрити локальні особливості підприємницької діяльності селян;
- з'ясувати й проаналізувати основні причини занепаду домашнього підприємництва в регіоні, пов'язані із згортанням нової економічної політики та з початком колективізації.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вперше селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики стали предметом дисертаційного дослідження, зокрема:

Вперше:

- проаналізовано ступінь розробки теми в історіографії;

- введено в науковий обіг ряд не використаних раніше фахівцями архівних документів;
- висвітлено особливості розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики;
- охарактеризовано діяльність місцевих владних структур, щодо розвитку селянських промислів;
- виокремлено етапи розвитку селянських промислів протягом нової економічної політики;
- встановлено та обґрунтовано конкретну залежність спеціалізації і розміщення дрібного виробництва від природних ресурсів регіону на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики;
- досліджено умови та динаміку розвитку селянських промислів;
- з'ясовано соціально-економічні групи населення, що займалися промислами: робітники (селяни, що працювали на підприємствах), господарі з найманими робітниками, господарі що працюють з членами родини, одинці (взято з Всесоюзного перепису населення 1926 року), члени родини що допомагають;
- досліджено та визначено кількісні параметри соціально-економічних груп, які займалися селянськими промислами;
- вивчено соціальні аспекти значення селянських промислів;
- визначено питому вагу селянських промислів у забезпеченні населення продовольчими і промисловими товарами;
- розкрито локальні особливості підприємницької діяльності селян;

Удосконалено:

- узагальнено обсяжний термінологічний апарат, пов'язаний із специфікою висвітлюваної проблеми, а також проведено уточнення змісту окремих понять. Зокрема, це стосується поняття «селянські промисли»;

Набуло подальшого розвитку:

- висвітлення питання про державну політику щодо кооперації та її вплив на розвиток селянських промислів у період нової економічної політики.

Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана в межах існуючої наукової програми «Політична та соціально-економічна історія України (друга половина XVII – XX ст.), історія Слобожанщини» (№ державної реєстрації 0012U004753), яке розробляється на кафедрі історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. А також пов'язана з виконанням науково-дослідницької теми: «Проблеми історичного краєзнавства та пам'яткознавства (на матеріалах Слобожанщини)» (№ державної реєстрації – 0112U004969), яка розробляється дослідницьким підрозділом Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна – Центром краєзнавства імені академіка П.Т. Тронька.

Практичне значення основних положень та одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вони можуть бути використані в процесі створення узагальнюючих праць з історії України, історії української культури та історії народного господарства, в науково-дослідницькій роботі при вивченні специфіки нової економічної політики, у процесі підготовки навчальних посібників, в подальшій розробці обраної теми. Введені в науковий обіг документи і матеріали, фактичний матеріал і висновки дослідження можуть бути використані у навчальному процесі при написанні лекційних курсів з історії України XX століття, спецкурсів з історії України, історії торгівлі, аграрної історії України тощо.

Особистий внесок дисертантки. Дисертанткою одноосібно здійснено пошук, аналіз та опрацювання літератури і джерел, оформлення табличних та графічних даних. Усі наукові результати, положення і висновки, що викладені у дисертаційній роботі і виносяться на її захист, отримано та сформульовано здобувачкою особисто. Усі публікації у наукових фахових збірниках і доповіді на конференціях є одноосібними.

Наукова апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення і висновки дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії України Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Матеріали дослідження доповідались на наукових конференціях, серед яких: 67-і Каразінські

читання (історичні науки) (м. Харків, 25 квітня 2014 р.); XXIII Міжнародна заочна науково-практична конференція «Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории» (м. Москва, 22 березня 2014р.); Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 червня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 17-18 жовтня 2015 р.); 68-і Каразінські читання (історичні науки) (м. Харків, 24 квітня 2015 р.); III Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Суми, 17 квітня 2015 р.); III Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених (м. Дрогобич, 26-27 березня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 25-26 вересня 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні» (м. Київ, 13-14 листопада 2015 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні» (м. Львів, 29-30 січня 2016 р.); X міжнародна конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 27-28 жовтня 2016 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, які містяться в дисертаційній роботі, викладені у 21 одноосібній науковій публікації, з них: 9 — наукові статті у вітчизняних фахових виданнях з історії, 5 з яких внесені до міжнародних наукометричних баз; 2 публікації — у зарубіжних виданнях; 10 — у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура дисертаційної роботи зумовлена її об'єктом і предметом, метою та конкретними науково-дослідницькими завданнями. В основу структури дослідження покладено проблемно-хронологічний принцип. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Обсяг дисертації — 287 сторінок, з яких основний текст складає 192 сторінки, список використаних джерел та літератури — 61 сторінка (включає 729 найменувань). Крім того, дисертація містить 29 додатків на 34 сторінках.

РОЗДІЛ 1.

Стан наукової розробки проблеми, джерельна база, методологія і методи дослідження.

1.1. Історіографія проблеми.

Історіографію селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики можна розділити на декілька періодів, що відрізняються один від одного: 1920-ті рр., 1930-і – перша половина 1950-х рр., друга половина 1950-х – перша половина 1980-х рр., друга половина 1980-х – початок 1990-х рр., 1990-і роки – до наших днів. Запропонована періодизація враховує провідні тенденції, особливості методології дослідження, можливості використання джерельної бази, вплив ідеології й політичної практики на формування історичних знань у кожному періоді.

Автори робіт 1920-х років були очевидцями або безпосередніми учасниками перебудови промислової сфери на соціалістичні рейки. Ця обставина зумовила характер книг, брошур і статей, що виходили в той час. В роботах 1920-х років окремі узагальнення поєднувалися з виробленням практичних рекомендацій для потреб державного управління, з популяризацією досягнень радянської влади в керівництві кооперативним будівництвом, в тимчасовому використанні і потім в обмеженні господарської ініціативи приватних осіб. Це – публікації І. Кондурушкіна[287], О. Купермана[321], Ю. Ларіна[350; 351], В. Фейгіна[696] та ін.. Однак видавалися і роботи, в яких критично оцінювалося адміністративне втручання місцевих партійних і радянських органів в процеси промислового розвитку та наголошувалося про необхідність створення владою політичних умов і правових регуляторів для стабільності такого розвитку (В. С. Антропов[36], А. А. Рибніков[586; 587; 588; 589] та ін.).

Особливо потрібно наголосити на спадщині економіста А. А. Рибнікова. В 1920-і рр. він був найбільшим фахівцем з проблем еволюції селянських

промислів, які розглядав в їх історичній ретроспекції. У 1922 р. вийшла його книга[587], присвячена ролі кустарно-ремісничих промислів у відновленні народного господарства. В цій роботі він досліджував галузеву специфіку, обсяги виробництв та чисельність сільських кустарів і ремісників в царській Росії, зміни цих показників у зруйнованій війною і революцією економіці. Автор обґрунтовано доводив, що селянські промисли в 1917-1922 рр. були тією макрогосподарською лакуною, яка незважаючи на жорсткі обмежувальні заходи місцевих органів влади, найбільшою мірою забезпечувала потреби сільського господарства. Мало того, за розрахунками вченого, саме промисли в умовах занепаду фабрично-заводської індустрії обумовлювали швидке відновлення споживчої інфраструктури країни. У згаданій праці, втім як і в пізніше виданій брошурі «Очерки организации сельского кустарно-ремесленного производства»[589] автор дослідив внутрішню організацію промислового селянського виробництва. У 1927 році вийшла його стаття «Основные тенденции эволюции форм промышленности вообще и мелкой промышленности в особенности»[588], присвячена економічним обставинам і умовам промислової еволюції. А. А. Рибніков далекоглядно вважав, що промисли, як економічне явище, в тій чи іншій мірі будуть завжди. Сама можливість їх повного розчинення в великих виробничих формах промисловості, до яких в перспективі всіляко прагнули більшовицькі законодавці, вченим відкидалася. У створенні владою правових і економічних умов для змагання дрібних приватних і справді кооперативних закладів, з одного боку, і великих соціалістичних підприємств, – з іншого, вчений бачив успіх народногосподарського розвитку країни. А. А. Рибніков дуже скептично характеризував практику адміністративного втручання місцевих органів радянської і господарської влади в приватновласницьке і артільне підприємництво промислової сфери. Така наукова позиція економіста не могла не привести його в 1930-і рр. під жорна репресивної машини.

В 1920-ті роки науковці досліджували важливі теоретичні проблеми. Завдяки, насамперед, роботам А. В. Чаянова[711; 712; 713; 714; 715], формується організаційно-виробничий напрям кооперативної думки, центральною ланкою якої стає ідея стійкості селянського господарства і підвищення його ефективності за рахунок мережі обслуговуючих сільськогосподарських кооперативів. О.М. Челінцев займався історико-теоретичним розглядом вивчення еволюції селянських господарств[716]. Дослідник М.П. Макаров займався питаннями прикладної економіки, вивчав організаційні типи селянських господарств, їх формування та розвиток [376]. Твори М.І. Бухаріна та його промови на пленумах ЦК ВКП(б) у 1920-х рр. свідчили про підтримку ним еволюційного і збалансованого розвитку промисловості та сільськогосподарського виробництва [58; 59; 60].

З другої половини 1920-х рр. політично-злободенною стала проблема витіснення великого приватного торгового капіталу з промислової сфери. У науковому плані до цієї проблеми звернувся Г. А. Леман [355]. За його статистичними розрахунками приватне торгове посередництво ще з дореволюційного часу було найважливішою сполучною ланкою не тільки між різнопрофільними сільськими кустарними гніздами, але також і між міськими споживачами і сільськими виробниками промислової продукції. Досліднику вдалося встановити, що саме приватні посередники постачали сільського виробника основною сировиною і напівфабрикатами, збували більшу частину виробів селян, забезпечували його короткостроковими товарним і фінансовим кредитами. Автор на основі обстежень дворів прийшов до висновку, що кооперація слабо протистояла приватному торговому посередництву в сільській місцевості.

Протилежну Г. А. Леману позицію займав В. С. Антропов [36]. На основі аналізу розвитку численних сільських текстильних і швейних промислів, він доводив позитивне значення допущення радянською владою приватних торгових посередників, перш за все, в закупівлях для міста продукції і в постачанні

промисловиків дефіцитними матеріалами. Без приватних посередників, на його думку, навряд чи було можливо забезпечувати сільських кустарів вкрай необхідними, в силу специфіки їх діяльності, короткостроковими кредитами. В. С. Антропов вважав, що в цілому ряді промислових галузей, важлива не стільки державна підтримка будівництва централізованих кооперативних товаропровідних мереж, скільки недоторканність правових умов і забезпечення владою політичних гарантій приватного постачальницько-збутового підприємництва.

Близькою до проблеми витіснення приватного посередництва в промисловій сфері була проблема боротьби держави з приватним капіталом в цілому. Особливий інтерес в дослідженні цієї боротьби представляє робота І. С. Кондурушкіна [287]. Автор, свого часу, брав безпосередню участь в якості державного обвинувача на процесах у справах про господарські махінації. Він в економіко-правовому ракурсі на основі судових і ревізійних матеріалів узагальнює шляхи і методи «тіньового» накопичення приватними підприємцями капіталу в обхід радянського законодавства. Такого роду незаконна діяльність, виявляється, мала місце, головним чином в сфері дрібного промислового виробництва, інакше кажучи, в значній мірі саме в промислах. Причому, нелегальні операції переслідувалися ревізійно-контрольними, податково-фінансовими органами в усі роки існування радянської влади: і в період військового комунізму, і в період нової економічної політики.

Проблему ролі приватного капіталу в цілому (а не тільки його тіньового сектора) в радянській економіці 1920-х рр. розробляв Ю. Ларін [351]. Ю. Ларін - один з ідеологів «воєнного комунізму», займаючи принципово ліві позиції в середині 1920-х рр., вважав підприємців класовим ворогом соціалістичного ладу.

Якщо Ю. Ларін розглядав промислові заняття селян як явище переважно аграрного сектора, то інший дослідник В. Фейгін, бачив в них, нехай і примітивні, але все ж форми саме промислового виробництва [696]. Порівнюючи внутрішньо-виробничі процеси у міських кустарів і товарно-господарюючих сільських

промисловиків, В. Фейгін прийшов до висновку, що при всій відмінності їх професійної та галузевої життєдіяльності і ті, і інші являли собою цілісний організм дрібної промисловості.

Також, як і В. Фейгін, економіст О. Куперман бачив в промислах 1920-х рр. історично тимчасову форму промислового виробництва [321]. Слід зауважити, що до промислових підприємств О. Куперман відносив тільки сукупність дрібних сільських закладів організованого типу, які мали або виробниче приміщення, двигун, або ж найману працю. Основний наголос дослідник робив на аналізі співвідношення і динаміки за роки радянської влади різних соціально-економічних типів промисловості. Серед промислових підприємств, які він ототожнював з дрібними промисловими закладами, економіст виділяв, відповідно до законодавства, три соціально-економічні групи: так звану підприємницьку, в якій експлуатувалася безпосередньо наймана сила, або домашні робочі (квартирники), або праця замовника; кустарну, в якій не експлуатували найманих осіб, але яка працювала переважно на місцевий ринок; ремісничу, в ній теж не використовували сторонніх працівників, але яка працювала виключно на індивідуальних замовників. О. Куперман, крім того, досліджував і підсумовував політику партії і держави по відношенню до цих трьох сільських типів дрібного промислового виробництва за, умовно кажучи, «ліберальний» по відношенню до приватного капіталу економічний період 1921-1926 рр. В результаті він прийшов до висновку, що їх майбутнє на рубежі 1930-х рр., тобто в умовах форсованої індустріалізації, яка проводилася в країні – це розчинення дрібних промислових закладів у кооперативній, державній, акціонерній промисловості.

Статті Л.Є. Мінца [397], В. Богуславського [50], опубліковані впродовж 1927–1928 рр., висвітлювали проблему використання робочої сили в селянському господарстві. До історіографічних джерел слід віднести збірник проблемно-тематичних статей, який вийшов за редакцією О.М. Гінзбурга[710] та збірник статей за редакцією С. Зарудного[322]. У збірнику матеріалів за редакцією С. Зарудного кустарну промисловість розглянуто в системі кустарно-

промислової кооперації: представлено ряд урядових документів, які регламентували діяльність кустарів, висвітлено питання їх кредитування, створення навчальних майстерень.

В економічній літературі 1920-х рр. спостерігалася відносна ідеалізація непу, хоча були і його критики, насаджувалися ідеологічні схеми і соціально-політичні ярлики стосовно селян. Саме дослідники 1920-х рр. були першими в узагальненні та систематизації матеріалів обстеження дрібної і кустарної промисловості 1925 р., демографічного перепису 1926 р. і частково перепису дрібної промисловості 1929 р. Всі перераховані вище дослідження науковців носили всесоюзний характер, і не торкалися регіональних особливостей.

Виходили праці і конкретного проблемно-тематичного спрямування. Наприклад, А. Фарба вивчав суто виробничі потреби селянського господарства, спираючись на матеріали статистично-економічних обстежень 574 селянських дворів Харківщини весною 1926 р.[695]. Його праця різко відрізнялася та мала розбіжності в поглядах з представниками марксистської політекономії. В ній немає посилань на їх праці з їх класово-формаційним підходом. Автор мав схильність до наукової школи «еволюціоністів» використовуючи терміни «господарюючі суб'єкти», «індивідуальна виробнича одиниця», «норми оптимальних розмірів капіталовкладень», «межа доцільності витрат», «господарююча сім'я», «трудове селянське господарство» [695, с. 54-70].

Проблемам економічного розвитку на Харківщині в 1920-ті роки ХХст. присвячена праця О. Сідорова[623]. В ній висвітлені питання змін в кооперації Харківщини в часи непу і зокрема: зростання кооперативного активу, пайових внесків, стан кредитування, балансу обігових коштів кооперації в містах та селах. Було показано взаємозв'язок географічного розташування регіону з його економічним розвитком. Також проаналізовано потреби Харкова в продуктах та товарах, соціальні проблеми Харківщини того часу; зміни товарного споживання як у селах, так і в містах регіону; можливості задоволення потреб населення товарами, які вироблялися на місцях.

Варто згадати публікації П. Височанського[73], І. Батюка[40], Є. Дешка[130]. Ці автори торкалися питань розвитку кооперації в УСРР і зокрема на Харківщині (Слобожанщині).

Теоретичні проблеми розвитку селянства в Україні 20-х рр. були також об'єктом аналізу зарубіжних емігрантських наукових центрів. Зокрема Українсько-господарська академія в Подєбрадах (1922), Український соціологічний інститут (1924.) [522] та Українське історично-філологічне товариство в Празі [523] займалися вивченням питань розвитку селянства в Україні в досліджуваний період. Там працювали відомі дослідники: М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, В. Садовський, Б. Мартос, В. Коваль, С. Бородаєвський, О. Мицюк та ін. В 1927 році вийшла друком монографія В. Коваля «Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації» [278]. Вивченням економічних проблем сільськогосподарського та промислового виробництва в період нової економічної політики займалися і німецькі дослідники: Г. Добберт[11], О. Гойч[28], О. Аухаген[28], О. Шіллер[23], К. Біденфельд[6], Р. Вагенфюрер[30], Е. Фукнер[28] та інші.

Наступний етап у дослідженні приватного підприємництва Харківщини (Слобожанщини) в часи нової економічної політики хронологічно обмежується 1930-ми – першою половиною 1950-х рр.. В цей час відбувається зміцнення тоталітарної системи. Спостерігаємо різке скорочення кількості робіт присвячених владному впливу на сільські промисли. Зникли і публікації присвячені торгівлі в часи непу, в тому числі кооперації. Політика в країні не сприяла розвитку досліджень про дрібного виробника. Головною обставиною такої ситуації були ідеологічні пріоритети, які сформулювалися і довгі роки панували в радянській історіографії.

Науковці, протягом 1930 – першої пол. 1950-х рр., намагалися довести правильність курсу на суцільну колективізацію. Існувала лише позитивна оцінка колгоспної системи, яка влаштовувала радянську владу. Однією з причин були репресії 1930-х років, які поширювались і на науковців. О.В. Чаянов,

О.М. Челінцев, М.П. Макаров та інші були репресовані через розбіжність їхніх поглядів офіційній точці зору влади на перспективи економічного розвитку країни. Але в той же час, публікації цього періоду можна охарактеризувати недостатньою кількістю використаних джерел і догматичними висновками, які влаштовували партійне керівництво. Таким чином, розвиток селянських промислів розглядався або як частковий вияв керованого перетворення промисловості, або як складова частина владного переустрою села на соціалістичних засадах.

На початку 1950-х рр. були опубліковані статті в збірці "35 лет советской торговли"[2]. Велика увага в них приділялась ролі Комуністичної партії у розвитку торгівлі, ролі В. І. Леніна і Й. В. Сталіна в цьому процесі, боротьбі з приватником у торгівлі, зміцненню усупільненого сектору економіки. Цитати робіт Й. В. Сталіна були провідними в цих статтях. Але жодним чином не торкалися питання розвитку селянських промислів. Відтак праці, як українських (Д. Вязьмінов, Л. Калініна, М. Климко, Г. Кононенко, Н. Черненко та ін.), так і інших дослідників (Б. Багліков, М. Волін, Е. Генкіна, Г. Голіков, І. Мінц та ін.), підручники з історії та економіки, які вийшли друком, лише ілюстрували офіційні настанови з питань непу. Особливістю ж радянської історіографії нової економічної політики 1930-х – першої половини 1950-х рр. стало те, що практично було реалізовано сталінську версію нової економічної політики як автентичну ленінській концепції непу.

Наприкінці 1940-х – у першій половині 1950-х рр. до історії нової економічної політики в УРСР почали звертатися дослідники з української діаспори та зарубіжні учені-україністи: М. Трихрест[683], М. Сціборський[672] та інші. Зокрема в праці М. Сціборського «Україна в цифрах (статистична студія території, населення й народного господарства)» зазначено, що статистичні дані радянських установ у 1920–1930-ті роки «ніяким чином не можуть схарактеризувати дійсного стану й можливостей українського народного господарства в торговельному обороті» [672, с. 37].

Відомим критиком радянської економіки був російський економіст-емігрант О.Д. Білімович (уродженець Житомира). Він аналізував та різко критикував діяльність більшовиків у галузі економіки[45; 46]. Для світової і пострадянської економічної теорії твердження вченого про «змішані господарські системи» виявились надзвичайно продуктивними для подальшого дослідження питання розвитку господарства в СРСР.

Ще за життя Й. Сталіна вийшла праця А. Манінга Кларенса. Його монографія «Україна у двадцятому столітті»[18] опублікована в Нью-Йорку на початку 1950-х років містила критику економічної політики Й. Сталіна. У книзі наголошувалося на тому, що з приходом до влади цього партійного вождя демократичні елементи в економіці різко обмежувалися, посилювався вплив центру, розпочалася, згідно з «московською моделлю», стандартизація всіх сфер життя. Відтак негативного впливу зазнали всі гілки українського життя, включаючи селянські промисли [18, с.88–89].

Багато досліджень закордонних представників того часу було присвячено кооперації. Це праці: А. Качора[273], Моріса Добба [10] та інших. Окрім того, в цей період вийшли за кордоном друком праці: Л. Винара [71], М. Ковалевського[277] та інших, які стосувалися різних питань нової економічної політики на українських землях.

Отже, протягом 1930-х – першої половини 1950-х років вивчення теоретичних положень періоду нової економічної політики в СРСР та УСРР за кордоном не припинялося, хоча дослідникам певною мірою бракувало джерельної бази і статистичних даних. Водночас радянські вчені були позбавлені можливості не тільки контактувати, але й ознайомлюватися з працями закордонних авторів. Характеризуючи другий етап історіографії радянського періоду, хочеться наголосити, що питанням розвитку дрібної промисловості та промислам не знаходилося місця в наукових дослідженнях СРСР, а за кордоном, у зв'язку з нестачею інформації, такі дослідження унеможливлювалися.

Третій етап у вивченні розвитку селянських промислів на Харківщині в часи нової економічної політики припадає на другу половину 1950-х – першу половину 1980-х рр.. В цей період було залучено до наукового обігу велику кількість нагромадженого фактичного статистичного матеріалу. Це дало поштовх до відновлення науково-історичних досліджень соціально-економічних відносин на селі в 1920-ті рр.. В 1960-1980-і рр. з'явилися перші узагальнюючі дослідження з історії селянства[256], про розвиток народного господарства [583] та соціалістичну перебудову сільського господарства в УРСР [631]. Вони були написані за участі відомих тоді українських істориків та економістів І.І. Коломійця, І.Х. Ганжи, І.О. Гуржія, Г.Д. Діденка, Д.В. Вірника, В.В. Бондаренка, М.А. Рубача. Також були проведені спеціальні дослідження, які дозволяли визначити соціальний і галузевий склад кустарно-ремісничої промисловості, показати вплив змін в податковому законодавстві на розвиток промислів, виявити динаміку зниження питомої ваги дрібної промисловості у валовому виробництві протягом 1920-х років[37; 178; 399]. Істотні результати були отримані в вивченні проблеми витіснення приватного капіталу з промисловості і торгівлі. Однак, питання про причини ліквідації приватного капіталу вирішувалося в односторонньому порядку. Непмани звинувачувалися в хижацькій поведінці і небажанні конструктивної співпраці, а політика влади виводилася із зони критики.

У 1961 р. Н. Я. Воробйов опублікував фундаментальну працю з історії радянської промислової статистики[81]. В цілому це дослідження узагальнило досягнення радянської статистичної науки. Автор також торкався проблеми розвитку промислів в 1920-і рр.

У 1969 р. А. І. Бузлаєва опублікувала працю присвячену теоретичній суті і практичним особливостям реалізації плану кооперування дрібної промисловості[55]. Треба визнати, що на той момент на тлі всіх досліджень, написаних за радянських часів і присвячених проблемам управління промисловим розвитком, ця робота виявилася фундаментальною і найбільшою в залученні

джерел. Відмінною особливістю роботи є те, що керований процес кооперування кустарів і ремісників розглядався авторкою безперервно з перших років радянської влади і до закінчення перехідного періоду. Дослідниця намагалася довести, що концептуальні засади кооперування дрібної промисловості були розроблені персонально В.І. Леніним.

У 1970-ті на початку 1980-х рр. друком вийшли колективні праці в яких розглядалися питання розвитку народного господарства УРСР, зокрема тритомна «Історія народного господарства Української РСР»[255], в якій значну увагу було приділено проблемам кооперування. В 1977 р. в багатотомній фундаментальній академічній праці «История социалистической экономики СССР» певне місце було приділено ролі дрібної промисловості і сільських промислів в економіці перехідного періоду[249; 250]. На жаль, чисельність дрібних товаровиробників на селі, зайнятих на постійній основі, в закладах неорганізованого типу, дослідниками була явно занижена. А селяни, які займалися промислами час від часу, взагалі згадувалися лише в контексті промисловика, що переробляє сільськогосподарський сирець. І в той же час, автори роботи підкреслювали значимість традиційних селянських промислів в виробничій ніші країни, так як саме традиційні вітчизняні селянські промисли впливали на рівень життя та забезпечення населення необхідними для життя побутовими товарами в країні.

З огляду на високу роль кустарно-ремісничого виробництва для життя країни, історик Е. Г. Гімпельсон звернувся до вивчення досвіду формування і зміцнення регіональних господарських структур, що займалися сферою дрібного промислового виробництва в 1920-х рр.. Автор показав якими відомствами і громадськими організаціями, та які повноваження в частині регулювання промислів делегував Раднарком, яка боротьба і чому розгорнулася між цими регулюючими структурами за повноту оволодіння приватним ринком збуту [92].

Також в той час з'явилися роботи, в яких аналізувались проблеми розвитку споживчої кооперації[114; 508] У 1979 р. вийшла в світ ґрунтовна монографія В.П. Данилова про соціальні відносини у доколгоспному селі[115]. Дослідник

використав архівні та статистичні джерела, показав форми селянського землекористування, орендні відносини, соціально-класову диференціацію селянства, не спростовуючи теорію класової боротьби. Концептуальну обмеженість науково-історичних тлумачень нової економічної політики викрив В. Дмитренко[137], привертаючи увагу колег на з'ясування внутрішніх закономірностей соціально-економічного розвитку непівського суспільства. Про організацію селянської взаємодопомоги та економічні заходи радянської влади по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств другої половини 1920-х рр. писали І. Рибак[572], Є. Євсєєв [180] та інші. Типологізація селянських господарств і товарно-грошові відносини на селі стали предметом дослідження Ф. Турченка[685], Р. Ляха[373] та інших дослідників.

Саме в дослідженнях другої половини 1950-х – першої половини 1980-х років відбулося розширення джерельної бази досліджень за рахунок активного залучення, перш за все, діловодної документації, статистичних даних, документів партійних організацій; зростання дослідницького інтересу до нормативних актів; розгляд проблем управління і регулювання в динаміці; поява колективних праць.

Зарубіжні вчені-україністи та діаспорні вчені в цей проміжок часу досить активно звертались до проблем нової економічної політики в українському селі, але через відсутність доступу до архівів, відірваність від України писали лише узагальнюючі праці досліджуваного періоду. Важлива інформація про розвиток продуктивних сил селянських господарств України в роки непу міститься в працях іноземних істориків М. Гааля[12], Ж. Шомб де Лува[9]. М. Левіна[16], Ж. Боріса[7], Т. Шаніна[27], які підкреслювали визискний характер політики радянської влади щодо українського селянства. Конкретно висвітлювалися питання соціально-економічних відносин в період непу в монографіях К. С. Кононенка[289], Ш. Мерля[20], Хельги Шулер-Юнг[24].

Серед досліджень української еміграції 60-х років ХХ ст., слід згадати працю З. Мельника «Формування радянського капіталу. Україна 1928/29–1932» [19], де він зазначав, що протягом другої половини 20-х років минулого століття

неп «був трансформований у контрольовану з центра, соціалізовану економіку» [19, с. 9]. Краще зрозуміти взаємозалежність політичного курсу керівників країни й економічного розвитку УСРР допомагає праця Г. Костюка[14]. Окрім того в цей час вийшли праці Ф. Пігідо[500] та Д. Соловея[628], які досліджували різні питання нової економічної політики на українських землях.

Причини переходу радянської влади від політики воєнного комунізму до непу з'ясував англійський історик Л. Шапіро [22]. Він вважав нову економічну політику економічною реформою, яка зберегла монополію влади більшовиків. Американський учений Дж. Мейс, автор книги «Комунізм і дилема національного визволення: національний комунізм в Радянській Україні 1918–1933»[17] вперше висунув думку, що нова економічна політика в Україні запровадили на кілька місяців пізніше, ніж у РСФРР. Така політика держави була обумовлена політичними і економічними причинами, зокрема для збереження і зміцнення комітетів незаможних селян, як своєї опори в українському селі.

Як бачимо, переважна більшість книг зарубіжних вчених, як засвідчують історіографічні дослідження, торкалися лише загальних проблем соціалістичного будівництва СРСР. І жодним чином не торкалися питання селянських промислів.

Демократизація суспільно-політичного життя з другої половини 1980-х років, гласність, послаблення цензури надали можливість сказати правду, об'єктивно висвітлити замовчувані або сфальсифіковані в радянській історіографії події в історії УСРР, в тому числі часів нової економічної політики. В літературі другої половини 1980-х – початку 1990-х років з'явилися нові пропозиції щодо нових хронологічних рамок непу. Зокрема у статтях Ю.Ф. Воробйова[82], С.В. Кульчицького[313], принципово по-новому оцінювалися передумови колективізації в країні. Більшість авторів, таких як В.П. Данилов[114], І.К. Рибалка[573], вказували на відсутність умов для колективізації і про її насильницький характер.

У 1986 р. побачила світ багатотомна «История советского крестьянства». Це була фундаментальна узагальнююча праця, перший та другий томи якої були

присвячені періоду нової економічної політики[247; 248]. Важливе значення мав і вихід колективної монографії “Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917 – 1937”[474]. В роботі відзначалась особлива турбота радянської влади щодо незаможного селянства, особливо в контексті розвитку “продуктивних сил бідняцьких господарств”.

У 1987 р. одночасно вийшли монографія Ф. Г. Турченка про соціалістичний уклад життя селянства[685] і праця В. М. Селунської про соціальну структуру радянського суспільства[618]. В. М. Селунська в своїй праці підкреслювала значимість селян, що займалися промислами в соціальній стратифікації тих років. Проблеми взаємовідносин “соціалістичної промисловості і дрібного селянського господарства” в 1920-ті рр. розглядав дослідник Ю. Бокарев [52]. О. Єрмак [181] писав про вплив радянської влади на селянство та розвиток продуктивних сил сільського господарства в цілому. Про класову диференціацію селянства писав П. Денисовець[126; 127].

Дослідження С. Кульчицького, С. Ляха, В. Марочко про виробничу, суспільно-політичну і культурно-побутову сторони життя сільського населення радянської України були опубліковані в 1988 р. в монографії “Становлення основ соціалістичного способу життя селянства УРСР” [314].

У 1990 р була опублікована книга С. Ф. Гребеніченко про стан сільських промислів в середині 1920-ті рр.[107]. Автор звернувся до матеріалів обстежень кустарно-ремісничих господарств і дрібних промислових закладів. На їх основі була створена база даних, з якої виявилось можливим поставити і вирішити ряд конкретно-історичних питань: виявлення основних господарських і соціальних закономірностей функціонування промислових дворів в умовах непу; моделювання механізмів ефективності різних соціально-економічних типів дрібного промислового виробництва; виявлення внутрішніх факторів розвитку кустарно-ремісничих закладів. Різного роду обстеження промислових дворів, до аналізу яких на принципах бази даних звернувся дослідник, детально фіксували оподаткування дрібних сільських закладів. У зв'язку з цим історик, вперше в

історіографії вивчив вплив податкової політики держави на виробничу ефективність промислових господарств та на структуру їх постачальницько-збутових операцій. Але це дослідження всесоюзного характеру жодним чином не показує нам регіональних особливостей розвитку дрібних промислових закладів.

На рубежі 1980-х – 1990-х рр. з'явилися праці О. Ганжі[87], Л. Беренштейна[42], в яких узагальнено розглядалися різні сторони господарського життя селян в добу нової економічної політики. С. Лях присвятив свої роботи проблемам найманої праці у селянських господарствах[375]. Наймитами, судячи з монографії С. Ляха, були селяни, які мали господарство, землю і володіли засобами виробництва, а значить не відповідали класичному для марксистської методології визначенню класів і соціальних груп. У 1991 році він захистив дисертацію, в якій підкреслював конструктивну роль соціального інституту наймитства для розвитку продуктивних сил сільського господарства.

Звертає на себе увагу змістовна монографія В. Калініченка “Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929)”, яка вийшла з друку у 1991 р. [264]. У монографії В. Калініченко дослідив проблеми землекористування, демографічну ситуацію на селі, наявність робочої худоби і реманенту у селянських господарствах, їх товарність. Питання оренди в роки нової економічної політики студіював Б. Мигаль [396]. Б. Мигаль негативно оцінив земельну оренду заможним селянством, називаючи її експлуататорською і безперспективною [396, с.62 – 63]. Не можна залишити поза увагою роботи М. Горінова [103], Ю. Голанда [96], В. Дмитренка [137]. Особливо слід відзначити, що безумовним досягненням історичної думки перебудовного періоду був висновок про несумісність, невідповідність ідеї кооперації і проведеної колективізації.

В період перебудови писали і зарубіжні вчені (в тому числі діаспорні історики українського походження). Американський учений Н. Чировський [8] присвятив свою працю історії України. На його думку програма нової економічної політики була частковою лібералізацією воєного комунізму[8, с. 239].

Автор наголошував, що Й. Сталін вважав лібералізацію економіки загрозою для цілісності СРСР, російського панування, перешкодою у побудові комунізму.

Про проблеми визначення класової приналежності всередині селянства писали Ш. Фіцпатрік [698], Е. Карр [268] і А. Ноув [21]. Італійський дослідник Дж. Бофф у 1976 році опублікував свою працю - «Історія Радянського Союзу» (італ. *Storia dell'Unione Sovietica*) [53]. В СРСР праця була надрукована тільки для членів ЦК КПРС (відкрита публікація була здійснена тільки при М. С. Горбачові). У I томі він досліджує нову економічну політику. У своїй книзі він показує як Радянський Союз зміг зробити "цивілізаційний прорив", тобто підняти в найкоротші терміни на небувалий рівень свою науку і техніку, створити потужну індустрію, наздогнати за основними показниками передові країни світу. При цьому Дж. Боффа не ідеалізує радянський прорив, пише про багато негативних моментів. На думку українських діаспорних дослідників, радянська держава в період нової економічної політики поклала початок «безжалісної війни проти селян»[29, с.17–18].

Значно потужнішими виявилися зусилля у дослідженні даної проблеми в сучасній історіографії. Термін «сучасна» вживається стосовно періоду від 1991 р. і до наших днів. Формування її концептуальних основ відбулося одночасно з творенням Української держави. У цей період долалися догми, стиралися "білі плями" в історії, переглядалися застарілі концепції й підходи, актуалізувалася тематика досліджень. В нових умовах відкрилася, відсутня раніше, можливість щодо висвітлення, мало або зовсім не досліджених у вітчизняній науці, проблем. У цей час виникла унікальна можливість неупереджено проаналізувати попередній історичний досвід.

У 1992 році вийшла друком монографія В.В. Лантуха [348], в якій зроблено спробу проаналізувати процеси становлення і розвитку торгівлі в УСРР у 1920-ті роки, висвітлюються питання місця та ролі кооперативної торгівлі у формуванні товарообігу в республіці, її взаємодія з державною торгівлею і економічний тиск на приватну торгівлю. Діяльність кооперації автором проаналізована на основі

великої кількості партійних та державних документів. Були використані статистичні дані щодо розвитку державної та приватної торгівлі і мережі споживчої кооперації. В монографії приведені матеріали і по Харківській окрузі, зокрема, про цінову політику в кооперації, нові форми її роботи, реалізацію споживчих товарів, але аналіз розвитку селянських промислів на Харківщині в роботі відсутній. На його переконання, ліквідація приватної торгівлі негативно вплинуло на споживчий внутрішній ринок.

У 1993 році з'явилася монографія А.Г. Морозова [403], яка стосувалася організаційних форм кредитної кооперації, ролі товарно-грошових відносин в сільськогосподарському виробництві, їх впливу на розвиток селянських господарств.

У 1993 році захистив дисертацію Ю.Святець - про соціально-економічну типологізацію селянських господарств у період непу[615]. Але вона стосувалася джерелознавства і методології дослідження вибіркового статистичних переписів селянських господарств. У 2008 році він захистив докторську дисертацію на тему «Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження)»[616].

Одним із перших, хто спростував «теорію альтернатив», був М.М. Горінов, який зазначив, що історіографія «перебудовної доби» висвітлювала конструктивний неп[104]. Переглянув економічну політику більшовиків 20-х років ХХ століття і С. Кульчицький [312; 316; 317; 319; 320]. На підставі значної кількості невідомих раніше архівних документів він висвітлив багато суперечливих та малодосліджених питань і поставив завдання щодо подолання історичною наукою стереотипів тоталітарної ідеології. Важливим є наголос автора на помилковості ідеалізації державного сектору промисловості і недооцінки приватників. Визначення «непмани» він ототожнює з приватними підприємцями та і загалом виділяє цей соціальний прошарок[316].

Вагоме значення, в вивченні даної проблеми, у тому числі і на регіональному рівні, були праці В. В. Калініченка. Зокрема його монографічне дослідження

індивідуального селянського господарства дало поштовх відкриттю нових напрямків в вивченні української аграрної історії. В своїй монографії[265] він проаналізував низку питань стосовно індивідуального селянського господарства України періоду нової економічної політики. В. Калініченку вдалося здійснити справжній прорив у всебічному дослідженні індивідуального селянського господарства.

Першою спробою системного вивчення приватного підприємництва періоду нової економічної політики в Україні стала монографія М. Олійника. Вона вийшла у 1998 р. [450]. Особливості становлення та розвиток приватного підприємництва (формування законодавчої бази, згортання непу, діяльність профспілок на підприємствах приватної промисловості) висвітлено в першому розділі. Але в роботі спостерігається певна ідеалізація непу.

З'ясовувала специфіку державного споживчого ринку К. Лобач[369], ринкову економіку в УСРР досліджує О. Пиріг[499]. Історико-економічні проблеми нової економічної політики О.Пиріг висвітлила у монографії [497] та дисертації [498]. У 2003 році В. Лазуренко[347] у своїй дисертації дослідив історіографічні проблеми розвитку продуктивних сил в українському селі в роки непу. Селянство півдня України в період нової економічної політики дослідив Ю. Котляр[300]. О. Десятніков у своїй дисертації писав про еволюцію трудових відносин на селі в роки непу [128]. Питання розвитку селянського самоврядування в 1921-1929 роках досліджував М. Олійник[448], а О. Сушко[671] дослідив особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу.

На увагу заслуговує дослідження кустарно-ремісничої промисловості Л.В. Нізової, яка використовує термін «дрібнотоварне виробництво» в своїх дослідженнях. В монографії, яка була опублікована у 2006 р., висвітлено функціонування соціально-економічних форм приватного підприємництва, діяльність промкооперації та не розкрито повсякденної діяльності конкретних підприємств в містах і селах[412].

Історії втілення грошової реформи в УСРР 1922–1924 рр. присвячена дисертація Н.С. Носань [415], але до проблем селянського підприємництва робота має опосередковане відношення. Багато дисертацій присвячено вивченню різних аспектів кооперації. Це роботи В. Марочка[378], А. Рудь[584], Т. Оніпко[452].

Науково-документальне видання «Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах» з'ясувало долю приватників в умовах наступу тоталітаризму. Найбільше під жернова сталінських репресій підпали підприємці промислово-розвинутих Харківської [562; 563; 564], Донецької[561], Дніпропетровської[560], Луганської [559] областей.

На основі нових концептуальних підходів та методологічних принципів здійснюють свою роботу дослідники Науково–дослідного інституту селянства та Наукового товариства істориків–аграрників. За їхньої організаційної підтримки з 2001 р. видається «Український селянин» – збірник наукових праць, заснований Інститутом історії України НАНУ та Черкаським університетом ім. Богдана Хмельницького. У 2001–2016 рр. побачило світ шістнадцять випусків «Українського селянина». Станом на 2016 р. «Український селянин» – єдине в Україні спеціалізоване видання з селянознавчої проблематики, яке внесене до переліку фахових видань з історії. Наукові праці розміщені в збірнику, відображають широкий тематичний спектр проблем соціального, економічного, культурного та політичного розвитку селянства, хронологічно охоплюють період від найдавніших часів до сучасності, територіально – Україну, Росію, країни Центрально–Східної Європи, США. На сторінках «Українського селянина» багатьма авторами вперше ясно і зрозуміло висвітлено і обґрунтовано цілий ряд положень та висновків, які чітко характеризують історію селянства в період непу. Сучасні українські дослідники, які публікують свої дослідження на сторінках «Українського селянина», об'єктивно аналізують проблеми соціальної диференціації селянських господарств. Розглядаються особливості розвитку цього суперечливого процесу; приділяється увага діяльності сільськогосподарської кооперації, використання найманої праці, податкова політика, історіографічні

проблеми історії непу, регіональна специфіка непу та інші аспекти пов'язані з реалізацією непу. Слід зазначити, що вивчення тем цілого ряду кардинальних напрямків досліджуваної теми тільки розпочалося і це може бути поштовхом для нових досліджень.

У 2010 Р. Кантемирова на сторінках «Українського селянина», дослідила сільські кустарні промисли в період нової економічної політики. Був даний аналіз кустарним промислам як різновиду діяльності сільського населення України, визначено їх стадії, та важелі впливу на їх розвиток, виокремлено сільських кустарів як окремий прошарок сільської спільноти [267].

Л. Шаповал здійснює історіографічний аналіз історичних досліджень сучасних українських і російських істориків, які з'ясовували проблемно-тематичні напрямки історії нової економічної політики (1921-1929 рр.). У 2011 році дослідниця опублікувала бібліографічно-довідковий покажчик «Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики (1921-1929 рр.)» [722].

У 2012 році вийшла монографія В. Олянич [451], в якій авторка проаналізувала особливості сільськогосподарського виробництва в українському селі 1920-х років. П'ятий розділ монографії присвячений саме кустарно-ремісничій діяльності селянства. Процес становлення, діяльності та ліквідації у 20-ті роки ХХ ст.. непманської буржуазії України вперше досліджується у монографії Ю. Волосника. Розкриті соціальні витoki підприємницької верстви, особливості розвитку, проаналізовано специфіку менталітету та поведінки непманів, розглянуто їх соціально-професійний склад[80]. І головне, автор підкреслює економічну ефективність нової економічної політики. Не можна не погодитися з цією думкою, яку підтримують не лише українські історики (О. Сушко), а й російські (В. Гімпельсон).

Сучасні дослідники країн близького зарубіжжя також займаються дослідженням різних аспектів нової економічної політики. Розпад СРСР та вимирання певного ідеологічного пресинга з боку правлячої Комуністичної

партії дозволили дослідити процеси нової економічної політики абсолютно по-новому. У 1990-х рр. в Росії історики почали досліджувати персоналії науково-економічної думки, започаткували нові підходи до біографістики, захоплювалися теоретичною спадщиною О.В. Чаянова [39; 62]. У 1997 р. побачила світ одна з перших його науково-історичних біографій, опубліковано невідомі архіви про перебування О. Чаянова на засланні в Казахстані та про обставини його розстрілу[62]. Наукові погляди і громадянська позиція Чаянова та представників «організаційно-виробничої школи» стали предметом дисертаційних досліджень [581]. Російські дослідники нової економічної політики поступово відмовляються від надмірно оптимістичних оцінок і відбувається перехід на більш об'єктивне освітлення сторін цієї політики. Дослідники велику увагу приділяють динаміці нової економічної політики та її кризам і протиріччям.

Дослідженням різних питань нової економічної політики протягом останніх років в Росії займається «Центр крестьяноведения и аграрных реформ» (В. Данилов, Т. Шанин) і Московська вища школа соціальних і економічних наук. Також в Росії проходить щорічний міжнародний симпозіум «Куда идет Россия» і щорічна конференція «Пути России», де обговорюються питання нової економічної політики. Окрім того у 2014 році було опубліковано збірник статей «Сталинизм и крестьянство»[647]. В цьому збірнику зазначено, що тема ««Сталинизм и крестьянство» відноситься до ключових тем, для пізнання Росії і російської історії» [647, с.15]. Окрім того, в сучасний період російські історики досліджують проблему проведення нової економічної політики на прикладах різних регіонів країни. А це в свою чергу ще раз підкреслює, що дослідження даної теми є актуальні і не лише на теренах України, а й за кордоном.

В євро-американських країнах, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. історики не займаються дослідженням селянських промислів, як і новою економічною політикою загалом. Але у наукових студіях іноземних авторів, привертають увагу праці англійського історика Р. Сервіса [25] та італійського історика А. Граціозі [13].

Аналіз праць з досліджуваної проблеми, які вийшли протягом останнього десятиріччя XX століття і першого десятиріччя XXI століття, висвітлює тенденцію відходу дослідників від ідеологічних догм марксистсько-ленінської ідеології, пошуку об'єктивних оцінок організації та діяльності селянських промислів в умовах ринку періоду нової економічної політики. Дослідження цього періоду відрізняються глибиною аналізу, увагою до історико-економічних проблем розвитку окремих регіонів і України в цілому.

Як бачимо, непівська проблематика, не втратила своєї актуальності та пріоритетності і посідає належне місце серед історичних досліджень соціально-економічного розвитку країни у 1920-х рр.. За останнє десятиліття дослідження нової економічної політики збагатилися новими здобутками, що також свідчить про її актуальність. Проте їх украй мало, для того, щоб можна було скласти цілісну картину розвитку селянських промислів. Зафіксований фактичний матеріал недостатньо висвітлює окреслену проблему, оскільки він до цього часу подавався загалом та фрагментарно. Лише окремі сюжети селянських промислів опинилися в полі зору вчених. Проаналізовані дисертанткою праці, не розставили однозначних акцентів у питанні розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики, а лише окреслили коло невирішених проблем. Отже, проаналізувавши історіографію з теми дослідження, можна зробити висновок, що дотепер відсутнє дослідження з розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики, де всі процеси були б розглянуті в єдиному територіальному і хронологічному контексті.

1.2. Джерельна база.

Сьогодні в джерелознавстві не існує усталеної класифікації джерел і це питання залишається дискусійним в історичній науці[49]. За способом передачі інформації, джерела можуть бути класифіковані на писемні і речові. Писемні

джерела являють собою комплекс різноманітних за походженням та змістом документів і матеріалів, які доречно систематизувати за родово-видовим принципом (за цим принципом класифікують писемні джерела більшість науковців, які досліджують історію України).

Дослідження писемних джерел логічно розпочати з поглядів К. Маркса та Ф. Енгельса, які вплинули на радянську ідеологію. У працях Маркса і Енгельса виражена радикальна антиселянська установка. Продовжувачем ідей К. Маркса і Ф. Енгельса був В. І. Ленін. В працях В. І. Леніна вчення марксизму набуло подальшого розвитку, стосовно епохи переходу людства від капіталізму до соціалізму і будівництва комуністичного суспільства, що надалі втілювалось на практиці. Перехід до нової економічної політики ще в 1920 р. пропонував здійснити Л. Троцький, але його пропозиції замінити продрозкладку податковою системою не підтримав більшовицький ЦК. Та вже навесні 1921 р. В.І. Ленін спромігся переконати партійне керівництво в необхідності зміни економічної політики. Отже, важливим джерелом для нашого дослідження стали промови та виступи партійних і державних діячів: В.І. Леніна[356; 357; 358; 359; 360; 361; 362], М.І. Бухаріна[58; 59; 60; 61], О.І. Рикова [590; 591], Е.І. Квірінга[274; 275; 276], Г.І. Петровського [496], Й.В. Сталіна [643; 644; 645; 646], Л.Д. Троцького [684], В.Я. Чубаря [720]. Автори були безпосередніми учасниками тих подій і саме вони втілювали в життя державні постанови щодо розвитку селянства та селянських промислів зокрема.

Важливим джерелом є документи та матеріали партійних з'їздів, конференцій, пленумів ЦК ВКП(б)[281; 282; 283; 284; 285]; Конституція УСРР 1919 [290]; Конституція ССРР 1924 року[477]; збірники узаконень і розпоряджень робітничо-селянського уряду України[190; 191; 192; 193; 194; 195; 196; 197; 198; 199; 200; 201; 202; 203; 204; 205; 206; 207; 208; 209; 210; 211; 212; 213; 214; 215; 216; 217; 218; 219; 220; 221; 222; 223; 224; 225; 226; 227; 228; 229; 230; 231; 232; 233; 234; 235; 236]; щорічні звіти уряду УСРР [116; 304]; звіти Української економічної ради[239]. Аналіз партійних постанов та резолюцій дає змогу

з'ясувати позицію керівних партійних органів різного рівня щодо селянства і селянських промислів зокрема; надає певні дані про задоволення потреб населення в товарах першої необхідності; про питому вагу селянських промислів не лише на Харківщині, а й їх значення в УСРР та СРСР; інформацію про торгівлю. Стенограми пленумів ЦК ВКП(б) допомагають з'ясувати політичні причини згорання нової економічної політики. На них обговорювали: політично-економічні принципи соціалістичної модернізації – індустріалізацію, колективізацію сільського господарства, реорганізацію кооперативної системи, усунення приватного сектору. Науково-історичну цінність для нашого дослідження становлять стенограми пленумів ЦК ВКП(б): квітневого 1928 р. [259], липневого 1928 р. [260], квітневого 1929 р. [261], листопадового 1929 р. [262].

В статистичних джерелах УСРР та Харківської губернії, пізніше округу, міститься інформація, яка розкриває різні аспекти розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в 1920-ті роки. До роботи залучено видання ЦСУ УСРР «Статистика України»[648; 649; 650; 651; 652]; матеріали «Статистичного бюлетеня»[656]; збірник «УСРР в цифрах»[690; 691]; місцеві бюджети УСРР і СРСР за різні роки[394; 395; 400; 401]; довідник «Торгівельна мапа України»[679]; «Материалы по статистике Харьковской губернии»[390]; «Статистичний бюлетень: Матеріали народного господарства Харківської округи»[657; 658; 659; 660]; «Харківщина в цифрах і фактах»[701; 702; 703]. Окремо слід відзначити статистичні матеріали підсумків весняних та осінніх опитувань 1925 та 1926 р.[502; 503; 504; 505] та перепис населення 1926 р.[84; 85; 86]. Вони дозволяють визначити загальну чисельність селян, що займалися промислами та їх питому вагу серед населення; підрахувати селян по основних галузях селянських промислів і по окремих округах досліджуваного регіону; з'ясувати гендерні аспекти. Але є і недолік цих джерел – недооблік деяких промислів, так як спочатку за завданнями ЦСУ в перепис не включалася дрібна промисловість та всі відхожі промисли. В ході проведення анкетування ці рамки

частково були розширені, але не всі промисли були враховані. Дані демографічного перепису 1926 р. також недостатні. Вони реєстрували одне з побічних занять, не враховуючи, що їх могло бути кілька на одну особу.

До найбільш важливої групи джерел даного дисертаційного дослідження, належать архівні документи та матеріали, більшість з яких вводяться нами до наукового обігу вперше і виявлені авторкою у фондах архівів України: Центральному державному архіві Вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), Державному архіві Харківської області (далі – ДАХО), Державному архіві Сумської області (далі – ДАСО) .

Чималий масив інформації міститься в архівних фондах ЦДАВО України: Ф.1 Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад Робітничих, Селянських і Червоноармійських Депутатів, м. Харків (1917 – 2002); Ф. 2 Рада Народних Комісарів УРСР (1918 – 1999); Ф. 3 Постійне представництво РНК УРСР при Уряді РНК СРСР, м. Москва (1921-1980); Ф. 33 Український державний лісогосподарський трест (Укрдержліс); Ф. 34. Вища рада народного господарства УСРР (ВРНГ УСРР); Ф. 257 Всеукраїнський центральний комітет незаможних селян (ВЦКНС) при ВУЦВКу, м. Харків (1920-1933); Ф. 258 Ліквідаційна комісія Всеукраїнської комісії по боротьбі з наслідками голоду, м. Харків (1921-1923); Ф. 337. Міністерство економіки України (1921-1999); Ф. 423. Міністерство торгівлі України та його попередники: наркомати і уповноважений внутрішньої і зовнішньої торгівлі та постачання УРСР (об'єднаний фонд); Ф. 539. Міністерство державного контролю УРСР, м. Київ (1918-1958). Матеріали цих фондів використані нами для висвітлення питань про вплив держави на діяльність промислів, зокрема, встановлення державної монополії на промислові товари, про стан розвитку різних промислів в 20-х – 30-х роках ХХ ст., наведення статистичних відомостей про кількість селян, що займалися промислами та їх вступ у кооперативні об'єднання. Та серед документів ЦДАВО України слід виокремити документи фонду Всеукраїнського Центрального Виконавчого

Комітету (ВУЦВК) (ф. 1). Саме цей орган згідно з Конституцією УСРР формально був найвищим у тодішній ієрархії владних установ республіки, до нього надходив чималий потік скарг (особливо в перші роки непу) від приватних власників на свавілля місцевих органів влади, незаконну націоналізацію, реквізиції або ж відмову в денаціоналізації, невірне оподаткування, втручання в комерційну діяльність та багато іншого.

Заслужують на увагу матеріали ЦДАГО України, які включали протоколи партійних нарад, звіти губернських (окружних) комітетів партії, листування державних і громадських структур із селянської проблематики. Серед документів фонду 1 Центрального комітету Комуністичної Партії України (ЦК КП(б)У) є протоколи засідань кооперативних комісій при ЦК КП(б)У і губкомів (окружкомів) партії, зокрема з вивчення руху цін та асортименту товарів; у фонді зберігаються доповіді, записки НКВТ УСРР і Вукопспілки про стан торгівлі, що систематично (щомісяця, а іноді щотижня) надходили до ЦК КП(б)У; а також доповіді, звіти щодо інших аспектів господарської діяльності селянства. Крім того матеріали фонду надають деяку інформацію, яка допомагає з'ясувати причини продовольчих ускладнень наприкінці 1927 – упродовж 1928 років.

Опрацьовані документи ЦДАВО України та ЦДАГО України, які стали основою для розкриття суті політики правлячої партії, допомагають зрозуміти суть і методи адміністративного тиску на селян, окрім того виявити механізм впровадження у життя низки законодавчо-нормативних актів, пов'язаних із встановленням тотального контролю за діяльністю селян.

При дослідженні багатьох аспектів обраної теми був використаний і великий масив документів ДАХО, де зберігаються майже не використані дослідниками джерела про розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в 1921-1928 рр.. В ДАХО зосереджені основні фонди, де зберігаються документи, на основі яких розкривається діяльність і розвиток селянських промислів саме на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики. Це такі фонди: Ф. Р-89. Валківський повітовий виконавчий

комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, м. Валки Харківської губернії. 1919–1923 pp.; Ф. Р-90. Зміївський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р-92. Харківський повітовий виконавчий комітет рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р- 194. Харківська губернська планова комісія; Ф. Р- 203. Харківський губвиконком; Ф. Р-519. Охтирський (Богодухівський) Окрвиконком; Ф. Р- 525. Валківський райвиконком; Ф. Р-526. Колонтаївський райвиконком; Ф. Р- 529. Липецький райвиконком; Ф. Р-530; Люботинський райвиконком; Ф. Р-536. Чугуївський райвиконком; Ф. Р-845. Харківський окрвиконком.

Вперше авторкою введено до наукового обігу фонди: Ф. Р-460. Дергачівський волвиконком; Ф. Р- 464. Золочівський волвиконком; Ф. Р- 470. Константинівський волвиконком; Ф. Р-476. Люботинська волость; Ф. Р-498. Старомерчинський волвиконком робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р-500. Терновський волвиконком Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів; Ф. Р-503. Хрущово-Микитівський волвиконком; Ф. Р- 535. Сенянський райвиконком; Ф. Р- 1392. Харківський окрпрофсовет; Ф. Р-1486. Печеніжський райвиконком; Ф. Р-1569. Берецький волвиконком; Ф. Р-1570. Олексіївський волвиконком; Ф. Р-1574. Старовірівський волвиконком; Ф. Р-1579. Семенівська сільрада Старовірівського району Красноградського округу; Ф. Р-1615. Ізюмський окрпродком; Ф. Р-1640. Ізюмський окружний відділ комунального господарства; Ф. Р-1647. Ізюмський волвиконком; Ф. Р-1649. Малокамишевахський волосний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, с. Мала Камишеваха, Ізюмського повіту, Харківської губернії; Ф. Р-1693. Староіванівська сільрада; Ф. Р-1963. Андріївський райвиконком; Ф. Р-2762. Балаклійський райвиконком. Ці фонди містять: чималу кількість скарг (особливо в перші роки нової економічної політики) від приватних власників на свавілля місцевих органів влади, про незаконну націоналізацію, відмови в денаціоналізації, невірне оподаткування,

втручання в комерційну діяльність; дані про приватновласницьку і приватнокапіталістичну (орендну) промисловість на селі; інформацію, яка дає можливість простежити і проаналізувати процеси витіснення приватника з ринку; відомості про кількість торговельних підприємств, ринкові ціни, бюджетні обстеження селянських господарств; списки селян по селах, які займалися тим чи іншим промислом.

У фондах державного архіву Сумської області знайдені документи, які демонструють процес формування радянської адміністративної системи по управлінню і регулюванню промислів і націоналізації дрібних підприємств в період нової економічної політики (Ф. Р-32. Сумський виконавчий комітет окружних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Ф. Р-2340. Сумський повітовий військово-революційний комітет; Ф. Р-2337. Сумський відділ управління та адміністративні відділи виконавчих комітетів окружних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Ф. Р-1362. Боромлянський волосний військово-революційний комітет; Ф. Р-3985. Синівський волосний військово-революційний комітет; Ф. Р-60. Лебединський виконавчий комітет повітових рад робітничих, селянських та червоармійських депутатів; Ф. Р-415. Сумський виконавчий комітет повітових рад робітничих, селянських та червоармійських депутатів; Ф. Р-970. Лебединський відділ управління виконавчих комітетів повітових рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Ф. Р-693. Сумський відділ управління виконавчих комітетів повітових рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів).

У звітах, довідках, розпорядженнях, листуваннях, доповідях за результатами обстеження різних галузей промисловості і іншої діловодної документації містяться матеріали про кредитування, оподаткування кустарів і ремісників, витіснення приватного капіталу з кустарної промисловості, передачі промкооперації бездіяльних підприємств, розвитку мережі кустарно-ремісничої освіти.

Окрім цього документи ДАСО містять фонди місцевих волосних і районних державних установ. Особливо цінними є документи, що містять іменні списки некооперованих кустарів і ремісників та містять достовірну інформацію про вид діяльності, місце проживання, національний склад і в цілому динаміку особистих промислів і промислових підприємств за окремі роки (Ф. Р-22. Вирівський виконавчий комітет волосних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Ф. Р-1552. Краснопільський виконавчий комітет волосних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Ф. Р-499. Тростянецький виконавчий комітет волосних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Ф. Р-669. Юнаківський виконавчий комітет волосних рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Ф. Р-489. Боромлянський виконавчий комітет районних рад народних депутатів; Ф. Р-1087 Тернівський виконавчий комітет районних рад народних депутатів; Ф. Р-1089 Штепівський виконавчий комітет районних рад народних депутатів; Ф. Р-712 Юнаківський виконавчий комітет районних рад народних депутатів).

При виявленні й аналізі архівних документів довелося зустрітися з певними труднощами. Значною мірою вони пояснюються тим, що звітність центральних і місцевих органів у ті роки не була чітко налагодженою. Звіти, доповіді, аналітичні довідки не мали єдиної форми. Частина даних у звітах та інших матеріалах давалась у відсотках, решта - в абсолютних цифрах. При цьому виконавці не завжди звертали увагу на точність статистичної інформації. Окрім того, значній частині архівних матеріалів притаманна лише констатація фактів і подій, без будь-яких оцінок та аналізу. Від другої половини 20-х рр. під впливом і тиском сталінського керівництва більшовицької партії почала набирати сили тенденція необ'єктивного відображення дійсності. Це стосується й оцінки ролі приватних підприємств у відродженні економіки країни.

При роботі з архівними джерелами було опрацьовано матеріали понад ста фондів. Велику кількість оброблених авторкою архівних матеріалів не було включено до тексту, з тих причин що дані інших джерел виявилися більш

надійними. Проте й ці документи, які залишилися поза межами дисертації, відіграли свою позитивну роль. Вони допомогли проаналізувати, зіпівставити зібраний матеріал. Частина опрацьованого архівного матеріалу подана в додатках у формі малюнків, таблиць, діаграм та схем.

Отже, узагальнюючи аналіз використаних в дисертаційному дослідженні архівних матеріалів, можна константувати, що частина архівних джерел має офіційний характер і належить до діловодної документації державних установ: циркуляри, директиви, розпорядження, звіти про роботу місцевих органів влади та інше. До архівних документів офіційного характеру приєднуються заяви, скарги, прохання, звернення селян та виступи, заявки на участь у різних виставках. Саме ці документи дозволяють з'ясувати проблеми селян, дають основні відомості про чисельність селян-промисловців, про основні форми технічної та економічної організації виробництва, про вплив промислів на життя місцевого селянського населення і в цілому на соціально-економічний розвиток досліджуваного регіону. Така інформація дозволяє зазирнути в найпотемніші сфери селянської промисловості.

Вивчення теми дослідження доповнюють збірники документів. За підрахунками І.А. Кондакової з 1917 р. по 2000 р. вийшло 5445 тематичних збірників, але жодного тематичного збірника з історії розвитку селянських промислів[454]. У тематичному збірнику про голод 1921–1923 років в Україні міститься інформація про оподаткування селянських господарств[101]. Цікавим є документальне видання, упорядковане Є.П. Шаталіною, де детально розкрито етап завершення непу та соціально-економічні ознаки так званих «куркульських» господарств [279]. Також в дисертації було використано збірники документів опубліковані за кордоном. Яскравим прикладом є В. П. Данилов (відомий дослідник аграрної проблематики 1920-1930-х рр.), який підготував та опублікував документи російських архівних фондів про події в сільському господарстві 1927-1929 рр. [158].

Великий і різноманітний матеріал про селянське господарство міститься в періодичній пресі 1920-х років. На її сторінках містяться матеріали різні за видами та походженням: додатки; хроніка; статистика; теоретичні статті, які відносяться до історіографічних джерел. Періодична преса складає найчисельнішу групу опублікованих джерел, це: «Більшовик України», «Бюлетень Українського народного Кооперативного Банку», «Бюлетень Вукопспилки», «Большевик», «Вісті ВУЦВК», «Вісник кооперації», «Вісник пром-кредит кооперації»; «Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України», «Вестник кустарной промышленности», «Вестник статистики», «Вестник промысловой кооперации», «Вестник финансов», «Известия Народного Комиссариата по продовольствию», «Известия Центросоюза», «Коммунист», «Комунист», «Кооперована громада», «Наша хата», «На аграрном фронте», «Рілля», «Промышленность и торговля Украины», «Право и Жизнь», «Правда», «Продовольчий бюлетень», «Плановое хозяйство», «Сільський Господар», «Союз потребителей», «Социалистическое хозяйство», «Торгово-промышленная газета», «Украинский экономист», «Экономическое обозрение», «Хозяйство Украины», «Хлебное и мукомольное дело СССР», «Финансовый вестник», [31; 36; 50; 51; 54; 58; 74; 75; 76; 119; 182; 258; 283; 299; 305; 307; 397; 410; 453; 473; 495; 509; 517; 569; 570; 586; 588; 610; 648; 662; 681; 695; 697; 704; 719; 726;]. Слід наголосити на характерній особливості цих джерел – вони містять багато цікавої і різноманітної інформації стосовно досліджуваної проблематики, але вони публікувалися в умовах ідеологічного тиску та не відображають реальної картини становища селян, проте вони дали певне уявлення про загальні тенденції та зміни у різних аспектах їхнього життя.

До використаних у дисертаційному дослідженні джерел, з-поміж писемних джерел, важливе значення для вивчення досліджуваної теми має група речових джерел – це речові пам'ятки, фотодокументи, експозиції історичних, краєзнавчих, етнографічних, художніх музеїв і різних виставок розташованих у Харківській та Сумській областях України. Подібні джерела дозволяють наочно представити

деякі моменти, пов'язані з окремими видами промислів і ремесел. Так, збережені в музеях знаряддя праці та зразки різноманітних промислових виробів селян, дають реальну можливість уточнити особливості та географію селянських промислів, а також виявити вживані і значною мірою вже втрачені на теперішній час технологічні прийоми, традиційні для непівського українського села. Частково ці матеріальні джерела дозволяють визначити географічні межі окремих селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині), з властивими їм технологічними особливостями у сфері обробки тваринної, рослинної і мінеральної сировини. По зображеннях на картинах і малюнках можна наочно побачити умови, за яких велося виробництво, конструкцію використовуваних верстатів та інструментів, розташування виробничого приміщення і його обладнання. В цьому аспекті особливу цінність для дисертаційного дослідження мають фонди Харківського історичного музею (був створений у 1878 р. як губернський Музей кустарних промислів); Музею Харківського обласного центру народної творчості; Науково-дослідного інституту художніх промислів; Харківського художнього музею; Сумського, Охтирського, Чугуївського краєзнавчих музеїв; Ізюмського, Балаклійського, Красноградського, Кегичівського, Первомайського та Зачепилівського районних краєзнавчих музеїв а ще кількох десятків невеликих шкільних і сільських музеїв; музеїв будинку культури та шкіл м. Мерефа, м. Південне, а також численних приватних колекцій. Усі ці колекції – різні за складом та кількістю пам'яток. Їх обстеження дає можливість дослідити регіональні риси та визначити місце й роль селянських промислів в системі традиційно-побутової культури України.

Серйозним доповненням джерельної бази слугують матеріали кількох історико-етнографічних експедицій, проведених на Харківщині (Слобожанщині). Тут під час опитування авторці вдалося знайти підтвердження й уточнення цілої низки фактів, виявлених раніше в архівних чи інших джерелах. Експедиції показали, що в сільській місцевості дотепер ще зберігається не лише добра пам'ять про селян промисловців минулих часів, але й багато зразків виробів та

інструментів, які належать до 1921-1928 рр.. Найчастіше траплялися й досліджувалися вироби з доморобної тканини, скрині, шкатулки, плетені вироби, дрібне домашнє начиння, ікони, прялки, гребені, рубелі, качалки та ін. Так наприклад, влітку 2014 р. під час наукової експедиції по Савинському району Харківської області в с. Залиман були виявлені основні фрагменти ткацького верстата, що дозволило остаточно уточнити і навіть наочно представити конструктивні та функціональні особливості цього основного знаряддя праці у сфері жіночих прядильно-ткацьких промислів. Досить типовими також були знахідки різноманітних виробів гончарного посуду та виробів з деревини.

При аналізі всіх видів джерел довелося зіткнутися з низкою труднощів, обумовлених зміною об'єкта статистичного спостереження – дрібної і кустарної промисловості. Це ускладнювало підрахунок узагальнюючих даних і зіставлення об'єкта дослідження на різних етапах. При властивих їм перевагах і недоліках усі наявні джерела в сукупності цілком дозволяють висвітлити головні аспекти розвитку домашнього промислового підприємництва в українському селі в період з 1921 по 1928 рік у його основних, суттєвих рисах. Весь фактичний матеріал, одержаний з перелічених вище різноманітних джерел, як і вся проблема в цілому, досліджувалися авторкою у світлі тих завдань, що стоять перед сучасною українською історичною наукою. Реалізація джерельного потенціалу дозволила прийти до узагальнюючих висновків і положень з визначених авторкою конкретно-історичних сюжетів.

1.3. Методологія та методи дослідження.

Методологічну основу дисертаційного дослідження складає система наукових підходів, принципів та методів пізнання. В сучасній історичній науці існує цілий спектр методологічних підходів осмислення історичного процесу. При розв'язанні дослідницьких завдань нами використовувались такі сучасні методологічні підходи: цивілізаційний, класовий, системно-структурний,

регіональний, мікроісторичний тощо. Перевагу було віданно цивілізаційному підходу, так як ми намагалися розглянути процес розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики з урахуванням складного переплетіння національних, політичних, економічних та інших соціокультурних чинників. Саме цивілізаційний підхід дозволив з'ясувати роль різних чинників, які вплинули на розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) протягом досліджуваного періоду; виявити ментальні, соціально-політичні, правові та економічні особливості ведення промислової діяльності; дослідити соціокультурне середовище (в якому мав жити і працювати селянин); проаналізувати вплив держави на селянина який займався промислами.

Дисертаційне дослідженнями, пов'язане з великим комплексом проблем. Тому, при розв'язанні дослідницьких завдань нами окрім цивілізаційного підходу був використаний і класовий підхід. Згідно ідей Карла Маркса, класи — це великі групи людей, які мають пряме відношення до засобів виробництва, за допомогою яких вони забезпечують своє життя. Спираючись на класовий підхід, ми намагалися дослідити соціально-економічні групи населення, що займалися промислами – це робітники (селяни, що працювали на підприємствах), господарі з найманими робітниками, господарі що працюють з членами родини, одинці, члени родини що допомагають.

Системно-структурний підхід – напрям методології досліджень, що полягає у вивченні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто розгляд селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики як системи.

Регіональний підхід зосереджує увагу на вивченні специфічного для досліджуваного регіону просторового поєднання продуктивних сил, враховує те, що відрізняє один район від іншого. Аналіз наукових досліджень свідчить, що за радянських часів регіонального підходу до вивчення історії не існувало. Зазначимо, що період кінця XX – початку XXI століття по всій Європі

характеризується посиленням уваги вчених та політиків до проблем регіонального розвитку. Сьогодні, в Україні, регіональні питання стали провідними у внутрішній політиці (як і майже у всіх європейських країн). Значення регіонального підходу в дослідженні розміщення продуктивних сил зростає у зв'язку з реформуванням управління економічною і соціальною сферами в регіонах на основі розширення їхніх прав, самоврядування і самофінансування.

Мікроісторичний підхід у поєднанні з регіональним також дозволяє виявити специфіку розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики.

Головні принципи наукового пізнання дисертаційної роботи: історизм, об'єктивність, критичний аналіз, системність, всебічність, термінологічний принцип. Вони дозволяють простежити еволюцію розвитку дрібнотоварного виробництва і промислів на Харківщині (Слобожанщині), показати своєрідність цієї форми виробництва і її ролі в соціальному і господарському житті регіону, розкрити ресурси до існування і виживання в умовах нової економічної політики.

Згідно з принципом історизму, розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) розглядається з врахуванням умов, в яких вони виникли та розвивалися. Принцип об'єктивності спонукає до розгляду діяльності селян в конкретно-історичних обставинах з урахуванням політики більшовиків, яка була направлена на ліквідацію приватної діяльності на селі.

Принцип критичного аналізу лежить в основі роботи з літературою та джерелами і забезпечує верифікацію висновків з даної тематики. Принципи системності і всебічності сприяли дослідженню стану константних величин і модифікаційних змін в організації та функціонуванні селянського господарства, процесів і явищ, що відбувалися в ньому протягом конкретного історичного періоду.

Термінологічний принцип передбачає вивчення історії термінів і позначуваних ними понять, розробку або уточнення змісту та обсягу понять, встановлення взаємозв'язку і субординації понять, їх місця в понятійному апараті

теорії, на базі якої базується дослідження. Вирішити ці завдання допомагає метод термінологічного аналізу і метод операціоналізації, метод аналізу та синтезу понять. Вважаємо за доцільне зробити кілька зауважень термінологічно характеру. Так як, в історіографії кожен дослідник, який оперував поняттям «промисли», вкладав у нього своє тлумачення: одні - тільки організовані форми сільської дрібної (нецензової) промисловості (наприклад, А. Бузлаєва, О. Куперман, П. Василевський, В. Фейгін), інші - підсобні несільськогосподарські заняття селянства (наприклад, В. Антропов, В. Дмитренко, В. Гузик, А. Рибников), треті - товарні види кустарно-ремісничого виробництва (наприклад, Н. Воробйов, Є. Гимпельсон, А. Чумак, А. Миколаїв), четверті взагалі не прагнули визначитися в використовуваному понятті (наприклад, І. Кондурушкін, Л. Морозов, В. Погудін, В. Селунська, А. Степін). Звідси і різні дані у різних фахівців в обсягах промислової продукції і в числі осіб зайнятих промислами на селі.

Тож під час виконання роботи важливим постало питання осмислення понять «ремесло», «кустарна промисловість» та «промисел», оскільки наукові дослідження зазначеного періоду не містять їх чіткого визначення. В дореволюційній літературі кустарну промисловість ототожнювали з селянськими промислами. В енциклопедичних словниках Ф.А. Брокгауза і І.А. Ефрона, братів Гранат кустарна промисловість трактується, як дрібна сімейна організація виробництва продуктів на збут, властива селянському населенню, в якості допоміжного при землеробстві промислу [729, с. 260-261]. Перший дослідник, який спробував дати в 1861 р визначення цього терміна, викладач Казанського університету А.К. Корсак розумів під ним самостійну дрібну промисловість, в тому числі і селянську [298, с. 2]. Однак він не ставив акцент на становій обмеженості кустарної промисловості. Багато дослідників основною ознакою кустарної промисловості вважали допоміжний характер промислів по відношенню до землеробства (М. Цитович). Інша позиція економістів (професор Е. Р. Вреден, А. В. Прилежаєв) – усунення в якості корінної ознаки кустарної

промисловості зв'язку кустаря з землею і підкреслюють лише сімейну організацію кустарного виробництва [525, с. 36]. Цю точку зору поділяв і авторитетний дослідник дрібної міської та сільської промисловості першої третини ХХ ст. А.А. Рибніков [587, с. 22]. Кустарями він називає як сільських, так і міських дрібних промисловців. В період з кінця 30-х по 40-х роки ХХ ст. питання історії дрібнотоварного виробництва відійшли на другий план. Увага дослідників була зосереджена на розвитку великої промисловості, банків, монополій, тобто тих форм капіталізму, де, згідно марксистської концепції суспільного розвитку, безпосередньо визрівали економічні передумови соціалізму.

Дослідники другої половини ХХ ст. під поняттям «ремесло» розуміли виготовлення товарів майстрами – мешканцями міст та містечок, що становило для них основне джерело заробітку. «Кустарні промисли» розглядалися як дрібне домашнє виробництво у сільській місцевості з метою отримання додаткового заробітку у вільний від сільськогосподарських робіт час. Деякі наукові видання ХХІ ст. допускають ототожнення термінів «ремісник» і «кустар», пояснюючи це тим, що із збільшенням обсягів виробництва та підвищенням фахової майстерності сільські кустарі відходили від заняття сільським господарством, переходили до більш високого статусу ремісника та працювали на замовлення у власній майстерні. У сучасній російській історіографії термін «кустарна промисловість» трактується по-різному, але в основному переважає позиція істориків-економістів, які роблять акцент на економічній характеристиці кустарної промисловості.

Як бачимо визначення кустарна промисловість викликає досі великі розбіжності між дослідниками, тим більше, що вони мають не однакове значення у нас і за кордоном. Одні науковці визначають термін «кустарна промисловість» від слова куш: кустарна промисловість, як більш дрібна, уподібнюється кустарним рослинам. Інші приєднують до іншої аналогії, а саме – що куш є символом родини. Найбільш ймовірне пояснення, яке виробляє слово кустар від німецького Kunst (мистецтво) і кустар - від Künstler [15, с. 556]. Слово це стало

вживаним у нас з Петровського часу, або навіть і раніше, в переробці: Куншт, кунштюки. І тому не дивно, що з виразом кунштарь, кустар пов'язувалося зі словом мастак – майстер своєї справи. Ймовірно, так спершу називали майстрів і ремісників взагалі, а потім ця назва стала застосовуватися переважно до селян. Взагалі, це така промисловість, яка характеризується словами "дрібна", "домашня", "сімейна", "побічна при землеробстві" і т. д.. Кожен з цих епітетів, взятий окремо, нічого ще сам по собі не визначає; вся справа в тій чи іншій їх комбінації [15, с. 557]. Іноземні назви також не можуть допомогти: у німецькій мові існує декілька виразів більш-менш відповідних до кустарної промисловості - Hausindustrie, Hausfleiss, Hausgewerbe, Kleingewerbe, французькою - industrie domestique, buissonniere. Сьогодні світ використовує термін – home preneurs (домашнє промислове підприємництво).

Нині цим питанням займається Л. Нізова[412; 413], О. Сушко[670; 671], Р. Кантемирова[267], В. Олянич[451]. Л. Нізова наголошує на тому, що наприкінці XIX – поч. XX ст. у житті кустаря відбувається перехідний період (малоземельний селянин – кустар, ремісник – промисловик – кооператор) [413, с. 279-280]. Вона підкреслює, що у період непу на практиці провести чітку межу між кустарем і ремісником неможливо.

Ремесло – це дрібне ручне виробництво промислових виробів, що панувало до появи великої машинної індустрії, а потім ще частково збереглося поряд з нею[15, с. 558-559]. Для ремесла характерні: вживання простих знарядь праці; вирішальне значення у виробничій діяльності ремісника має його особиста майстерність, яка дозволяє виробляти високоякісні, а часто і високохудожні вироби; дрібний характер виробництва (ремісник працює один або з вкрай обмеженим числом помічників). Ремесло виникає разом з початком виробничої діяльності людини і розвиваючись, разом з розвитком техніки, в рамках різних суспільних формацій приймає різні форми. Відповідно до стадій суспільного розподілу праці воно зазвичай підрозділяється на домашнє ремесло, ремесло на замовлення, ремесло на ринок. Домашнє ремесло – виробництво виробів для

задоволення потреб того господарства, членами якого вони виготовлені. Це перша форма ремесла при якому воно ще не відокремилося в самостійну галузь господарської діяльності. Домашнє ремесло – невід'ємна приналежність натурального господарства. Ремесло на замовлення – виробництво виробів ремісником за замовленням споживача зі своєї сировини або сировини замовника. Ремесло на ринок є дрібнотоварним виробництвом, при якому ремісник або сам продає свої вироби споживачеві на місцевому ринку, або збуває їх скупнику.

Часто у зміст поняття ремесло не включається домашнє ремесло, яке у такому разі позначається яким-небудь іншим терміном, наприклад в застосуванні до селянського домашнього ремесла також використовують терміни «домашня промисловість» або «домашні промисли». Інколи ремесло називають лише ремесло на замовлення (в цьому випадку ремесло на ринок часто називається кустарною промисловістю) або ж ремесло на замовлення і на ринок лише на тій стадії їх розвитку, коли ремісники є дрібними економічно-самостійними виробниками, що володіють своїми засобами виробництва[15, с. 559].

У період нової економічної політики в кустарній промисловості України відбулися певні зміни і роль кустаря та ремісника майже зрівнялися. Якщо до революції перший з них виготовляв свої вироби для продажу на ринку, а другий - за замовленням, то у період нової економічної політики за цією ознакою розділити їх функції було неможливо. Ремісник, нерідко працюючи на споживача, виробляв свої товари й для ринку, а кустар - брав замовлення від покупців. Розподіл між ремеслами і промислами також став досить умовний, якщо гончарство належить до промислів, то вишивка, ткацтво можуть бути як хатніми ремеслами, так і промисловими (тобто виготовлялися спеціально на продаж).

Отже соціально-професійна категорія дрібного виробника виникла на базі розкладу натуральної системи господарства з появою товарно-грошових відносин, які давали йому шанс вибратися з свого важкого становища. А промисли – це допоміжні галузі виробництва всіх сільськогосподарських підприємств, які мають на меті задоволення інтересів своїх членів і виробництва сільськогосподарської

продукції задля забезпечення найбільш повного й продуктивного використання трудових ресурсів (особливо сезонного надлишку робочої сили), використання наявних місцевих матеріальних і сировинних ресурсів або відходів промислового виробництва та приведення в такий спосіб у дію значних резервів збільшення товарної продукції, прибутковості господарств і задоволення інтересів власників [15, с. 560].

У ході написання дисертаційної роботи ми оперували як базовими термінами: «селянські промисли», «кустарні промисли», «кустарна промисловість», «ремесло», «кустарне виробництво», «дрібне промислове підприємництво»; так і більш вузькими поняттями: «чинбарство», «кушнірство», «шевський промисел» («шевство»), «кожухарство», «шапкарство», «лимарський промисел» («лимарство») та інші. Аналіз наукових праць з досліджуваної тематики засвідчує, що деякі поняття не мають однозначного трактування.

Названі принципи і підходи в дисертаційному дослідженні були реалізовані через сукупність науково-дослідницьких методів. Передусім, використовувалися загальнонаукові методи дослідження: дедукція та індукція, аналіз та синтез, узагальнення, опис, пояснення, аналогія, формальна логіка. Дані методи дозволили автору систематизувати значний обсяг матеріалу, визначити загальні тенденції розвитку селянських промислів, проаналізувати характер державної політики щодо їх діяльності та умови їх функціонування на Харківщині (Слобожанщині) в 20-х рр. XX ст..

Серед спеціально-історичних методів були використані історико-порівняльний, історико-системний, проблемно-хронологічний. Історико-порівняльний метод, при вивченні селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) у зазначений період, допоміг дослідити особливості їхнього розвитку, розкрити причини, які впливали на динаміку змін, та порівняти окремі аспекти виробництва в різних місцевостях досліджуваного регіону.

Історико-системний метод сприяв комплексному дослідженню процесів, пов'язаних з розвитком селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині), як певної системи з узгодженням функціонування всіх її елементів, як частин єдиного цілого. Також, авторкою було застосовано проблемно-хронологічний підхід, який дав можливість дослідити етапи розвитку селянських промислів на Харківщині протягом 1920-х рр., виявити відмінності у кожному періоді, з'ясувати зміни та зигзаги державної політики щодо приватного підприємництва на селі.

Таким чином, спираючись на сукупність наукових підходів і методів дослідження, дисертантка зробила спробу показати об'єктивну картину розвитку селянських промислів і виявити його типологічні риси в досліджуваній період. Висновки дослідження спираються на результати аналізу широкого конкретно-історичного матеріалу.

* *

*

Отже, зроблений історіографічний аналіз проблеми дає підстави вважати, що питання розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики ще не було предметом спеціального дослідження. Вітчизняні та зарубіжні історики та економісти розглядали деякі аспекти розвитку промислів в УСРР. Однак комплексного аналізу розвитку селянських промислів досліджуваного регіону, які в період нової економічної політики забезпечували населення продовольчими та промисловими товарами широкого вжитку, на сьогодні немає. На нашу думку, саме всебічне висвітлення господарської діяльності селян в умовах дії ринкових відносин, хоча й обмежених радянською системою, дає можливість по-новому оцінити набутий досвід і визначити доцільність його використання в сучасних реаліях. Тому є потреба і надалі досліджувати це питання.

Джерельну базу дослідження становить широке коло опублікованих та архівних документів, які систематизовано за характером походження. Першочергова увага зверталася на архівні джерела, в яких втілювалися й фіксувалися проблеми народногосподарського розвитку країни в період нової економічної політики в цілому та розвитку селянських промислів зокрема. Вивчення архівних документів дозволило проаналізувати ряд раніше невідомих фактів щодо розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) протягом нової економічної політики.

Певну роль у формуванні джерельної бази з досліджуваної тематики зіграли матеріали періодичної преси. Необхідно відзначити, що матеріали періодичної преси є своєрідним історичним джерелом і вимагали особливого дослідницького підходу. Для роботи з даною групою джерел і достовірності дослідження використовувався метод порівняльного аналізу. Окрім того в джерельну базу, представленої дисертаційної роботи, входять фотодокументи, речові джерела з

фондів історичних, краєзнавчих, художніх музеїв та виставок, а також листи, заяви, скарги селян.

В цілому залучені джерела, взаємно доповнюючи і перевіряючи один одного, дозволяють висвітлити поставлені в дисертації проблеми розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики.

При розв'язанні дослідницьких завдань нами використовувались такі сучасні методологічні підходи: цивілізаційний, класовий, системно-структурний, регіональний, мікроісторичний тощо. Перевагу було віданно цивілізаційному підходу, так як ми намагалися розглянути процес розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики з урахуванням складного переплетіння національних, політичних, економічних та інших соціокультурних чинників.

Загалом поєднання напрацювань історіографії, джерельної бази, фундаментальних принципів наукового пізнання і ряду методів дозволило логічно висвітлити питання та процеси, що стосуються досліджуваної проблеми, прийти до узагальнюючих висновків і положень, щодо розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [15], [332].

РОЗДІЛ 2.

Загальні показники й особливості розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині).

2.1. Територіально-галузеве розміщення та питома вага селянських промислів.

Д. Багалій відзначав, що «основою економіки Харківської губернії був симбіоз сільського господарства, ремесел і промислів»[38]. Зародження та розвиток на Харківщині (Слобожанщині) будь-якого дрібного неземлеробського підприємництва, як серед жіночого, так і чоловічого сільського населення, визначався багатьма факторами: надзвичайно високими цінами на промислові товари; наявністю необхідних природних ресурсів; малоземеллям; рівнем розвитку продуктивних сил, промисловості та торгівлі; недостатністю прибутків від занять землеробством; розвитком шляхового господарства; нестачею землеробської техніки і сільськогосподарських знарядь праці; наявністю зайвих робочих рук і мертвих сезонів в сільському господарстві тощо. «Народ сміявся над тими чоловіками, які не вміли теслярувати, так само, як над жінками, які погано пряли, не вміли ні ткати, ні вишивати, ні плести мережива. Є талант чи ні, незалежно від цього всі люди прагнули досягнути майстерності. І досягали, кожен у міру своїх здібностей», – зазначав очевидець, характеризуючи повсякденне життя селян на початку нової економічної політики [612, арк. 75-77].

Кожен окремий український регіон протягом ХХ ст. зберіг цілу низку специфічних рис у своєму соціально-економічному розвитку. Об'єднання цих регіональних, загальноукраїнських, загальноросійських рис і тенденцій складало той економічний, соціальний, адміністративно-політичний, юридичний, природно-географічний та етнокультурний фон, на якому і розвивалися промисли в сільській місцевості на Харківщині (Слобожанщині) протягом нової економічної політики. Сільські промисли, як до революції, так і в перші роки радянської

влади, відігравали важливу роль в господарському житті досліджуваного регіону. Це було зумовлено повоєнною розрухою фабрично-заводської промисловості, яка не могла задовольнити потреби населення в необхідних товарах. Занепад, фабрично-заводської промисловості мав ще один наслідок, який впливав на збільшення кількості селян, які займалися промислами. Багато селян, які на початку XX ст. пішли працювати на велику промисловість, під час війни та революції залишилися без роботи. Без роботи залишилися і робітники, які також вдалися до промислів на селі, задля того щоб прогодувати свою родину. Все це призводило до збільшення кількості осіб на селі, що займалися промислами.

Для класифікації численних різновидів селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики найбільш доцільно використовувати принцип сировинної ідентичності, так як, промисли виникали і розвивалися, як правило, поблизу природних джерел сировини. Так, деревообробними промислами займалися в лісових районах (Харківщина входила в п'ятірку лідерів за загальною площею дубових лісів в СРСР), гончарним виробництвом — в районах покладів глини (в основному поклади глини зосереджені по Сіверському Дінцю). Майже повсюдно були розвинені такі види народної творчості, як вишивка і візерункове ткацтво. Схема 1 (див. додаток А) демонструє класифікацію промислів. Зі схеми видно, що в роки нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) можна виділити три основні групи селянських примислів: з обробки рослинної сировини, з використанням мінеральних речовин і з переробки тваринної сировини. З першою групою ми пов'язуємо такі промисли: млинарство, самогоноваріння, інші харчо-смакові промисли, теслярство, столярство, бондарство, стельмаство, виготовлення знарядь праці, кошикарство, ткацтво, швацтво та інше. До другої групи промислів відносимо: гончарство, виробництво будівельних матеріалів, гутництво, металообробні промисли. До третьої групи ми зараховуємо промисли з переробки тваринної сировини — це чоботарство, лимарство, кушнірство, шаповальство, обробка вовни, в'язальний промисел та інші. Географічне

розміщення більшості осередків розвитку селянських промислів було зумовлене сільськогосподарською спеціалізацією регіону, наявністю покладів мінералів, існуванням лісових угідь та близькістю до водних ресурсів.

В досліджуваний період в селах Харківщини (Слобожанщини) проживало 2 млн. 400 тис. людей[85,с. 486-509], а це 80% населення регіону[342, с. 92]. А значить саме сільське населення було основним споживачем продукції, яку ж і виготовляли. Окрім того, саме заняття промислами давали змогу селянським родинам раціонально використовувати зайві робочі руки у господарстві та використовувати мертві сезони в сільському господарстві (принаймні 4-5 зимових місяців, коли селяни приділяли всього 4-5 годин на добу сільськогосподарським роботам). Таким чином родина намагалася раціонально використати час восени та взимку. Тому з листопада по березень майже кожен селянин віком від 10 років починав займатися домашнім промислом. Переважна більшість селянських дітей залучалась до роботи, так як саме родина відігравала важливе місце в житті селянина. Отже, селянська родина в роки нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) мала сімейно-трудова організацію своєї діяльності.

У селян, в період нової економічної політики, поняття родина накладалося на поняття господарство. Принагідно до цього варто наголосити, що селянське господарство – це універсальне родинне об'єднання, яке займалося землеробством, промислами та іншими додатковими заробітками.

Селянське господарство за визначенням А.І. Хрящевої, складна соціально-економічна організація, члени якої об'єднані спільним неподільним виробничим і споживчим бюджетом, ведуть власне сільськогосподарське підприємство самотужки та займаються промислами[706, с. 13]. Саме вона, праці якої виходили протягом 20-х рр. ХХ ст., вважала сільських кустарів-промисловців – «підприємцями».

Використання терміну «підприємець» вважаємо доцільним для виокремлення соціально-професійного типу селянина-виробника, що займався промислами постійно або в якості додаткового заробітку. Саме неземлеробські

заробітки були важливим джерелом поповнення сімейного бюджету, джерелом заробітку для сплати натурального податку. Отже ми можемо казати про тісний зв'язок між промислами і землеробством. Цей зв'язок був безперечним.

Іншим фактором, що впливав на розвиток селянських промислів в досліджуваному регіоні було малоземелля. Малозабезпечені землею селяни поповнювали сімейний бюджет за рахунок промислів. Більшість дослідників пишуть, що в Україні можна простежити чітку закономірність [451, с. 262; 452; 716]. Чим більше селянське господарство було забезпечене землею, тим більшою була частка прибутку від сільсько-господарського виробництва і меншою від промислів. А значить: чим більше селянське господарство мало землі, тим більше часу воно приділяло саме сільськогосподарським роботам і менше промислам.

Таблиця 1 (див. додаток Б) демонструє нам, що ця закономірність на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики не була такою чіткою, так як найбільше прибутку від промислу мали господарства з 2-4 десятинами землі [340, с.119]. Групи з посівом до 2-х дес. землі більше займалися роботою по найму в інших господарствах, ніж промислами. А тому питома вага доходу від промислів нижче, ніж в групі з посівом від 2-4 дес. землі. Окрім того, ця закономірність, порушується і в господарствах з посівом 15 і більше дес. землі. Господарства з найбільшою кількістю землі, мали не найменший прибуток від промислу. Це обумовлено тим, що такі господарства наймали робітників для занять землеробством, що в свою чергу звільняло робочі руки і час для занять промислами.

На розвиток селянських промислів також впливала мережа транспортних шляхів. Саме селяни були постачальниками робочого інвентарю (лопати, сокири, цвяхи, скоби, різні столярні вироби та інше), а інколи і будівельного матеріалу (дошки, цегла, каміння). Таким чином будівництво доріг і залізниць стало у досліджуваній період об'єктом активної діяльності для багатьох селянських господарств.

З будівництвом залізниць зникла регіональна замкненість і транспортна малодоступність ринків. В історичній науці існує думка про те, що поява залізниць призвела до зниження кількості селян, які займалися промислом з виготовлення гужового транспорту[383; 725]. Не можна погодитися з цією думкою. По-перше, більшість селян в період нової економічної політики не могли собі дозволити користуватися залізничним транспортом, так як це було дороге. По-друге, саме спорудження сталевих магістралей призвело до активного розвитку такого промислу як візництво і появи нових селянських промислів поблизу залізничних станцій. Прикладом можуть слугувати, тарні кошики та товарні ящики призначені для перевезення полуниці залізницею, їх почали виготовляти селяни в селі Жихор, слободах Мерефа і Боромля[726, с. 38-39].

Розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) також був обумовлений тим, що через регіон проходили головні транспортні артерії (Московська, Кавказька, Київська та інші дороги), загальна довжина яких на 1920 рік становила 17 тис. верств[538, арк. 99]. Збільшення транспортних шляхів значно поживало розвиток і географію торгівлі досліджуваного регіону. А це ще один з провідних факторів, що впливав на розвиток селянських промислів.

Розвитку торгівлі, в період нової економічної політики, сприяв декрет від 19 квітня 1921 року[191, с. 194], яким держава дозволила вільний продаж та купівлю сільськогосподарських і промислових товарів, але після виконання селянами продподатку. На Харківщині (Слобожанщині) на початку нової економічної політики домінував саме селянський ринок (в Харківській губернії 82% повітів не мали державної торгівлі, кооперативна торгівля охопила на той час лише 20,0% районів Харківської губернії [394, с. 58]). На початок жовтня 1921 р. в Харківській губернії відновили свою діяльність 604 торгових товариства. Окрім того було створено 260 нових товарообмінних пунктів. 97% торговельних закладів мали характер виключно роздрібної торгівлі, з них 23,7% були постійні торговельні заклади і 73,3% – базари і вулична торгівля. Торговельних закладів державних організацій на Харківщині (Слобожанщині) в 1923 році

нараховувалося 137. Також існувало 152 торговельні заклади для збуту продукції виготовленої в кооперативних закладах. І 8268 закладів для роздрібної торгівлі[41, с. 81]. Дані таблиці 2 (див. додаток В) відображають розподіл торговельних закладів у сільській місцевості Харківської губернії за видами торгівлі у 1923/1924 господарському році. На селі майже всі торгові заклади займалися роздрібною торгівлею – це 2330 торговельних заклади. Це слугувало підґрунтям для розвитку дрібнотоварного виробництва.

Таблиця 3 (див. додаток Г) демонструє розподіл державних, кооперативних, приватних закладів торгівлі в сільській місцевості Харківської губернії в тому ж 1923/1924 господарському році. Державна торгівля займала на селі 1,8%, кооперація – 19,5%, приватна торгівля – 78,7% від загальної кількості торговельних закладів. Найбільша кількість усіх торговельних закладів була представлена в Харківському окрузі – 783 одиниці, серед яких кооперації належали 14,4% закладів, державній – 1,9% і приватній торгівлі належало 83,7%. Як наслідок, ми спостерігаємо найбільшу щільність розміщення дрібнотоварного виробництва саме в Харківському окрузі.

Характеризуючи торговельну мережу Харківщини (Слобожанщини) слід враховувати столичний статус Харкова, який надавав можливість мати на території губернії торговельні заклади всесоюзного і всеукраїнського значення, чисельність яких на той час збільшувалася. А значить продукція, яку виготовляв селянин збувалася не лише для місцевого населення.

Дані таблиці 4 (див. додаток Д) свідчать про недостатнє охоплення сільських населених пунктів торговельними закладами у другій половині 1924/1925 господарського року. А це в свою чергу підтверджує думку, що державна політика з середини 1920-х років була направлена на витіснення приватника. Всього в сільській місцевості Харківської округи у другій половині 1924/1925 господарського року діяло 1468 торговельних закладів, із яких державних було 79, або 5,4%; кооперативних – 454, або 30,9%; приватних – 935,

або 63,7%. Тобто приватна торгівля становила переважну більшість на селі, але в той же час її кількість різко скоротилася (в 2 рази).

У першому півріччі 1925/1926 господарського року відбулися нові зміни в сільській торговельній мережі Харківської округи, які проаналізуємо за даними таблиці 5 (див.додаток Е). Так, збільшилася кількість сіл з торговельними закладами: з 297 у 1924/1925 господарському році до 371 – у 1925/1926 господарському році. Бачимо зростання на 74 села з торговельними закладами, або на 19,9%. Всіх закладів торгівлі на селі стало 1742, що на 274 заклади, або 15,7% було більше, ніж у 1924/1925 господарському році. Всіх кооперативних закладів торгівлі в окрузі стало 521, а було 454, тобто збільшення кооперативних закладів торгівлі на 67 закладів, що становить 12,9%. Аналіз таблиці 5 (див.додаток Е) наочно демонструє нам, що темпи збільшення кількості кооперативних торговельних закладів були найвищими, вони випереджали темпи зростання мережі приватної торгівлі на селі, але за абсолютними показниками – приватних торговельних закладів було більше.

Таким чином, мережа торгівлі в сільській місцевості Харківської округи мала свою динаміку, яка характеризувалася, перш за все, зростанням кооперативних торговельних закладів. Кооперативна мережа торговельних закладів у селах розвивалася швидкими темпами, витісняючи приватну і співпрацюючи з закладами державної торгівлі.

Повертаючись до думки про причини, які спонукали селянина займатися промислами, варто згадати і про існування причин, які ускладнювали розвиток селянських промислів. Селянські промисли вкрай були обтяжені різноманітними податками і платежами. Вже в перші півтора роки, нова економічна політика держави була направлена на залучення дрібних виробників до кооперативних об'єднань, а важливим напрямком діяльності державних органів стало питання надання різноманітних пільг та привілеїв кооперативам. Постає цілком логічне питання: в чому сенс цієї політики? Очевидною є відповідь: це були суто політичні міркування. Так в матеріалах Харківського повітвиконкому

зазначалося, що кооперація не повинна дозволити «під час відродження ринку виникнути сильному, потужному і організованому класу великих виробників» [140, арк. 5]. Це свідчить про те, що економічні міркування не мали першочергове значення, як зазначається в більшості урядових наказів того часу. Та попри вказані труднощі селяни не припинили займатися промислами.

Що стосується питання питомої ваги селянських промислів, то визначити її за торгівельним оборотом ринку – є справою проблематичною. Так як більшість базарів взагалі не вели статистики. Очевидним є той факт, що питома вага селянських промислів зросла в 1921 році за рахунок катастрофічного обвалу великої та середньої промисловості. На збільшення питомої ваги селянських промислів впливали й інші чинники. Частково це відбулося за рахунок стихійного відпливу деяких промислових робітників селянської місцевості до селянських промислів, через матеріальні труднощі (у січні 1921 року середній заробіток працівника цензової промисловості в Харківській губернії становив 3,9% від рівня 1913 року [491, арк. 155]), значну натуралізацію селянського господарства (перехід до саморобного взуття, одягу та іншого), а також через те, що в умовах жорстокого тиску з боку держави багато хто прагнув ухилитися від офіційного обліку.

Селянські промисли відігравали значну роль в економіці не тільки УСРР, але й СРСР, це підтверджує виступ Рикова на XIV конференції ВКП(б): «кустарна промисловість, промисли й ремесло УСРР мають і ще довго матимуть надзвичайно важливе значення в загальній економіці СРСР» [568, с. 205]. Це пояснюється тим, що для розвитку селянських промислів не потрібні були капіталовкладення, вони самостійно існували і пристосувалися до умов нової економічної політики. Вагу селянських промислів в розвитку продуктивних сил радянського народного господарства було підкреслено на XIV Всесоюзній конференції ВКП(б) і на III Всесоюзному Зїзді Рад. Отже, ми можемо впевнено сказати, що селянські промисли на Харківщині (як складова селянських промислів в Україні) в роки нової економічної політики були частиною

промисловості країни. Саме селянські промисли цілком задовольняли потреби села (а інколи навіть міста) в речах широкого вжитку. Таку думку підкреслює і знавець кустарно-промислової справи того часу Є.П. Петров: «Саме дрібна індустрія цілком обслуговує сільське господарство різноманітним інвентарем (подушки, колесо, дуга, лещата, борони, граблі, вила, лопата, серп, підкова, колода, віялка, вірьовка, сани, бричка, візок); більшість з цих виробів велика індустрія не тільки не виробляла і не виробляє», «різноманітні потреби хатньої частини селянського господарства в пиляному матеріалі, в рогочах, кочергах, завісах, глечиках, скобах, кільцях, діжках, бочках, стільцях і табуретах, кінській зброї, шкірах, запонах та циновках для возів – і ці безкраї потреби селянства задовольняє також не велика індустрія (вона до цього майже не підходила)», «навіть у галузі харчових продуктів селянське господарство (особливо-ж ті його численні частини, що далеко перебували від міста) має необхідно своїх власних, ним виділених і так само дрібних, продуцентів у галузі олійницького та борошномельного виробництва. Потреба сільського господарського населення в одязі, взутті, навіть у деяких тканинах, своєю головною частиною задовольняється з того ж джерела»[495, с. 55, 59, 63].

Отже, висновок до якого приходять Є.П. Петров: «Сільське господарство зовсім не може обійтись без постійних послуг сільської дрібної промисловості»[495, с. 65] є досить точним і вдалим. Принагідно до цього хочеться зазначити, що політика радянської держави протягом нової економічної політики була направлена на знищення приватника. Допомагала їй в цьому процесі кооперація, якій протягом тривалого часу надавалися пільги. Очевидним наслідком цієї політики було зниження питомої ваги селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині), як і загалом в Україні вже при згортанні нової економічної політики. Питома вага продукції, яку виготовляли селяни на Харківщині у 1923-24 рр. становила 46,7%, у 1924-25 рр. – 31%, у 1925-26 рр. – 23,3%, у 1926-27 рр. – 19%, а наприкінці нової економічної політики всього 11,8%[226; 237, арк. 50-а]. Але на нашу думку ці підрахунки не точні. Так як

селяни в той час приховували свої статки і заробітки, на нашу думку, питома вага була дещо більшою.

Для демонстрації територіально-галузевого розміщення селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики ми використали перепис населення 1926 року та статистичні дані. Кількісні дані з цих джерел відрізняються один від одного, та ця похибка є не суттєвою. Територіально-галузевий розподіл селян, що займалися промислами, наводимо в таблиці 6 (див. додаток Є). На основі таблиці 6 створено діаграму 1 (див. додаток Ж) з якої видно, що майже в усіх галузях лідирує Харківська округа (окрім харчової галузі). Найменша кількість селян, які займалися промислами, в Ізюмській окрузі. Але не слід забувати, що Ізюмська округа має найменшу кількість населення загалом по Харківщині (Слобожанщині). Крім того, Ізюмський округ межував з Донецьким регіоном, а тому багато селян займалися відхожим промислом.

Селянське господарство було передусім трудовим. Підтвердженням цього був надзвичайно високий відсоток самодіяльного населення. Перепис населення виявив, що 64% селян на Харківщині (Слобожанщині) від їх загальної чисельності були самодіяльними. Хоча ця цифра не є точною, так як статистичні органи не завжди враховували підліткову зайнятість у промислах. Детально ми можемо дослідити лише самодіяльне населення Харківщини (Слобожанщини). Інформації про галузевий розподіл несамодіяльного населення не знайдено.

Зупинимося на питанні галузевої структури промислів самодіяльного населення в сільських районах Харківщини (Слобожанщини). В досліджуваний період вона була такою: обробкою мінералів займалися 1308 осіб, обробкою металу – 5113 осіб, обробкою дерева – 11392 осіб, переробкою шкіри та хутра – 16349 осіб, виготовленням текстилю – 2132 осіб, виробництвом одягу – 10665 осіб, виготовленням продуктів харчування – 7260 осіб, різними промислами – 6294 особи. А загалом налічувалося 60513 осіб сільського самодіяльного населення, які займалися промислами, з них 47147 “одинаків” (78%), 5605 – що

працюють лише з родиною (9%), 3950 – «члени сім'ї що допомагають» (7%), 2437 робітники (4%) і лише 1374 господарі з найманими робітниками (2%)[85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471] (див. додаток І). А отже в основному промислами займалися селяни-одинці, члени сім'ї що допомагають у занятті, та ті, що працюють з членами родин (разом 94%). Значить це був сімейний приробіток[342, с. 95].

Аналіз таблиці 7 (див. додаток 3) свідчить про незначну частку найманої праці у селянських господарствах Харківщини (Слобожанщини), що займалися промислами (2,3%). Як засвідчує перепис кількість постійних наймитів мізерна, значно більшу частину становили поденні працівники (5%), яких фіксують архівні документи [148; 122; 464; 440; 65; 635; 490; 417]. Зазначаємо – ці дані є неповними. По-перше, як писали тодішні статисти «неможливо підрахувати роботу» [109, с. V]. По-друге селяни всіляко намагалися приховати використання найманої праці у своєму господарстві, бо остерігалися бути зарахованими до категорії «куркулів». Разом з тим селянські господарі, що мали найману робочу силу, були нерівномірно нею забезпечені. Наприклад, в Харківській окрузі за кількістю власних робітників у 1927 році, забезпечення господарств було таким: з одним робітником 81%, з двома – 15%, з трьома – 3%, з чотирма – 0,67%[428, акр. 33-35]. Кількість найманої робочої сили залежала від розмірів господарства, його економічної і виробничої спроможності.

Перейдемо до дослідження населення за основними галузями діяльності. Нажаль, нами знайдено і проаналізовано кількісні показники лише самодіяльне населення. Несамодіяльне населення залишилося поза нашою увагою, у зв'язку з відсутністю інформації в джерелах. Хоча в архівних документах знайдено інформацію, про те що несамодіяльне населення займалося селянськими промислами, які одягали родину, забезпечували її білизною, килимами домашнього виробництва, з конопель та льону в'язали мотузки та сітки, тощо. З архівних документів чітко виокремлюються саме текстильні промисли в несамодіяльному населенні.

Гончарство, зосереджувалося переважно в Харківській і Сумській округах [340, с. 119], бо із 719 гончарів там діяли 621. За кількістю гончарів виділялися села Ізюмського району (189), Лебединського (114), Тростянецького (97) і Ново-Водолазького району (73) [146, арк. 55, 69, 89]. Виготовленням виробів з металу, що мали прикладне побутове та сільськогосподарське значення, займалися сільські ковалі, яких у 1926 р. налічувалося майже 4 тисячі [85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471]. Загалом металообробними промислами на Харківщині займалося 5113 селян. Вони розподілилися так: в Харківській окрузі – 2174 особи, в Сумській окрузі – 1325 осіб, в Куп'янській окрузі – 943 особи, в Ізюмській окрузі – 671 особа [85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471]. Деревообробна галузь представлена столярно-теслярною справою та бондарством: з 11392 осіб у Харківській окрузі знаходилося 4360, в Куп'янській окрузі – 2434, у Сумській окрузі – 2294, в Ізюмській окрузі – 1704 деревообробника [85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471]. Бондарне виробництво охоплювало лише їх десятку частину. Цим промислом займалося 925 осіб. Лише сотня бондарів була в Ізюмській окрузі і трошки більше сотні в Куп'янській окрузі, де лісові смуги були рідкістю. Майже три сотні в Сумській окрузі і найбільше в Харківській – чотири сотні бондарів (див. додаток И)[85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471]. Плетіння з рогози та лози, теж належали до деревообробної промисловості, а сам промисел зосереджувався майже 100% в селах. Лозовим і рогозовим промислом займалися на Харківщині (Слобожанщині) 502 особи: 167 осіб в Куп'янській окрузі і 335 в Харківській окрузі [85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471]. Обробкою шкіри на Харківщині (Слобожанщині) займалося 16349 селян, з них заготівлею і витяжкою шкіри займалося всього 15 осіб і ті виключно в Харківській окрузі[85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471]. Що стосується текстильних промислів, то ними займалося 2132 особи[85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471].

Харчо-смакові промисли зосереджувалися переважно в сільських районах Сумської округи. З 7260 виробничих одиниць там діяло 2286, з них

борошномельних – 488, олійниць – 721, хлібопекарень і кондитерських – 71, різних – 1006. В Харківській окрузі діяло 1878 виробничих одиниць в харчо-смаковій галузі. З них 492 займалося млинарством, 168 – кондитерською справою, 159 – олійною справою і 1059 – різними. В Куп'янській окрузі існувало 1837 виробничих одиниць в харчо-смаковій галузі. З них млинарством було зайнято 611 осіб, кондитерською та пекарською справою лише 36 і 1190 іншими харчо-смаковими справами. В Ізюмській окрузі харчо-смаковими промислами займалася найменша кількість людей – 1259. Але Ізюмська округа виділялася кількістю пекарів і кондитерів – 223 особи. Млинарством займалося 225 осіб[85, с. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471]. Отже в харчо-смакових промислах за кількістю зайнятих осіб лідирує Сумська округа, а не Харківська (як в усіх інших промислах). Також Сумська округа в роки непу була лідером і в олійній справі, за кількістю зайнятих в ній осіб. А ось лідером в млинарській справі була Куп'янська округа.

Всесоюзний перепис населення зафіксував такі кількісні показники самодіяльного населення, що займалося селянськими промислами на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики: в Ізюмській окрузі – 6566 осіб, в Куп'янській окрузі – 8821 особа, в Сумській окрузі – 14240 селян, в Харківській – 30886.

Звісно мережа сільських промислів зосереджувалася в селянських господарствах за умови, що вони поєднували сільськогосподарську діяльність з сезонними промислами. Та існували професійні кустарі, для яких виготовлення різних предметів селянського побуту, реманенту, одягу становило суть їхнього повсякденного підприємництва.

Займалися селяни промислами в основному у вільний від польових робіт час. Найчастіше це відбувалося в своїх же хатах, які і без того були тісні і незручні. Витрати робочого часу залежали від господарської спроможності. За підрахунками В.В. Калініченка, які ґрунтуються на бюджетних обстеженнях селянських господарств, робочий день селянина в Україні пересічно становив 11

годин 20 хв., а в тих хто мав посіви до 2-х дес. – 10 год. 30 хв., понад 15 дес. – 11 год. 55 хв.. Час на землеробство у мало посівних господарствах, що сіяли до 3 дес. на двір, становила близько 16% всього робочого часу[265, с. 96]. Це можна пояснити тим, що малопосівні господарі не могли прожити з власних наділів і шукали заробітку в інших галузях, наприклад, промислах. Отже витрати робочого часу на заняття промислами залежали і від розмірів земельного наділу.

Існували і сезонні коливання. У лютому селянин приділяв землеробству лише 4,3 години на добу, у березні – 4,9 години, у травні – 9,2, червні – 9,7, липні 13,6, серпні – 13,5, вересні – 13,2, жовтні – 7,9, листопаді – 5,6, грудні – 5,2, січні – 4,6[265, с. 98-99]. А значить взимку селянин набагато більше часу приділяв заняттю промислами.

Ще одним фактором який впливав на виробничо-трудову активність селянина в заняттях промислами була наявність власної тягової сили: коней і волів. Саме наявність робочої худоби вивільняла робочий час і енергію селянина, спрямовуючи її на заняття промислами. Але не слід забувати що революція та громадянська війна негативно вплинули на рівень забезпечення худобою селянських господарств. Відродження тваринництва на Харківщині (Слобожанщині) розпочалося лише з літа 1923 року.

Все це нам демонструє, що селянин спрямовував свою працю і розподіляв свій час таким чином, щоб використати його якомога раціональніше. А затрати робочого часу в промислах підкреслюють економічну актуальність промислів для селянина в досліджуваний період.

Поряд з місцевими сільськими промислами на Харківщині (Слобожанщині) існували і відхожі промисли. Обидві категорії були однакові за змістом, але відрізнялися за умовами організації роботи, технології виробництва, соціальним статусом. На Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики щорічно йшло на заробітки в інші райони 3,1% усього сільського населення, що займалося промислами. Основну масу заробітчан становили чоловіки працездатного віку (від загального числа заробітчан жінки становили лише

4%)[299, с. 21]. У різних категорій заробітчан терміни відходу, географія, маршрут і спосіб пересування були різними. В основному терміни відходу припадали на осінь-весну. Головними районами, куди прямували заробітчани, були сусідні регіони.

Своєрідну групу відходників представляли бродячі кравці-шевці. Йшли на заробітки зазвичай партіями по кілька чоловік. Іноді брали з собою учнів. Хлопчики починали навчатися кравецькому ремеслу з 12-13 років. Спочатку працювали тільки за харчування, на другий рік - отримували вже дріб'язкові гроші і дещо з одягу (чоботи або шапку). І вже на третій рік навчання вони отримували повноцінну платню [697, с. 29].

Шевці відправлялися в відхід зі своїми знаряддями праці, матеріал для роботи надавався замовником. Переходячи від одного населеного пункту до іншого, від хати до хати, кравці шили на замовлення господаря будинку всілякий зимовий і літній одяг. Жили в будинках замовника, найчастіше на його ж харчах. Перш за все відходники шили різноманітний селянський одяг: кожухи, кожушки, каптани, піджаки та інше. Оплата праці відхожих кустарів була значно вище, ніж місцевих. Наприклад, місячний заробіток відхожого кустаря був в 1,5 рази вище, ніж місцевого [143, арк. 11, 19]. Окрім зазначених вище галузей відхожих промислів, також селяни-заробітчани займалися покрівельними роботами, жерстяним, колісно-возним промислами та іншими. Ще одним видом відхідництва селян на Харківщині (Слобожанщині) на заробітки, був відхід на заводи (наприклад цегляні) [633, арк. 39-44, 199-213, 333-335, 399-403, 555-557, 793-799]. Засоби, зароблені в відході, покращували матеріальний добробут сім'ї, дозволяли придбати необхідну живність для селянського господарства.

Відходники займалися не лише промислами, але й розширювали кругозір селян. Саме відходники грали дуже важливу роль в інформаційному розвитку громадян Харківщини (Слобожанщини) в роки нової економічної політики. Люди в той час в основному отримували інформацію в усній формі. Селяни-відходники розповідали про життя людей в інших регіонах, де були свої особливості господарсько-побутового укладу життя, природних умов.

Підбиваючи підсумки досліджуваного матеріалу, представленого у даному підрозділі, можна сказати, що фактори, які впливали на розвиток селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики діляться на внутрішні і зовнішні та на суб'єктивні та об'єктивні. При всій нерівномірності економічного розвитку окремих районів країни, загальними факторами розвитку селянського дрібнотоварного виробництва були: селянське малоземелля, наявність вільного часу (сезонність в землеробстві) і вільних робочих рук, нестача товарів першої необхідності та надзвичайно високі ціни на промислові товари та інше. Але, на наш погляд, головну роль відігравали регіональні особливості. На території Харківщини (Слобожанщини) такими факторами були: наявність сировини, мережа транспортних шляхів, розвиток торгівлі, столичний статус регіону, історичні особливості розвитку регіону. Селянські промисли, які тут існували, були спрямовані на задоволення різних виробничих, культурних і побутових потреб місцевого населення. В той же час, селянські промисли, нерозривно пов'язані з землеробством і характеризувалися переробкою сировинних матеріалів, одержуваних у селянському господарстві самою селянською родиною. Так як промисли для селянських господарств були джерелом поповнення сімейного бюджету та засобом виживання, можна константувати їх високу питому вагу.

2.2. Державна політика, щодо селянських промислів.

Селянські промисли на Харківщині (Слобожанщині), як і в цілому в Україні, пройшли тривалий і нелегкий шлях свого розвитку. Їх розвиток визначався існуючим в Україні суспільним ладом. У листопаді 1917 р. до влади в Росії прийшла партія більшовиків, яка мала свою програму соціально-економічних перетворень. Економічна політика більшовиків періоду Громадянської війни отримала назву «воєнного комунізму». В офіційній радянській політичній лексиці поняття «воєнний комунізм» поширилося після використання його в

промовах навесні 1921 р. на X з'їзді РКП(б) В.І. Леніним та іншими його соратниками[129, с. 344]. В.І. Ленін використав цей термін ретроспективно – для виправдання попередньої політики більшовиків. Одночасно із взяттям терміну в лапки пропонувалося пояснення провалу політики: обумовлена війною господарська розруха. Насправді, саме розруха стала наслідком цієї політики, адже громадянська війна розпочалася фактично тільки з літа 1918 року, тобто одночасно з активним проведенням політики воєнного комунізму, і відповідно він ніяк не міг бути реакцією на неї. Дійсно, проводився воєнний комунізм в складні часи громадянської війни і багато заходів були реакцією на поточну ситуацію, однак в своїй основі воєнний комунізм був аж ніяк не воєнним, а саме безпосередньою спробою побудови комуністичного ладу. Тож усю політику воєнного комунізму слід розглядати не як вимушені дії більшовиків, а як їх зумисну програмну політику.

Головними рисами політики воєнного комунізму були: введення (травень 1918 р.) продовольчої диктатури (хлібна монополія держави і тверді ціни, продзагони, тощо); націоналізація всіх підприємств; централізація розподілу сировини та готової продукції; заборона вільної торгівлі (листопад 1918 р.); обмеження грошового обігу; запровадження карткової системи розподілу продуктів; мілітаризація народного господарства; встановлення державного контролю за виробництвом; введення загальної трудової повинності; запровадження (січень 1919 р.) продовольчої розкладки на хліб, а потім і на інші сільськогосподарські продукти.

Ліквідація ринкових відносин – центральний пункт комуністичної доктрини. Держава прагнула цілковитої заміни приватної власності на державну власність. При цьому йшлося не тільки про власність буржуазії та поміщиків, а й про власність селян, кустарів, ремісників, дрібних торговців. Паралельно з колективними господарствами запроваджувалася державна форма – радгоспи, що мали стати зразком господарювання для бідняків та середняків та надавати їм допомогу. Правовою основою здійснення цих докорінних перетворень став Декрет Раднаркому РСФРР "Про соціалістичний землеустрій та заходи переходу

до соціалістичного землеробства" (грудень 1918 р.)[310, с. 435], сутність якого полягала у ліквідації одноосібного землекористування. В Україні цей документ почали реалізовувати з березня 1919 р., хоча формально ЦВК України продублював його тільки 26 травня 1919 р.[310, с. 441].

Окрім того, сформовані більшовиками нормативно-правові заходи мали ліквідувати ринок як такий. Так, Декрет Раднаркому РСФРР «Про розрахункові операції» (15 липня 1920 р.)[310, с. 443], дія якого негайно поширювалася на територію України, забороняв купівлю на вільному ринку. Розрахунки між установами і підприємствами могли здійснюватися тільки перерахуванням з рахунку на рахунок, тобто у безготівковій формі. Фактично цим декретом між державним господарством і ринком було поставлено бар'єр. Більше того, вимога придушення ринкового виробництва передбачала, що повинен бути вилучений весь "надлишковий" продукт, який міг потрапити на вільний ринок: «Хлібна монополія, хлібна картка, загальна трудова повинність є в руках повновладних Рад наймогутнішим засобом обліку і контролю, таким засобом, який, коли він буде поширеним на капіталістів, і на багатих взагалі, буде таким засобом, що... надасть нам небачену ще в історії силу "приведення в рух" державного апарата... Цей засіб контролю і примусу до праці сильніший за закони конвенту та його гільйотину... Нам треба примусити працювати в нових організаційно-державних межах... "Хто не працює, той не повинен їсти" – ось основне, найперше і найголовніше правило...» – В. І. Ленін [357, с. 146-147]. Вільний ринок сільськогосподарської продукції був несумісний з існуванням мережі споживчих комун, які повинні були, на думку Леніна, вже в 1918 – 1919 рр. об'єднати все населення країни і взяти на себе завдання позаринкового постачання населенню споживчих і продовольчих товарів. До того ж, в працях В. І. Леніна та програмних документах РКП(б) та РНК РСФРР виразно присутнє і інше міркування – державна хлібна монополія повинна позбавити виробника стимулів до ведення окремого господарства. Відновлення вільної торгівлі хлібом значило фактичну відмову від політики "соціалістичного будівництва" – ця думка була висловлена В. Леніним в його відомому гаслі: "Боротьба за хліб це боротьба за соціалізм".

Руйнування товарного виробництва і позбавлення селян можливості до розвитку власного виробництва, “боротьба проти експлуаторських замірів куркульства” за лексикою VIII з’їзду РКП(б)) [3, с. 53], могла провадитися, перш за все, за допомогою саме продовольчої політики. Окрім того, впровадження радикального, воєнно-комуністичного курсу радянської влади в економіці поєднувалося з рішучою відмовою від компромісів з інтересами всіх соціальних верств України. А головним методом вирішення проблеми забезпечення населення продуктами харчування, на який покладалися більшовики, був терор. Так, наприкінці липня 1919 р. Ленін в директиві членам Ради праці та оборони зазначив, що до кожного українського повіту принаймні двічі мали “завітати” підрозділи Червоної армії з метою реквізиції харчових запасів; що слід запровадити інститут заручників, які своїм життям повинні були відповідати за виконання більшовицьких планів. У відповідь селяни повстали проти радянського режиму. Селянські заворушення придушували за допомогою підрозділів Червоної армії. Поширеною практикою розправи стали спалювання сіл, розстріли заручників, конфіскація майна.

Така політика, на початку 1920-х років, призвела Україну до надзвичайно важкого становища. Селянські промисли не були виключенням і теж зазнали негативних впливів за роки Першої світової та громадянської воєн, воєнного комунізму. З огляду на загострення продовольчої і політичної ситуації в країні виникла нагальна потреба налагодження економічних взаємовідносин між робітниками і багатомільйонним селянством [452, с. 118].

Держава протягом 1921 р. видала ряд документів, якими визначила заходи по сприянню розвитку дрібної промисловості як у формі приватних підприємств, так і у кооперативній формі. Слід зазначити, що вже першими документами передбачались пільги промисловим кооперативам, того часу як приватна ініціатива залишалась поза державним протекціонізмом. Але в той же час, нова економічна політика, яка мусила сприяти відновленню зруйнованого господарства, поставила перед дрібною промисловістю ряд завдань. Дрібна промисловість повинна була залучити до виробництва сировину, яку не

могла переробити велика промисловість; постачати великій промисловості вироби, сировину та напівфабрикати; наповнити ринок споживчими товарами. Процес відновлення дрібної промисловості мав можливість швидко здійснюватись у силу того, що не потребував значних основних та обігових коштів, а дрібний виробник досить точно реагував на кон'юнктуру ринку і пропонував лише рентабельну продукцію. Отож, держава вирішила використати дрібну промисловість для відбудови великої промисловості. Також дрібна промисловість повинна була поглинути значну кількість безробітних, які з'явилися внаслідок закриття значної кількості великих промислових підприємств.

Реальний перехід до нової економічної політики (непу) в радянських республіках розпочався після прийняття X з'їздом РКП(б) (березень 1921 р.) рішення "Про заміну розкладки натуральним податком" [129, с. 564], згідно з яким більшовики вдалися до обережного кроку – обміну на місцях, який мав здійснюватися через споживчі товариства [571, с.212–214]. Надзвичайна сесія ВУЦВК V скликання продублювала закон РКП(б) від 27 березня 1921 р. постановою "Про заміну продовольчої розкладки натуральним податком"[281, с. 246]. Як вважає С.В. Кульчицький, це була ленінська концепція про «місцевий господарський обіг» [312, с.202]. Так покладено початок цілої низки законодавчих актів, прийнятих державними органами РСФРР, а потім продубльованих в УСРР.

Заміна продрозкладки стала першим кроком начебто «нової» економічної політики (непу). Більшовики не хотіли відступати від утопічної ідеї продуктообміну, а тому планували перейти від примусового продуктообміну між містом і селом до добровільного, але організованого і регульованого через споживчу кооперацію. Отже стає очевидним, що вже з перших кроків непу більшовики планували звести ринкові відносини до мінімуму, всупереч економічним законам.

У відповідності до рішень X з'їзду партії більшовиків Раднарком РСФРР видав декрет від 7 квітня 1921 р. "Про споживчу кооперацію" [190, с. 180], яким

було відкрито широкі можливості кооперації в налагодженні торгівлі і заготівель. Кооперація звільнялася від залежності Наркомпроду і могла займатися самостійно господарською діяльністю: при збереженні загального обов'язкового кооперування вона займалася заготівлею сільськогосподарських продуктів, збутом і забезпеченням селян промисловими товарами [132, с. 230-233]. Вище названий декрет ліг в основу аналогічної постанови РНК УСРР від 12 квітня 1921 р. [513, арк.102]. Отже цей декрет поклав початок розвитку споживчої кооперації УСРР у період нової економічної політики в умовах налагодження торговельних відносин. А ще за цим декретом допускалося здавання «в оренду приватним особам, кооперативам, артілям і товариствам державних підприємств» [571, с.235]. Більшість сучасних істориків «оренду» на початку нової економічної політики називають «хлібною або булочною» [452, с. 307]. Беручи до уваги ситуацію споживчі товариства на місцях почали активно брати в оренду млини. Це було викликано великою потребою населення у перемеленні зерна. Постанова РНК УСРР від 12 липня 1921р. «Про регулювання борошно-круп'яної промисловості» Уккранаргоспу та Наркомпроду дозволяла здавати в оренду млини: у першу чергу, кооперативам, у другу – приватним підприємцям [200, с.443]. Зокрема, із серпня 1921 по липень 1922 рр. споживча кооперація Харківщини (Слобожанщини) орендувала у держави 43 млини і 10 крупорушок [420, арк.44, 49].

Право оренди державних підприємств було чітко встановлено постановою РНК УСРР від 8 серпня 1921 р. «Про порядок здачі в оренду підприємств, підвідомчих УРНГ» [205, с.504]. Ця постанова надавала право кооперативам, товариствам та іншим об'єднанням, а також окремим громадянам право орендувати державні промислові підприємства з метою їх експлуатації. Та все ж перевага віддавалася кооперативним об'єднанням. За збереження майна даного в користування орендарі повинні були відповідати перед судом, як у цивільному, так і в кримінальному порядку. Розірвати договірні стосунки, односторонньо, як з боку орендарів, так і з боку державних установ не дозволялось. Держава ніяких

зобов'язань на себе не брала.

Сама процедура оренди виглядала так. Перш за все підписували договір. Він укладався між орендарем та представником губраднаргоспу. В цьому договорі було визначено характер виробничої діяльності підприємства, орендна плата державі, обсяги та номенклатура виробництва, розміри відновлення і модернізації основних фондів та інше. Підприємства, які передавалися в оренду приватним підприємцям залишалися державними за формою власності, а за типом виробництва і організації праці – були приватними.

На 1 жовтня 1921 р. на Харківщині (Слобожанщині) розподіл по окремих групах орендарів був наступним: приватні особи використовували 64% підприємств, кооперативи – 22 %, артїлі – 10 %, державні установи – 4 % [431, арк. 77-79]. Велику питому вагу серед орендарів складали колишні власники. На 1 січня 1922 р. їх було 40,1 %[598, арк. 33-39]. Все це пояснюється тим, що вони могли швидко відновити діяльність підприємства, знаючи добре своє виробництво; прагненням закріпити його за собою до «кращих часів», сподіваючись на подальшу денаціоналізацію, та не допустити його руйнування. Треба зазначити, що відносно своїх зобов'язань перед державою, ця категорія орендарів була найбільш дисциплінованою.

В Україні, на відміну від Росії, після проголошення нової економічної політики, продовжувався збір заборгованості по продрозкладці за 1920 рік, яка первісно складала 60% завдання [88, с. 56]. Крім того, одночасно зі сплатою єдиного сільськогосподарського податку, селяни вносили ще одноразовий податок для відбудови сільського господарства, загально-громадянський, трудово-гужовий та подвірньо-грошовий податки (в натуральній і грошовій формах). Як бачимо, на плечі селян лягав важкий тягар по сплаті податків.

Податок був меншим порівняно з продрозкладкою. Після здачі продовольчого податку селяни отримували право розпоряджатися надлишками своєї продукції. Для реалізації надлишкової продукції, що залишалась у селян,

необхідно було відновити вільну торгівлю, яка була заборонена в період воєнного комунізму [524, арк. 4-21].

Вільний товарообмін був дозволений постановою РНК УСРР від 19 квітня 1921 року [191, с. 195]. Торгівля начебто повина була замінити притаманний воєнному комунізму простий товарообмін, але в той же час товарообмін не повинен був припинити своє існування. Декретом від 24 травня 1921 року на вироби та предмети дрібної промисловості було розповсюджене право обміну, купівлі та збуту [728, с. 77]. Таким чином, було дозволено вільний продаж та купівлю сільськогосподарських і промислових товарів, але після виконання селянами продподатку. Також уряд залишав за собою право видавати списки матеріалів і виробів, обмін і торгівля якими заборонялися [139, арк. 18].

Для того, щоб блокувати дії приватних торговців й активізувати обмінні операції, держава підтримувала споживчу кооперацію. ЦК КП(б)У в середині квітня 1921 р. звернувся до місцевих партійних і господарських органів із закликом всебічно сприяти товарообміну, та тільки через мережу споживчих товариств, так як держава не хотіла допустити розвиток вільної торгівлі. Не випадково нарком продовольства УСРР М.К. Володимиров у квітні 1921 р. на пленумі Харківської міської ради підкреслював: «Наше завдання – з допомогою організованого колективного товарообміну з селом убити індивідуальний обмін та торгівельну спекуляцію» [76, с. 3].

На X Всеросійській конференції РКП(б), яка відбулася 26-29 травня 1921 р. було зазначено: "Вважаючи кооперацію головним апаратом для проведення товарообміну, визнати вірною політику укладання договорів органами Компроду з органами кооперації, передачу першими останній товарообмінних фондів для виконання завдань державної влади і під її контролем" [281, с. 268]. В нових умовах споживча кооперація ставала зв'язком між робітниками і селянами шляхом ринку і торгівлі [333, с. 224]. Отже, спланований більшовиками товарообмін мав стати не лише соціально-економічною, але й політико-державною справою.

17 червня 1921 р. РНК УСРР видав постанову «Про авансовий кредит кооперації» [192, с. 360-361]. Та навіть отримавши матеріальну підтримку держави, кооперація не могла розгорнути товарообміну так, як того бажало керівництво. Але все ж таки було досягнуто певних результатів в організації товарообміну на Харківщині (Слобожанщині). Це стало можливим завдяки тому що по-перше, на периферію виїхала частина спеціалістів губспоживспілки; по-друге, кооператорам вдалося налагодити зв'язок із комітетами незаможних селян, які стали їх опорою у відкритті товарообмінних пунктів. Результатом цього стало те що протягом червня 1921 р. у Харківській губернії було відкрито 26 товарообмінних пунктів, а в жовтні їх було вже 244 [110, арк.54]. Отже, ряд адміністративних заходів призвів до активізації товарообмінних операцій.

В липні 1921 року пленум ЦК КП(б)У з метою поповнення товарообмінного фонду споживчої кооперації зробив наголос, приділити увагу відродженню промисловості. Зокрема, у рішеннях пленуму підкреслювалося, що діяльність ВЦКНС «повинна бути розвинута максимальною мірою у бік якомога ширшого використання місцевої ініціативи населення, особливо в галузі обробки харчових продуктів»[285, с.162–163].

Щоб підтримати зацікавленість селян у товарообміні, 26 серпня 1921 року уряд України видав постанову, яка встановлювала право приватної власності на продукцію, яку було отримано внаслідок товарообміну [208, с. 551-552]. Але всі ці заходи не допомогли. Товарообмін не міг і не задовольняв населення потрібними товарами, та і держава не отримала потрібний її результат. І лише 29 жовтня 1921 р. В. І. Ленін, виступаючи на VII Московській губпартконференції, вперше констатував: задуманий товарообмін не вдався, («зірвався», так він висловився), приватний ринок виявився сильнішим [356, с.118].

7 травня 1921 року РНК РРФСР видало постанову «Про кустарну і дрібну промисловість»[728, с. 76], яка була продубльована декретом ВУЦВК 26 червня 1921 року[203, с. 480-481]. Значення цих декретів позитивне, так як всім громадянам дозволялося організовувати дрібні підприємства та займатися

кустарними промислами, використовувати найману працю (до 20 осіб без механічного двигуна, і з механічним двигуном до 10 осіб), вільно розпоряджатися виготовленою продукцією, закуповувати сировину і обладнання.

Як ми бачимо було видано цілий ряд декретів і постанов, які легалізували приватне підприємництво. Але ця легалізація не мала повноцінного правового поля. Так як в Конституції УСРР 1919 року зафіксоване скасування приватної власності[290, с. 4-5.]. А Конституція СРСР 1924 року позбавляла приватну промисловість і торгівлю повноцінного соціально-економічного статусу, незважаючи на низку конкретних постанов і декретів радянського уряду [477].

Протягом травня 1921 року істотно зростає кількість офіційно зареєстрованих приватних та кооперативних дрібних підприємств, які займалися різноманітними промислами. Істотно зростала кількість виготовленої ними продукції. Про це кажуть і дослідники-історики[320; 412; 451; 670], і власний аналіз архівних джерел[601; 632; 642; 242; 547; 480; 633; 490;]. Але залишалася проблема збуту виготовленої продукції. Бо селяни мали право здійснювати обмінні операції тільки після сплати продподатку, тоді як для інших такого обмеження не існувало – це було причиною гальмування товарообміну. Знайдені колективні заяви, котрі свідчать про неспроможність виконання продподатку[613, с. 31-39]. Неспроможність виконання продподатку селянами призводила до збройних сутичок [507, арк. 77, 101, 135, 139]. Нерозмірність податкових планів призвела до позаекономічного примусу.

8 липня 1921 року Раднарком УРСР надав право місцевим продорганам застосовувати форму арешту селян терміном до двох тижнів за невиконання продподатку, а також нарахування пені в розмірі 20% від суми податку[194, с. 377]. За ініціативи місцевої влади стягнення продподатку відбулося за участю військових частин. 12 серпня 1921 року постановою Ради Праці і Оборони [204, с. 494] було запроваджено застосування такої форми тиску на селян, як військові постої. А вже 3 вересня 1921 року Ленін підписав дерективу, яка була реалізована лише на території УСРР. В дерективі було засуджено

колективні і індивідуальні випадки невиконання податку, а також зазначено надзвичайні заходи: конфіскація майна за невиконання продподатку, закриття базарів, впровадження загорожувальних загонів, ув'язнення до концентраційних таборів на два роки із внесенням податку, арешти, обшуки, збільшення обсягу продподатку для саботажників, позбавлення селян продуктів харчування. Це означало фактичне гальмування нової економічної політики в селах Харківщини (Слобожанщини), як і загалом по Україні.

Крім непомірних обсягів податків, жорсткості, чи навіть жорстокості, з якою проводилась податкова кампанія, в 1921 році розпочався ще й голод[540] який був одним із наслідків політики воєнного комунізму. Надзвичайно складним було внутрішнє становище України. Украй нелегко було УСРР у період голоду виділяти продукти для Радянської Росії, та під тиском Раднаркому РСФРР вони змушені були це робити.

На додачу, для підприємств більш рентабельних галузей виробництва, окрім загальних податків, уряд запровадив спеціальні податки. 12 липня 1921 р. РНК УСРР ухвалив декрет «Про натуральний податок на підприємства, які переробляють зерно» [207, с.550–551]. Згідно нього на борошно-круп'яні підприємства було введено податок у розмірі 2-х фунтів (фунт дорівнював 409,5 г) з кожного пуда перемелюваного зерна. Підприємствам споживчої кооперації з переробки насіння соняшнику спочатку були надані податкові пільги. Від 27 липня 1921 р. згідно до декрету РНК УСРР кооперативні олійниці мали податкову знижку – 25%. Та вже в жовтні того ж року продовольча криза змусила уряд видати постанову «Про встановлення промислового податку на підприємства, які переробляють олійне насіння»[199, с.441-442]. Тим самим держава поставила олійниці споживчої кооперації в однакові умови оподаткування із приватними. Відновлювалися місцеві податки паралельно з формуванням системи державного оподаткування. Необхідність відновлення декларувалася декретом від 22 серпня 1921 р. [206, с. 537-538]. Декретом від 10

грудня 1921 р. вперше було визначено перелік місцевих податків і зборів[665, с. 1120].

19 липня 1921 року прийнята директива РНК «Інструкція про будь-яку торгівлю та правила нагляду за нею»[120, арк. 159-160]. Всім громадянам дозволялося займатися продажем і обміном продуктами сільського господарства, виробами кустарної промисловості (за винятком продуктів, на які оголошена державна монополія; а також на товари, продаж і обмін яких були тимчасово заборонені). 6 серпня 1921 р. РНК УСРР ухвалив постанову «Про вилучення деяких товарів із обігу на вільному ринку» [513, арк. 120]. З обігу на вільному ринку вилучили предмети широкого вжитку, а саме: сіль, гас, нафтопродукти, цукор, покрівельне залізо, шкіру для підшав, мануфактуру, папір тощо. Ці товари селяни могли придбати лише шляхом обміну через споживчу кооперацію та місцеві органи Наркомпроду УСРР.

В той же час протягом липня того ж року вступив в силу закон про натур податок на продукцію бджільництва[194, с. 377], на соломі[195, с. 378], сіно[196, с. 378-379] та м'ясо[197, с. 425]. Також був поширений перший промисловий податок на території України ухвалою ВУЦИК і РНК УСРР від 26 липня 1921 р. «Про промисловий податок»[201, с. 448; 198, с. 448-449]. Ним обкладались усі ненаціоналізовані промислові і торговельні підприємства, а також особисті промислові заняття, що велися з метою отримання прибутку. За невиконання продподатку селянам нараховували пеню і арештовували[198, с. 427 - 431].

Податок складався з двох платежів – патентного збору і зрівняльного. Патентний збір на промислові заклади встановлювався залежно від кількості робітників (існувало 12 розрядів за кількістю робітників). Так для збільшення ціни патенту до складу працюючих на підприємстві зараховувалися його власники та співвласники, які брали участь у виробництві; також родичі та члени сім'ї підприємця, навіть, якщо вони не отримували плати. Ставка патенту подвоювалася для промислових підприємств, які використовували механічні двигуни[395, с. 118].

Зрівняльний збір стягувався зі всіх підприємств відносно однаково – 3 % з обороту щомісячно. Для промислових підприємств з механічним двигуном ціна патенту подвоювалася. Підприємства, що виготовляли предмети розкоші (білизна, меблі та інше) обкладалися додатковим збором [207, с. 550-551]. Податковий тягар постійно зростав, отже, немає сумніву, що політика податків була вбивчою для дрібного виробника.

Паралельно держава надавала пільги кооперативним підприємствам, а інколи запроваджувала певні обмеження задля ліквідації дрібного виробника. Так наприклад, декрет РНК УСРР від 30 серпня 1921 р. «Про порядок заготівлі шкіряної сировини і козовчини» дозволяв кооператорам збирати необхідну для виробництва сировину [209, с.564]. Підпорядкування головному управлінню шкіряної промисловості обмежувало розміри заготівлі шкірсировини. Це в свою чергу призводило до недостачі сировини, що гальмувало розвиток таких промислів, як покрівельний, чоботарський, чинбарський.

Більшовицька влада витратила великі матеріальні ресурси країни на розвиток товарообміну, а на практиці цей експеримент обернувся звичайною торгівлею. Восени 1921 р. з переходом від товарообміну до розгорнутої торгівлі активізувався процес підприємницької діяльності. Протягом кінця 1921 – початку 1922 рр. спостерігалось пришвидшення темпів організації приватного виробництва у різних галузях промисловості. Отже після того як правляча партія більшовиків визнала поразку невдалого експерименту з товарообміну, був взятий курс на відновлення торгівлі. Постало питання обґрунтувати необхідність до повернення торгівлі. З цього приводу М.І. Бухарін зазначав: «Ми думали, що можемо одним помахом її (торгівлю) знищити. Виявилось, що до соціалізму прийдемо саме через ринкові відносини» [61, с.388]. В умовах відновлення торгівлі споживча кооперація мала слугувати встановленню державно-вигідного товарообігу між промисловістю і сільськими виробниками.

Історична література вказує на різні причини невдачі товарообміну. Однією з них була нестача необхідних промислових товарів, також голод, що розпочався

наприкінці літа 1921 року, розбіжність еквівалентних цін. Та основна причина невдачі товарообміну полягала в ігноруванні законів ринку. Дослідник кооперативного руху В. І. Марочко з огляду на це зазначає, що «перехідний період від капіталізму до соціалізму – це історична реальність, а не просто теорія, яка випадково потрапила до праць більшовиків» [379, с.146].

Для подальшого економічного розвитку і розвитку торгівлі, країні потрібен був Державний банк. Згідно з постановою ВЦВК від 10 листопада 1921 р. у складі Наркомату Фінансів РРФСР був заснований Державний банк [210, с. 958-959]. Того ж місяця свою діяльність відновила Всеукраїнська контора Держбанку, згідно ухвали Раднаркому УСРР [56, с. 109]. Банківська інфраструктура в Україні була повністю відновлена протягом 1922-1925 рр.: запрацювали місцеві банки, Український банк, Промбанк, товариства сільськогосподарського кредиту, тощо. Але приватні підприємці з самого початку діяльності банківської системи були поставлені в далеко нерівні умови в порівнянні з державними підприємствами. Особливо це стосувалося можливості отримання кредиту. Кредитування приватних підприємств становило 12,5% від всіх кредитних послуг станом на 1 жовтня 1923 року [56, с. 117]. Відмова в наданні кредиту нерідко залишала підприємців без коштів, а це в свою чергу змушувало їх згортати виробництво (підприємницьку діяльність). До того ж, 23 листопада 1923 року ВУЦВК видав постанову «Про оголошення націоналізованими підприємствами...» [211, с. 1011]. Ця постанова юридично позбавила права власності приватних осіб на дрібні підприємства – млини, олійниці, крупорушки тощо.

Радянська держава пропонувала лише дві форми підприємницької діяльності селян: колективну і кооперативну. Для розвитку кооперативної форми підприємництва ВУЦВК і РНК УРСР видали декрет «Про сільськогосподарську кооперацію», який вступив в силу 18 листопада 1921 року [74]. У грудні 1921 р. VI конференція КП(б)У в резолюції «Про кооперацію» зазначала: «При наявності зростаючого товарного і особливо дрібновласницького господарства, з одного

боку, і пролетарської диктатури – з другого, кооперація є основним засобом оволодіння товарооборотом» [285, с. 198]. Як ми вже зазначали вище, споживча кооперація мала слугувати встановленню державно-вигідного товарообігу між промисловістю і сільськими виробниками.

Отож, протягом 1921 р. велика промисловість (державна) лише починала свій розвиток, в той час коли дрібний виробник вже задовольняв потреби населення і організовував виробництво предметів першої необхідності.

Аналізуючи перший рік нової економічної політики, судячи з наявності різновидів податку, він виявився продовженням типової продрозкладки. З початком нового року (1922) в Україні фактично розпочала діяти нова економічна політика. 14 січня 1922 року РНК УРСР зменшив ставку натурального податку [212, с. 29]. Але вже 1 лютого 1922 року ВУЦВК видало постанову «Про заходи щодо збільшення надходження помолподатку» [213, с. 87-88]. Отож полегшення селяни не відчули, так як радянські органи влади продовжували свою політику спрямовану на наповнення державного бюджету через стягнення податків. А індивідуальні господарства (основа приватного підприємництва) визнавалися відживаними (безперспективними).

В цей період розширювалася мережа податкових платежів та вдосконалювались механізми їх збільшення. 3 лютого 1922 р. було прийнято нове положення про промисловий податок, яким оподатковувались приватні, державні та кооперативні підприємства, громадські і комунальні організації, а також одноосібні ремесла та промисли, особисті промислові заняття [216, с. 210-211]. За новим положенням про промисловий податок – зрівнювальний збір, як і раніше, становив 3 % з обігу підприємства. Однак за рахунок встановлення надбавки до промислового податку у місцеві бюджети у розмірі не більше 100 % основного окладу збору та вилучення 1 % з обігу у фонд Центрального комітету допомоги голодуючим, зрівнювальний збір фактично збільшувався до 7 % [258, с. 9]. І це не враховуючи патентного збору. Також надмірно була обкладена базарна приватна торгівля.

За таких умов сільські приватні підприємства були вимушені протестувати проти надмірного оподаткування. Однією з найпоширеніших форм протесту були масові страйки торговців. Так раньою весною 1922 року в Харкові на знак протесту введення нових високих ставок патентного збору приватні торговці масово припинили торгівлю, повернули назад патенти [552, арк. 97]. Але їх опір було зламано.

15 березня 1922 р. – постанова ВУЦВК «Про промислове оподаткування виробництва предметів розкоші і торгівлі ними» оподатковувала підприємства, які виробляли предмети розкоші. Сумки та портфелі, сундуки, сідла й упряжі – предмети розкоші. Для підприємств, які виробляли вказану продукцію, був призначений додатковий промисловий патентний збір у розмірі 50% від розміру патентного збору і 6% з обороту [215, с.206–207].

В цей час почався процес денаціоналізація дрібних і середніх підприємств. Згідно постанови ВУЦВК «Про дрібну і середню промисловість» від 15 лютого 1922 р. [214, с. 127] було закладено правовий механізм для становлення і функціонування приватного промислового підприємництва. Націоналізованими вважалися ті промислові заклади, націоналізація яких була здійснена до 21 червня 1921 р. за умов: якщо підприємство прийнято органами влади по прийомному акту; якщо було організовано управління підприємством або призначено керівника; якщо держава витратила кошти на охорону підприємства. «Усі інші промислові підприємства, – зазначалося в постанові, – з кількістю робітників більше п'ятох з механічними двигунами, або більше десятих без механічного двигуна належать попереднім їх власникам, коли відносно цих підприємств не була переведена до 21 червня 1921 року фактична націоналізація в порядку ст. 2 цієї постанови і можуть бути використані власниками згідно з відповідними законами» [214, с.128.]. Після подання заяви на приватизацію законсервовані підприємства, які були націоналізовані до 21 червня 1921 року повертали колишнім власникам. Націоналізованими вважалися орендовані та переоснащені державою до 15 лютого 1922 року кустарно-промислові підприємства, а решту

передавали непманам. Вказувалося, що у разі, якщо ці підприємства були відремонтовані, дообладнані, або отримували постачання за державний рахунок, то відшкодування, понесених державою витрат повинні були здійснюватися за рахунок власників, з відновленням їх прав.

Денаціоналізацію було розпочато з млинів. Але насаперед держава не бажала нічого втрачати, тим паче віддавати щось селянам. Тому напередодні постанови про денаціоналізацію 1 лютого 1922 року ВУЦВК видало постанову «Про заходи щодо збільшення надходження помолподатку» [213, с. 87-88]. Занедбані промислові підприємства, які не потрапили під націоналізацію, держава передавала в оренду. Право оренди мали лише колишні власники підприємств, приватні особи і іноземці (Постанова РНК УРСР від 14 квітня 1922 р. «Про порядок надання в оренду державних підприємств»)[217, с. 321-322].

Дуже часто в перші роки непу відбіркова комісія ВРНГ замість денаціоналізації, віддавала перевагу закриттю непрацюючих підприємств. Так, в 1922 – 1923 рр. на Харківщині (Слобожанщині), з обстежених комісіями підприємств тільки 14 % підлягали денаціоналізації. Інші підлягали ліквідації, або були підпорядковані місцевим господарським органам [531, арк.43, 47, 55]. Ще частіше, ВРНГ відмовляла колишнім власникам у вирішенні їхніх клопотань. Яскравим прикладом може бути те, що у 1922 році у Богодухівському повіті з розглянутих 30 справ про денаціоналізацію було відмовлено 27 [635, с. 3,5, 7-9, 21,24,25-29]. Це було пов'язано з тим, що більшість нормативних актів радянської держави носили класовий характер. Та і загалом радянська політика була спрямована на дезорганізацію українського селянства, так як вбачала в ньому революційний дух і постійну жагу до самостійності. І вже 10 травня 1922 року декрет ВУЦВКа дозволяв відмовити «куркулям» у поверненні їхнього майна, забраного у них органами влади до декрету від 15 листопада 1921 року. «Запропонувати судовим та адміністративним установам призупинити всі справи з цим, а надалі не брати їх на розгляд, не повертати майна», – наголошувалося у постанові ВУЦВК. Як наслідок: законні права селян на їх майно були

проігноровані, а до «куркульських елементів» застосовувалися адміністративні методи впливу (обмеження кредитування, позбавлення виборчих прав, перешкоджання у придбанні сировини, оподаткування за класовим принципом і т.д.) [675, арк.111-119]. Порядок денационалізації регламентувався постановою ВУЦВК від 6 червня 1923 р. «Про встановлення прав на промислові підприємства» [230, с. 936]. Згідно пункту 2 постанови «власники промислових підприємств, що підлягали денационалізації, перебувають у фактичному володінні цих осіб, зобов'язані були в 3-х місячний термін з дня опублікування цієї постанови подати заяву про реєстрацію належних їм підприємств, а якщо підприємства вже зареєстровані, представити в ГСНХ завірену копію свідоцтва про реєстрацію» [230, с. 937].

Процес денационалізації на Харківщині (Слобожанщині), як і загалом по Україні тривав упродовж 1922 – 1927 рр.. Тривалий процес денационалізації засвідчує постанова від 30 квітня 1925 року «Про заміну порядку розв'язання скарг та відмови повернути підприємства їхнім колишнім володільцям» [512, арк. 47-49]. Також процес денационалізації виявив суперечливі взаємини між державними органами влади і їх колишніми власниками. Держава визнавала часткову приватизацію промислових підприємств, але заперечувала сам інститут приватної власності. Тому процес денационалізації відбувався досить кволо, що в цілому негативно вплинуло на розвиток приватного підприємництва [333, с. 226].

Крім того, держава продовжувала наступ на приватний капітал. Ефективним засобом стали податки та постійне залякування селян. «Звернення до селян» ВУЦВК оприлюднила 12 квітня 1922 р. [363, арк. 73]. Їх застерігали від приховування землі під час заповнення податкових списків та необґрунтованого збільшення кількості їдців. Податковий тягар душив соціальну активність селян у комерційній діяльності, унеможлилював оформлення дрібних сільськогосподарських підприємств та кустарних промислів з переробки власної продукції.

Підприємства, які були прибутковими і на продукцію яких існував попит (на думку радянських органів влади) мали платити окремий податок. Існували і інші види грошової повинності селян. Принагідно до цього варто згадати постанову РНК УРСР від 3 травня 1922 року «Про оплату натурального податку з земель, які здаються в оренду»[218, с. 357]. Ця постанова зобов'язувала орендаря вносити продподаток.

Згідно декрету ВУЦВК від 10 травня 1922 р. «Про додаткове оподаткування торговельних та промислових підприємств для надання допомоги голодуючим» було встановлено додаткове оподаткування промислових підприємств у розмірі 1% з обороту [219, с.381–382]. Цей податок дав позитивний фінансовий ефект. Отож його застосовували ще й в кінці 1922 р., на початку 1923 р. та в 1924/25 р..

13 липня 1922 року ВУЦВК та РНК УРСР ухвалили спільну постанову «Про розряди на продукцію, встановлені для обчислення окладів єдиного продподатку у 1922–1923 рр.» [220, с. 503-504]. Всі платники цього податку поділялися на 12 розрядів залежно від сум доходів. Переважна більшість населення отримувала доходи на рівні прожиткового мінімуму, осіб з великим або значним доходом майже не було, а отже, не було і реального розширення населення. Проте диференційоване оподаткування за розрядами вимагало додаткової роботи податкового апарату і збільшення витрат на його утримання; а це призводило до того, що витрати на утримання податкового апарату перевищували надходження від податку.

Декретом від 29 серпня 1922 р. було внесено зміни про місцеві податки[666, с. 987]. Центральна влада встановила загальний перелік місцевих податків і зборів. Також було збільшено відрахування від надходжень державного промислового податку з 25 до 70 % [395, с. VII]. В межах закону на місцях ради отримали право встановлювати розміри оподаткування; а в залежності від характеру об'єктів оподаткування та соціального становища платників диференціювати ставки податків.

Варто також зазначити, що при організації виробництва та його функціонуванні, приватні підприємці сплачували ще й інші місцеві податки. Це такі як: плата за власні транспортні засоби, плата за перевезення вантажів залізницею, за оголошення в газетах, за реєстрацію договорів та угод в бюро юстицій тощо. Так згідно постанови ВУЦВКу від 30 серпня 1922 року «Про грошовий подвірний податок поза сільськими поселеннями для задоволення місцевих потреб» оподаткуванню підлягали сінокоси, худоба, селянські промисли [221, с. 601]. Все це ускладнювало розвиток підприємництва на селі.

В жовтні 1922 року прийнято Земельний кодекс УСРР[222, с. 737], яким скасовувалися всі попередні закони, закріплювалася націоналізація землі та скасувалася приватної власності на неї. Всі громадяни наділялися правом на одержання землі в користування безкоштовно. Кодекс надав право земельним громадам обирати будь-яку форму землекористування, але водночас заохочував колективну.

З боку держави було зроблено і «жест доброї волі» на адресу кооператорів. Це була постанова РНК УСРР від 5 грудня 1922 р. «Про повернення споживчим кооперативним організаціям націоналізованих будівель» [223, с.1000–1001]. Трудгужповинність того ж дня було замінено грошовим оподаткуванням [224, с. 1002]. Ці постанови підтверджують нашу думку, про те що радянська влада бачила лише дві форми підприємницької діяльності селян – колективну та кооперативну.

14 грудня 1922 р. на VII-му Всеукраїнському з'їзді рад було сказано про те, що селянство може розвивати «...свою господарчу самодіяльність шляхом об'єднання в колективні господарства й сільськогосподарські кооперації» [4, с.34, 37]. Індивідуальні ж господарства держава визнавала безперспективними. Вищий законодавчий орган констатував, що «...всі види індивідуального ... треба розглядати як тимчасові й відживаючі» [567, с. 25].

Таким чином, поклавши в основу класовий принцип, впродовж 1921-1922 рр. радянська держава відновила податкову систему. Немає сумнівів, що

держава сама спонукала до приховування прибутків та уникнення приватними підприємцями оподаткування, тому що система податків формувалася нехтуючи економічними засадами. Деякі види податків були економічно необґрунтованими, тому їх сплата у повному обсязі була неможливою. Податкова система може бути ефективною тоді, коли підприємці здійснивши податкові платежі, мали б у розпорядженні кошти на розширення виробництва. Це мусили враховувати радянські законодавці.. Формування системи податків на такій основі призводило до зловживань з боку платників-підприємців.

З 1 січня 1923 р. з метою вдосконалення системи оподаткування існуюча влада запровадила практику грошового податку з промислової діяльності підприємств, скасувавши натуральну форму податку. Це було затверджено 30 березня 1923 року постановою ВУЦВК «Про звільнення в 1922–1923 бюджетному році від сплати зрівняльного збору млинів, шеретівок та олійниць, оподаткованих натуральним промисловим податком і про зміну декретів ВУЦВК та РНК УСРР від 11 квітня 1922 р. і ВУЦВК від 28 червня 1922 р.» [228, с.395]. Виходячи з цих постанов відбулося завершення дії «продрозверсткового періоду» та утвердження грошово-товарних відносин.

Стабілізація економічної ситуації сприяла розвитку торгівлі в Україні. Так, у січні 1923 р. у Харкові відкрився Хрещенський ярмарок[157, арк. 34]. Але в той же час розпочалася криза збуту товарів, яка була викликана монопольним становищем державної промисловості на ринку збуту промислових товарів, що спонукало керівництво державних підприємств з метою отримання прибутку різко підвищити ціни на свою продукцію[452, с. 140].

Все це начебто мало сприяти розвитку селянських промислів. Але знов посилювався тиск у вигляді нових постанов, які стримували розвиток селянського підприємництва.

Найбільш відчутним для приватних підприємців став прибутково-майновий податок який було запроваджено з січня 1923 року. Він стягувався за кожне півріччя з прибутків за попередні 6 місяців. Дільничними податковими комісіями

у складі податкового інспектора, представників виконкому ради профспілок і двох представників від платників, визначалися розміри оподаткованих доходів. І ще на додаток, особи, що мали майно, яке не належало до предмету їх промислу (наприклад дорогоцінні камені, будови, екіпажі) обкладалися додатковим окладом [225, с. 7-8]. Розмір прибуткового податку залежав від розміру прибутку платника податків [333, с.227]. Відсоток коливався в межах від 0,8% до 15%, а надалі аж до 25%. Майновий податок коливався від 0,15% до 1,5% [509, с. 67].

14 лютого 1923 р. ВУЦИК затвердив «Положення про державний промисловий податок». Розмір зрівняльного збіру з підприємств був підвищений до 7 % з обороту, виробництво предметів розкоші обкладалося 12 %-м зрівняльним збором. Промислові підприємства поділялися на 5 розрядів для визначення податку [227, с. 303-304]. До першого розряду належали так звані мішечники «з рук, з землі чи невеликих лотків, з мішків, корзин...» - це селянин, до другого – одноосібники, до третього і четвертого – власники магазинів і до п'ятого – представники оптової торгівлі. Власники першого розряду мали право торгувати сільськогосподарськими продуктами, дровами, глиною, крейдою, вапном, рибою, фруктами, кустарно-ремісничими виробами. А значить селянин, маючи велику кількість податків і обмежений в своїх діях великою кількістю декретів не мав ще й права торгувати будь-якою продукцією на ринку. Це в черговий раз доводить класовий принцип радянської влади.

За цим положенням було надано пільги тільки державним та кооперативним підприємствам, які почали оподатковуватись промисловим податком з лютого 1922 р. Як наслідок, система оподаткування, поряд з іншими чинниками була причиною скорочення кількості приватних підприємств. Так, зокрема, якщо в першому півріччі 1924/25 господарського року кількість патентів, вибраних на приватні промислові підприємства Харківщини (Слобожанщини) становила 7712, то в другому – їх було вибрано 7620. Скоротилась і сума обігу приватних промислових об'єктів [580, арк. 33-34, 51-52].

Для подальшого скорочення кількості приватників у дрібній промисловості держава продовжувала віддавати перевагу кооперації, яку всіляко підтримувала (наприклад повернення націоналізованих підприємств кооперативам). Про це свідчить постанова ВУЦВК від 26 лютого 1923 р. «Про порядок повернення споживчій кооперації підприємств, що належали їй» [226, с.221–222]. Наряду з цим частку колишніх підприємств споживчої кооперації держава залишала у своїй власності.

Промислові підприємства, які здатні сплачувати податки державі, але які не могли розгорнути свою діяльність були проблемними для кооперації. Відбувалася консервація таких підприємств. 20 квітня 1923 р. постанова РНК УСРР «Про звільнення від податків підприємств, що знаходяться на консервації» [229, с.418–419] для тимчасово непрацюючих підприємств була податковим полегшенням. Сама ж процедура консервації підприємств була дуже складною.

З липня 1923 року оклад зрівняльного збору, для приватних підприємців був в 2-4 рази вищим за оклад для державних підприємств [89, с. 22]. Для вдосконалення процесу стягнення податків з промислових підприємств радянська влада вирішила розширити систему оподаткування у грошовій валюті. І вже 13 липня 1923 р. була затверджена постанова Президії ЦВК і РНК СРСР «Про поширення на підприємства борошномельної, круп'яної та олійної промисловості» та «Положення про державний промисловий податок» [593, с.35–36]. Цими документами скасовувалися попередні законодавчі акти щодо натуральної сплати податку, відтак перехід підприємств зазначених галузей споживчої кооперації на грошовий податок мав сприяти вдосконаленню їх взаєморозрахунків з державою, банками і споживачами.

Ще однією з таких постанов, які гальмували розвиток селянського підприємництва була постанова Раднарком СРСР «Про примусове розміщення державної 6% виграшної позики серед заможних верств населення» [594, с. 121] від 4 вересня 1923 р. Згідно з якої, облігації 6 % виграшної позики підприємці зобов'язані були придбати одночасно зі сплатою прибутково-помайнового

податку і під час вибору патенту, оплата податку за який відбувалася в касі Наркомфіну. В залежності від розряду підприємств, кількість облігацій, що викуплялись, зростала. А їх налічувалося до 16. Наприклад платникам прибуткового податку з 1 по 3 розряд викупляли одну п'ятикарбованцеву облігацію, з 9 по 10 розряд – 5 облігацій, 16 розряду – на суму рівну 25 % податку. Одну облігацію викупали власники промислових підприємств, що отримали патент 1-го розряду; десять облігацій – 5-6-го; двадцять – 9-го розряду; сорок облігацій – 11-го розряду; п'ятдесят облігацій – 12-го розряду[594, с. 123-124]. Одна облігація коштувала 5 крб.. Отже облігації, так званої золотої позики, підприємцям доводилося придбавати двічі, як при сплаті прибуткового податку так і при отриманні патенту. Це призводило до того, що селяни були вимушені приховувати інформацію про себе. А це в свою чергу призводило до зменшення кількості селянських родин які займалися своєю справою.

Погіршення економічної ситуації в Україні призвело до зростання цін на промислові товари. Розбіжність «ножиць цін» восени 1923 р. досягала 300% на користь промислових товарів в порівнянні із сільськогосподарськими [348, с. 94]. «Ножниці цін» на промислові товари та продукти сільського господарства призвели в 1924 році до того, що попит на промислові товари був значно вищий, ніж пропозиція. Стало зрозумілим, що питання забезпеченості населення товарами першої необхідності залишилося невирішеним. Саме тому ми спостерігаємо в цей час нове підвищення роздрібних цін на промислові товари.

На XIII конференція РКП(б) у січні 1924 року був проведений аналіз «ножиць» цін та кризи збуту попереднього року і зроблений такий висновок: «Криза стала результатом невідповідності між окремими галузями народного господарства і, в першу чергу, невміння нашої промисловості і торгівлі прокласти собі дорогу до селянського масового ринку» [282, с.162]. Перед кооператорами було поставлене завдання – здійснювати продаж товарів за цінами, нижчими за середні ціни приватної торгівлі[282, с. 175-176]. Однак кооперація виступила проти таких вимог – наполягаючи на середньо ринкових цінах. А відтак ЦВК

СРСР у лютому 1924 році встановлює граничні ціни на ряд товарів [571, с.401]. А від 14 березня 1924 р., враховуючи ситуацію на споживчому ринку, ВУЦВК і РНК УСРР ухвалили спільну постанову «Про боротьбу з дорожнечою» [231, с.172–173].

Невдовзі пленум ЦК РКП(б) (31 березня – 2 квітня 1924 р.) [282, с. 3] підкреслив, що боротьба з приватним капіталом має бути основним завданням кооперації, яка виступає посередником між державною промисловістю і селянським ринком. Також на пленумі було вирішено максимально скоротити кредитування приватного сектора. Виконуючи рішення цього пленуму українські банки згортали кредитування приватників [333, с. 227]. Так, наприклад, до кінця 1924 року в 5 разів зменшилося кредитування підприємців місцевими філіями Промбанку [467, арк. 6].

Окрім того, до 90 % всіх прибутків приватні підприємці витрачали на сплату різного роду обкладень [56, с. 128]. Звісно, це призводить до зростання заборгованість. Для її стягнення фіноргани вживали найжорстокіші заходи: вилучали кошти, товари та матеріали. Розмір пені складав 15 % в місяць [682, с. 192]. Бажання зберегти свої підприємства, в тих умовах, спонукало багатьох селян-підприємців порушувати закон. Хабар державним службовцям, підкуп фінінспекторів, приховування підприємств під виглядом кооперативів, використання різного роду зв'язків – ось малий перелік протиправних дій, з метою уникнення обкладення [56, с. 129]. Все це підштовхувало певну частину підприємців закривати свою справу.

Були обмеження і в торгівлі. Яскравим прикладом цього може слугувати інструкція РНК УСРР від 27 червня 1924 року «Про торгівлю» [75, с. 5]. Згідно цієї інструкції було дозволено займатися приватною торгівлею усім громадянам, які мали патент. Патент для селянського господарства був економічно не вигідним. А значить селянин-промисловець не мав права продавати свої вироби. Це призводило до використання селянином послуг посередника. Це призводило до подорожчання товару, а значить і до зменшення попиту на

продукцію виготовлену селянином[333, с. 227]. Отже йому все важче ставало конкурувати з кооперацією.

В жовтні 1924 року другою сесією 2-го скликання ЦВК СРСР було введено в дію нове положення про державний прибутковий податок. Платників розподілили на 4 категорії. Особам, що одержували прибуток від володінь будовами, промисловими і торгівельними підприємствами, капіталом – розмір податку був значно збільшений. Підлягала обкладанню вся сукупність прибутків, які були отримані за попереднє півріччя. Платники зобов'язані були в певний термін надати в місцеву дільничу податкову комісію точну декларацію про отримані прибутки зверх суми, вказаної Наркомфіном для кожного розряду. Платники обкладалися штрафом у розмірі 200 крб. за неподання, несвоєчасне подання декларації або надання НКФ неповних відомостей згідно постанов губернських або повітових податкових комісій. Також каралося за відповідними статтями кримінальних кодексів союзних республік подання декларації, що містить свідомо невірні відомості[595, с. 137].

На додачу було проведено грошову реформу. В обіг була введена тверда валюта – червонець, який дорівнював 10 золотим карбованцям. Звісно, внаслідок реформи, більшість селян втратили накопичені гроші. Частина селян боялися показувати державі свої заощадження, а части не змогла здійснити обмін валюти.

Отже 1924 рік став переломним. Але в той же час суть радянської політики була незмінна: витіснення приватника через застосування економічних і адміністративних засобів тиску. Паралельно держава продовжувала сприяти кооперації, надаючи їй податкові пільги, не зважаючи на те, що протягом другої половини 1923 року простежується зменшення промислових підприємств споживчої кооперації[452, с. 315]. Промисловий податок влітку 1924 року для кооперації коливався від 3,36 % до 4%, тоді як для притників від 7,56% до 13,81% [252, с.85]. Не зважаючи на лояльне відношення держави до кооперації, адміністративний контроль над кооперацією з боку держави було посилено. І 29 вересня 1924 р. УЕР ухвалила постанову «Про промислову діяльність української

кооперації та її перспективи» [517, с.9–10]. У традиційну форму кооперації вкладали новий зміст. Затверджені документи обмежували діяльність споживчої кооперації; щоб не створювати конкуренцію державній промисловості змушували кооперативні підприємства працювати переважно в переробній галузі (наприклад в млинарстві, переробці насіння соняшнику). Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 4 листопада 1925 р. «Про відділи місцевої промисловості окружних виконавчих комітетів»[232, с.1131–1135] підтвердила втручання панівного режиму у діяльність споживчої кооперації. Підписаний документ надавав право наглядати за місцевою кооперативною промисловістю.

Характерною особливістю промислової діяльності протягом 1924-1925 року було те, що саме тоді накреслилося зростання кількості селянських підприємств, які вступали до кооперації. Дослідки «промкооперації» пояснюють це тим, що селянину надавалася можливість вибору організаційної форми діяльності кооперативного товариства до якого він вступав. Так, якщо на Харківщині (Слобожанщині) на січень 1924 року нараховувалося 37 сільських промислових кооперативів [438, арк. 67-72], то на 1 жовтня 1925 року їх вже було 193[599, арк. 16, 19-23; 468, арк. 41-44; 463, арк. 18; 600, арк.101-111; 433, арк. 159-161]. До кінця 1925 р. до сільських промислових кооперативів вже входили 56 млинів та крупорушок і 13 олійниць [461, арк. 27, 43, 56, 78-89]. А значить у 1925 році на Харківщині (Слобожанщині) було кооперовано 17,7% селян-промисловців. По РРФСР цей показник становив 20%, в Україні – 15%[274, с. 28]. Нижчу питому вагу кооперованих дрібних виробників на Харківщині (Слобожанщині) в порівнянні з РРФСР, по-перше можна пояснити недовірою і негативним ставленням селян до влади. По друге – кооперація не вирішувала проблему видобутку сировини і збуту продукції. По третє – кооперативна система в перші роки непу була недосконалою, діяла неефективно, призводила до закриття значної кількості кооперативів, про що повідомляла преса. За твердженням А.Ф. Родина в роки непу некооперована група кустарів була "технологічно більш кваліфікованою, краще підготовленою до ринкової діяльності, з кращим

обладнанням" [581, с. 89]. У наступні роки продовжувався процес кооперування і витіснення приватника.

Тиск на дрібного виробника посилювався з кожним роком нової економічної політики. Забезпечення його сировиною регулювалося державою, оскільки велика фабрична-заводська промисловість в роки нової економічної політики знаходилась в її руках. Також використовувалися такі важелі впливу як податковий тиск, обмеження кредитування на фоні підтримки кооперації. Як наслідок, селяни були змушені вступати до кооперативів. Звісно найбільшим був ступінь кооперування у текстильній та металообробній галузі, повільніше об'єднувалися деревообробні та шкіряно-взуттєві промисли.

Цікавим є той факт, що сьогодні в Харківській і Сумській областях селяни, які займаються промислами мають аналогічну ситуацію. А саме - більшість дрібних виробників залежать технологічно від великих і середніх промислових об'єктів. Прикладом може слугувати дрібна шкіряна промисловість, яка залежить від фабричної промисловості у постачанні напівфабрикатів для взуттєвого виробництва.

Отже, протягом першої половини 1920-х років з'явилося немало постанов, декретів, інструкцій, які обмежували функціонування дрібного виробника. З 1925 року ситуація починає змінюватися і наступ на приватника послаблено. Найважливішим заходом на шляху поглиблення нової економічної політики був новий курс, розроблений жовтневим (1924 р.) і квітневим (1925 р.) пленумах ЦК РКП(б). Окрім того цей курс дістав підтримку на XIV Всеросійській партконференції і на XIV з'їзді ВКП (б). Ідеї нового курсу були покладені в основу постанови III з'їзду Рад СРСР (травень 1925 р.). Суть нового курсу точно передавав модний в той час лозунг: «Обличчям до села!» [265, с. 54]. Йшлося про збільшення товарності на основі матеріальної зацікавленості селян-виробників. Державна промисловість в умовах товарного голоду не змогла задовольнити споживчий попит. Підтвердженням надання пільг дрібним виробникам, торговцям, власникам млинів, олійниць було прийняття законів навесні-літку 1925

року: 10 квітня 1925 р. «Про податкові пільги для сільських ремісників і кустарів»[668, с. 349; 667, с. 350], 12 травня 1925 р. «Про податкові пільги для міських кустарів і ремісників»[669, с. 351], 25 травня 1925 р. «Про пільги сільським ремісникам і кустарям по оподаткуванню місцевими зборами»[724,с. 159], 12 червня 1925 р. «Про податкові пільги для сільських кустарних і ремісних підприємств»[724, с. 160]. Звільнялися від промислового податку такі категорії виробників: одинаки; працюючі із сім'єю та з двома учнями; промкооперативні об'єднання кустарів і ремісників, що не використовували найману працю, незважаючи на те, чи мали майстерні механічний двигун і якщо їх річний оборот не перевищував 20000 крб.. Важливо зазначити, якщо промисел вівся без застосування механічного двигуна, утримання устаткованого закладу та без найманих робітників, то селяни, для яких промисел був допоміжним заняттям, зовсім звільнялися від промислового й прибуткового податків. В порівнянні з законодавством 1921-1924 рр., наявність тільки двигуна в селянина у виробництві одразу відносила останнього до промислового підприємства. Пільгове оподаткування від 1925 р. вимагало від дрібного товаровиробника лише патент відповідної розрядності на промислове заняття. Що в свою чергу зпрощувало діяльність і фінансове навантаження на дрібного виробника в селі.

16 листопада 1925 року вийшла постанова адміністративно-фінансової комісії при РНК УСРР «Про заходи щодо розвитку кустарно-промислової кооперації». Вона визначила ряд заходів щодо сприяння розвитку ряду промислів, зокрема Вища Рада Народного Господарства УСРР та Народний Комісаріат Внутрішньої Торгівлі УСРР були зобов'язані забезпечувати постачання сільських кустарів шкіряним крамом [510, с. 221].

В той же час, владою більшовиків неухильно впроваджувалися заходи головного курсу щодо селян. Вона прагнула і діяла в напрямку витіснення дрібних товаровиробників, шляхом об'єднання їх в кооперативи. Реалізація відбувалася шляхом об'єднання промислових товариств дрібних виробників у змішані форми об'єднань; об'єднання всіх форм промислового кооперування у

виробничі артілі; притягнення до низової сітки промкооперації вже зареєстрованих кустарів-одинаків або надомників; виявлення незареєстрованих кустарів і ремісників домашньої, нелегальної форми виробництва.

Підтвердження того, що держава не відступала від своїх задумів, була дискусія на XIV з'їзді РКП(б) у грудні 1925 року про діяльність інституту приватного підприємництва. Зокрема на конференції тривала дискусія щодо форм соціалістичного нагромадження. Голова РНК СРСР О.І. Риков вважав цілком природним розвиток на селі дрібнотоварного виробництва та «відносин буржуазного типу». А дискусію про «куркуля» чи «хазяйновитого мужика» визнавав «безпредметною». Найважливіше, на його думку, було виробити чітку політичну лінію по відношенню до цього «буржуазного селянського прошарку». Подальше використання адміністративних заходів, щодо приватного сектора в промисловості і торгівлі він відхиляв. «Взаємовідносини між державою і приватним капіталом, зазначав голова союзного уряду, — складаються на основі економічного змагання, конкуренції» [1, с. 83].

Ще одним підтвердженням думки про те, що влада не відходила від своїх позицій, був IX з'їзд КП(б)У в грудні 1925 року. На ньому було констатовано про швидкий розвиток приватнокапіталістичних форм господарювання на селі. Також було визначено доцільне застосування радикальних економічних засобів впливу [118, с. 77]. Загалом приватний сектор розглядався як допоміжний засіб держави задля розв'язання конкретних господарсько-економічних проблем радянської держави. І коли державі вже не потрібна була допомога з боку приватника, вона видавала ряд постанов, які стримували розвиток селянського підприємництва. Яскравим прикладом може слугувати те, що 8 січня 1926 року члени політбюро визнали за доцільне закриття приватних млинів [485, арк.2].

Окрім того, моє переконання ґрунтується на позиціях тогочасних діячів. Преображенський вважав, що соціалістична система господарювання і приватне виробництво не можуть довго співіснувати, бо «одна система повинна поглинати іншу» [59, с. 241-242]. Бухарін намагався спростувати цю позицію. Також Бухарін

відстоював елементи ринкової економіки. Однак вже навесні 1926 року він визнав як позитивне – «постійне витіснення та послаблення капіталістичних форм, ворожих соціалізму»[58, с. 10]. А отже його позиція не розходила з генеральною лінією партії, хоча вирізнялася деякими методами досягнення мети.

Принагідно до цього варто згадати виступи голови уряду В. Я. Чубаря 15 лютого 1926 р. на IV Всеукраїнській нараді фінансистів, який наголосив "ліквідувати приватні підприємства"[539, арк.3]. Ще яскравим прикладом до цього є виступ голови ВУЦВК., Г. І. Петровського на третій сесії 21 травня 1926 р.. Він начебто і не був категоричним по відношенню до приватного підприємництва, але в той же час наполягав на максимальному використанні їхнього економічного потенціалу[681].

Преса також була залучена до своєрідних дискусій на шпальтах своїх газет. Така дискусія розгорнулася з весни 1926 р.. Водночас на засіданнях політбюро ЦК КП(б)У було засвідчене різне відношення комуністів до перспектив розвитку підприємництва у країні, а відтак і до самого непу. Так перебуваючи у Москві Е. І. Квірінг 8 квітня 1926 р. на сторінках газети "Правда" опублікував статтю "Частный капитал в промышленности"[275]. В ній він виділив основні напрямки його розвитку, засудив адміністративні методи боротьби з ним, визнав напрямок доцільного його використання на тривалий період. Того ж дня, але вже в Україні, газета "Украинский экономист" надрукувала підсумок промови Л.М.Кагановича на пленумі ЦК КП(б)У, в якій вимагали від податкових органів дотримуватися класового принципу[473]. В. Я. Чубар також в промові від 15 квітня 1926 р. наполягав на здійсненні конкретної та послідовної політики по відношенню до приватного капіталу, оскільки він є "корисною функцією і в частині заготівель сировини, і в частині продажу, і в частині обслуговування широкої маси населення»[704, с. 3]

12 травня 1926 року Г. Петровський визнав, що нова економічна політика принесла нам, крім економічного піднесення, «зростання приватнокапіталістичних елементів в народному господарстві» [172, арк.2]. І для

того щоб витіснити приватника з хлібного ринку 15 травня 1926 року було видано постанову РПО СРСР «Про передачу орендованих приватними власниками млинів державним та кооперативним організаціям» [485, арк. 37]. Таким чином, держава знов обмежила приватну ініціативу і сприяла збільшенню кількості кооперативних млинів.

Створені спеціальні комісії сприяли розгортанню борошномельної справи в інтересах держави, а також вилучали млини у приватних осіб, та ще й оперативно інформували кооператорів про можливість отримання їх в оренду. Лише за 12 червня 1926 р. згідно з рішенням Харківської окружної комісії окрвноторгу з передачі млинів у приватних власників було вилучено та передано споживчим товариствам 9 великих млинів по Харківській, Сумській, Куп'янській та Ізюмській округах [144, арк. 5; 456, арк. 9 ; 33, арк. 4; 457, арк. 13; 469, арк. 4].

Держава допомагала споживчій кооперації в розгортанні мережі млинів та водночас посилювала свій вплив на їх діяльність. Це підтверджується директивою НКВТ УСРР від 24 травня 1926 р. «Про організацію борошномельної справи на Україні» [485, арк. 24]. Допомога влади кооперації проявлялася і в отриманні певної вигоди у спорудженні та обладнанні нових підприємств. Зокрема, отримати борошномельні машини насамперед мали державні та кооперативні млини, згідно з розпорядженням НКВТ УСРР від 30 квітня 1926 р.[389, арк. 44]. В вересні того ж року РПО СРСР збільшило орендну плату для приватних орендарів млинів [172, арк. 77-78].

На черговому засіданні політбюро ЦК КП(б)У, яке відбулося 22 травня 1926 р., за участі Ф.Е.Дзержинського обговорювалися перспективи розвитку приватної торгівлі і промисловості. Дзержинський виступив проти пропозиції М. О. Скрипника «узаконити» спекуляцію, тобто дати їй правове тлумачення. "Прокурор Скрипник повинен застосовувати владу, - зазначив тоді голова ВРНГ, - а то лежить 400 справ спекулянтів, і їх маринують, думають над тим чи можна кого-небудь взяти, чи ні» [539, арк. 179]. І присутній на засіданні М.О.Скрипник

схилився на сторону "залізного Фенікса" стосовно використання судових заходів та адміністративного тиску проти спекулянта-приватника.

А вже в середині 1926 року були скасовані податкові пільги, які уряд надав раніше. З червня 1926 року, був введений податок на надприбуток[509, с. 67, 69]. В вересні того ж року РПО СРСР ввело спеціальні податки. Принагідно до цього варто згадати реформу промислового оподаткування в 1926 році, наслідком якої стало підвищення на 85,7% ставки промислового податку для приватника[325, с. 74]. Підвищення податків приватника призводить до того, що вже в 1927 році держава отримувала 94,6% від прибутку промисловців [382, с. 197]. «А це в очевидь безглуздя» – як зазначає Волосник Ю.П. [80, с. 84].

Отже держава протягом 1926 року мала на меті «...вибрати з наявного орендного фонду найкращі підприємства найрентабельніших галузей і передати їх у державну власність; витиснути приватний капітал...»[580, арк. 8-9] Загалом постанови та директиви сприяли витісненню приватника як з промисловості, так і з торгівлі. Але водночас регіон залишався незадоволений наповненням споживчими товарами. Нестача товарів масового попиту сприяла зростанню цін, а це в свою чергу призводило до посилення спекуляції. Нагальною потребою стало подолання розбіжності між пропозицією і попитом на товари широкого вжитку. Нарком торгівлі УСРР М.О. Чернов змушений був визнати, що «окремі групи товарів залишаються в дефіцитному стані» [717, с. 70–71]. Вирішення цієї проблеми держава вбачає в підвищенні ролі державних та кооперативних промислових підприємств, про що свідчить пленум ЦК КП(б)У (29 березня – 1 квітня 1926 року)[285, с. 418]. В резолюції X Всеукраїнського з'їзду Рад від 13 квітня 1927 р. «Про організацію торгівлі й кооперацію» [233, с. 321] йшлося про необхідність усунення причин і наслідків товарного голоду та стабілізації ринку.

Постановою від 3 травня 1927 року РНК СРСР «Про кустарно-ремісничу промисловість і промислову кооперацію» центральним та місцевим органам влади пропонувалося переглянути їх політику щодо дрібної промисловості та

надалі сприяти їх розвитку[516, с. 639-648]. Та ці наміри так і не були втілені в життя.

Постанова «Про ліквідацію справ щодо денаціоналізації дрібних і середніх підприємств» була видана 10 серпня 1927 р. ВУЦВК та РНК УСРР. Нею було скасовано дію попередніх законодавчих актів («Про дрібну та середню промисловість» від 15 лютого 1922 р.; «Про встановлення прав на промислові підприємства» від 6 червня 1923 р.)[234, с. 601.]. Постановою було припинено розгляд заяв і скарг колишніх власників щодо повернення їхніх підприємств. Це означало згортання денаціоналізації.

У серпні 1927 року селянам, що володіли млинами, було заборонено комерційний помел зерна і не тільки [580, арк. 38]. Таким чином влада намагалася вирішити проблему зниження цін на хліб на внутрішньому ринку. Внаслідок вжитих заходів кількість селян, які займалися харчовими і борошномельними промислами на Харківщині (Слобожанщині) значно скоротилася. Питома вага млинарської справи скоротилася з 53,2% в 1925/1926, до 40,5% в 1926/27 роках [622, с. 41.].

Окрім млинарської справи, серед харчових галузей, держава також активно намагалася загнати до кооперативів господарства, які займалися переробкою насіння соняшнику. Українська олійна промисловість на Харківщині (Слобожанщині) характеризувалася переважно дрібними підприємствами. Лише 20,6% насіння соняшнику переробляла велика промисловість. З огляду на це, керівництво УСРР турбував той факт, що дрібні олійниці перебували переважно в руках приватників, що становило 92,3% [558, с.113–115].

Відтак політика уряду УСРР була направлена на ліквідацію конкуренції, всіляку підтримку олійної промисловості та визначено шлях згортання приватного виробництва олії. У 1927 р. журнал «Господарство України» з цього приводу надрукував статтю «К вопросу о перспективах развития маслостроительной промышленности» в якій зазначалося: «...шлях розвитку олійної промисловості на Україні здійснюється у напрямку розвитку невеликих підприємств. І в цьому

сенсі невеликі підприємства, пов'язані з місцевою сировиною, які забезпечують сільське господарство кормовим продуктом високої цінності, макухою, мають значення індустріалізуючого фактора більшою мірою, ніж великі» [558, с.117].

Надзвичайні методи більшовиків протягом 1927-1928 рр. були спрямовані проти селян та їх діяльності, приватної торгівлі і взагалі ринкових відносин в цілому. Саме тому, першими у полі зору радянського тоталітарного режиму в ході згортання нової економічної політики опинилося заможне селянство. Заможне селянство огульно було зараховано до «куркульства». X з'їзд КП(б)У який відбувся в листопаді 1927 року конкретизував суть політики держави щодо «куркулів»: «Для обмеження зростання капіталістичних елементів на селі та експлуататорських прагнень куркулів, необхідно провести такі практичні заходи: встановлення більш прогресивного оподаткування, обмеження підприємницької оренди землі при одночасній рішучій боротьбі з таємною орендою, посилення захисту найманої праці батраків від експлуатації, боротьба з кабальними формами здачі реманенту та кабальними умовами на відробіток, усунення куркульських господарств від користування довгостроковими кредитами...»[5, с.498].

На XV з'їзді ВКП(б), що відбувся у грудні 1927 р. було висловлено офіційну позицію влади щодо «куркульства»: «Досягнуті успіхи партії на селі і нова обстановка, що склалася у зв'язку з цим, дають змогу партії, як і раніше, спираючись на бідняцько-середняцькі маси селянства, розвивати далі наступ на куркульство і вжити ряд заходів, які обмежують розвиток капіталізму на селі і ведуть селянське господарство в напрямі до соціалізму» [302, с. 49]. Особлива увага була приділена розкуркуленню власників млинів, крупорушок, олійниць.

При окресленні п'ятирічного плану пропонувалося звернути увагу на дрібну та кустарно-ремісничу промисловість, які повинні були сприяти доповненням ліквідації товарного дефіциту; стати доповненням великої державної промисловості; зменшити кількість безробітних. Наголошувалось на необхідності посилити темпи кооперування дрібних виробників з метою "відвоювання їх від приватного скупника, роздавальника, лихваря" [302, с. 38].

В резолюції від 1 лютого 1928 року було проголошено офіційну політику села під назвою «хлібозаготівельний фронт» [680, с. 289]. Саме цей документ найбільш чітко відображав взаємовідносини між державою і селом. Як і інші документи, що будуть прийняті пізніше, їх можна віднести до рішень які поклали початок до розкуркулення і запровадили свавілля на селі. Було запроваджено обов'язкове планове завдання по кожному селу не лише по хлібоздачі, а й на товарну продукцію яку виготовляли. Як наслідок: «Напруга у настроях селян пов'язана з такими заходами, як хлібозаготівля, самообкладання, позика. У селян недостатньо хліба для споживання. Ціна на хліб зросли від 1,5 до 2 крб. за пуд, страждають бідняки. Кооперативи не забезпечують населення товарами. Люди бояться голоду» [680, с. 295]. Отже протягом 1926-1928 років дефіцит товару вплинув на те, що приватна торгівля зменшилась з 3,3% до 1,3%. Це позначилося й на торгівлі державного сектору: зменшення відбулося з 46,9% до 41,6%. Натомість питома вага споживчої кооперації СРСР на оптовому ринку зросла [521, с. 26].

1926-1929 рр. характеризувалися, з одного боку, розгортанням кооперативної торгівлі, з іншого, – намаганням сталінського керівництва згорнути нову економічну політику. Така політика не могла не вплинути на розвиток селянських промислів, тим паче держава продовжувала витіснення приватника з ринку, недивлячись на те що дефіцит товару продовжував існувати. Аналізуючи це нарком продовольства О.Г. Шліхтер визнавав, що «товарів у даний момент взагалі немає», відтак «виникло так зване безтовар'я» [727, с.424]. Роблячі необхідні кроки, як в перші роки нової економічної політики, так і протягом 1926–1928 рр. під тиском центру більшовики продовжували боротися з приватником. Більшість нормативних актів радянської держави затверджені по класовому принципу.

На думку Т.А. Кутїна [324, с. 21], оподаткування осіб, які займалися в період нової економічної політики сільськогосподарською діяльністю на території СРСР, вказує на його соціальну справедливість. Авторка стверджує, що всі

податки в цей період, як прямі, так і непрямі, покладалися на заможне населення – куркулів або середняків; а малозабезпеченим селянам (біднякам) надавали пільги. З позицій сучасного підходу до визначення принципу соціальної справедливості оподаткування та рівності оподаткування важко погодитися з цією думкою. Сільськогосподарський податок фактично виступав як дискримінаційний класовий тягар, а панівний режим інструментом впливу на селянина.

Саме держава встановлювала норми і правила, за якими мали діяти організаційно-господарські форми торгово-промислового та сільськогосподарського підприємництва. Вона дозволила функціонування приватної, кооперативної, орендної, концесійної, акціонерної, колективної форм бізнесу. Радянська держава визнала селянські господарства суб'єктом дрібнотоварного підприємництва, але на відміну від промислових і торговельних закладів, не виписала законодавчо статус самого юридичного і соціального інституту сільськогосподарського приватного підприємства, тобто сімейно-трудоного господарства. Його соціально-економічні ознаки розглядалися лише в контексті встановлення ставок податку та класової інтерпретації до різних груп селянства.

Таким чином, політика більшовиків щодо селянських промислів з березня 1921 р. до 1928 р. відповідала загальним принципам нової економічної політики і була однією з головних його складових. Найбільше свою увагу влада концентрувала на борошномельній, маслоробній, олійній промисловостях. Хоча водночас держава продовжувала опановувати і контролювати й інші галузі виробництва. Це було обумовлено тим, що селянські промисли в харчовій галузі, в період прискореного розвитку важкої індустрії, мали загасити наростаючу соціальну напругу та забезпечити населення найнеобхіднішим.

В більшовицькій політиці, щодо селянських промислів, можна виокремити декілька періодів протягом 1921-1928 рр.:

– 1921–1923 рр. – сприяння розвитку самостійної промислової діяльності селян, задля ліквідації дефіциту товарів першої необхідності, в умовах відновлення товарно-грошових відносин і переходу від товарообміну до торгівлі;

– кінець 1923–1925 рр. – обмеження самостійної промислової діяльності дрібного виробника на селі шляхом стимулювання організації мережі кооперації (як наслідок витіснення приватника з галузі торгівлі) та адміністративних заходів;

– 1926–1928 рр. – перехід влади від обмеження до ліквідації самостійної промислової діяльності приватника на селі: податковий тиск; посилення кооперації (державна вбачала в ній головну форму організації селян, що займалися промислами); адміністративно-командні методи управління господарством.

* *

*

Аналіз фактичного матеріалу, представленого в розділі, дозволяє зробити висновок про те, що розвиток селянських промислів залежав від багатьох факторів, як об'єктивних (природно-кліматичних умов, стан ґрунтів, врожайність), так і суб'єктивних (економічна політика держави по відношенню до сільського господарства та промислів). Що стосується об'єктивних причин, то природні особливості Харківщини (Слобожанщини) були суттєвим фактором, який впливав на розвиток промислових занять регіону. Географічне розташування досліджуваного регіону було достатньо вигідним. Через територію Харківщини (Слобожанщини) проходили найважливіші транспортні магістралі, Харків був столицею УСРР, регіон був багатий сировиною природного походження. Суб'єктивні причини, які спонукали селян займатися промислами це – малоземелля, нестача необхідних товарів, надлишок робочих рук, зубожіння селян та інше. Окрім того, селяни здавна займалися різноманітними промислами поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства.

Найбільшу щільність розміщення дрібнотоварного виробництва в сільській місцевості мала Харківська округа. Цей густонаселений регіон знаходився поблизу розвинених торгових і промислових центрів. Звичайно це полегшувало доступ селян до джерел сировини і ринків збуту продукції.

Однак, слід зауважити, що держава в перші роки нової економічної політики використовувала дрібного виробника задля забезпечення населення необхідними товарами. А загалом політика держави була спрямована на ліквідацію дрібного виробника. Ще напередодні нової економічної політики уряд ставив завдання досягти повного одержавлення господарства країни, придушити приватну ініціативу, створити економіку, де розподіл ресурсів і споживання населення регулювалися б не ринком, тобто за допомогою “непрямих” зв’язків, а насамперед “плановірно”, за допомогою розподілу. Насильницьке вилучення продовольства із села (продрозкладка) та примусове насадження комун і

колгоспів – головна спрямована дія більшовицької політики воєнного комунізму щодо українського села. Внаслідок політики більшовиків на початку 1920-х років економічна ситуація в країні стала критичною. У березні 1921 р. розпочато тимчасовий відступ більшовиків від генеральної лінії партії. Влада змінює підхід до методів роботи з населенням і впроваджує нову економічну політику. Головним заходом нової економічної політики була заміна продрозкладки продподатком на селі. Але правляча державна партія не відмовилася від своєї програмної мети. Суть нової економічної політики полягала у використанні ринкових відносин і різних форм власності. Держава легалізувала діяльність приватних підприємців, та не надала їм захищеності і гарантій на право власності, свободи в підприємницькій діяльності.

Упродовж всього досліджуваного періоду розвиток дрібнотоварного виробництва відбувався під тиском регулюючої політики радянської держави, яка використовувала податкову політику. Відношення більшовиків до приватного підприємництва мало ситуативно-прагматичний та еволюційно-господарський характер. Та держава не змогла витіснити з дрібного виробника приватну ініціативу, а отже і не змогла ліквідувати дрібно-товарне виробництво в сільській місцевості Харківщини (Слобожанщини) в період нової економічної політики. Так як малоземелля, постійна нестача та потреба у грошах і товарах першої необхідності постійно змушували селян займатися різноманітними промислами. Виготовляючи різний крам на продаж – селянин отримував кошти для свого існування. Отже промисли покращували соціальну ситуацію селянства і вносили вагомий внесок в економіку регіону.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [326], [329], [331], [333], [340], [342].

РОЗДІЛ 3. Основні галузі селянських промислів та їх географія на Харківщині (Слобожанщині).

3.1. Селянські промисли з обробки рослинної сировини.

У господарському житті сільського населення України в 1920-ті роки промисли були головним постачальником товарів широкого вжитку для населення країни. Виділяють три основні галузі селянських промислів на Харківщині: промисли з обробки рослинної сировини, використання мінеральних речовин в промислах і промисли з переробки тваринної сировини.

Найбільшу питому вагу в селянській промисловості на Харківщині мали промисли з обробки рослинної сировини. У різні періоди нової економічної політики в цій галузі брали участь від 50% до 70% усіх селян-промисловців регіону, що цілком відповідало загальному показникові по країні 62,6 % на 1926 р. [322, с. 17].

Величезну роль в соціально-економічному розвитку регіону відіграли харчо-смакові промисли (мукомели, олійники, хлібопекарі, кондитери, ковбасники та інші), які були важливою частиною багатьох селянських господарств. Мірошники на Харківщині (Слобожанщині) не тільки задовольняли більшу частину населення в борошні та крупах, але й були специфічною національною ознакою, своєрідною візитною карткою регіону. Повсюдно на Слобідській Україні господарі млинів відзначалися неабиякими технічними знаннями й навичками. Млинарство – це праця з відносно складними механізмами і різноманітними двигунами. Сільські майстри Слобожанщини, крім конструктивно-технічної та суто технологічної доцільності, дбали і про архітектурно-художню форму як водяних, так і вітряних млинів. Водяні та вітряні млини, що експонуються в Музеї народної архітектури та побуту України, вражають своєю архітектурно-художньою довершеністю. Вони по праву можуть зайняти належне місце серед видатних пам'яток не тільки української, але й

світової архітектури. Необхідність збільшення виробництва борошна й крупи в міру розвитку людського суспільства визначило той факт, що вдосконалювання мірошницької справи постійно привертало увагу вчених і технічних майстрів. Тому переважна більшість винаходів, особливо в області машин і механізмів, було зроблено насамперед виходячи з потреб млинарства. Можна констатувати, що вся історія розвитку машин може бути простежена на історії розвитку борошномельного млина.

Найпоширенішими були вітряні млини та млини з кінно-привідним механізмом запуску (73 %) [632, арк. 36-33; 612, арк. 3-5; 462, арк. 2; 637, арк. 225]. Нерідко підприємці-мукомели об'єднували свої водяні та вітряні млини із крупорушками, маслобійнями, сукновальнями та з іншими різними механізмами. Селянські підприємці-мукомели на Харківщині (Слобожанщині), які створювали такі універсальні млини, прагнули забезпечити для свого підприємства рівномірне навантаження в різні пори року, й тим самим збільшити рентабельність свого промислу. Неповнота джерельних даних унеможливорює дослідження даного питання по всьому досліджуваному регіону. Але знайдені дані підтверджують існування в досліджуваній період універсальних млинів на Харківщині (Слобожанщині) в селі Шарівка (Богодухівського району) [612, арк. 50], селах Красилівка, Козача-Лопань, Одноробівка, Довжанка (Золочівського району) [125, арк. 1-5], селі Руські Тишки (Харківського району) [462, арк. 214]

Млин часто являв собою мале сімейне підприємство, де мірошник, як керівник цього підприємства, міг користуватися усіма перевагами розподілу праці. На багатьох допоміжних етапах борошномельно-круп'яного виробництва мірошнику допомагали дружина, діти та інші члени родини. У процесі обробки зерна та круп брали активну участь й літні батьки та дідусі мірошника, які в минулому самі млинкували. Це підтверджує перепис 1926 року, де міститься інформація про те, що кількість млинарів які займалися своїм промислом разом з родиною 89 % (див. додаток I) [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471].

На Харківщині млинарство не можна назвати виключно чоловічим заняттям. В період непу, дедалі частіше жінки ставали господинями й організаторами виробництва на млинах [652, с. 82]. Так Марія Сизоненко та Марія Антонова були власницями млинів в сл. Савинці, Марія Савченко в с. Залиман, Матрина Мокра і Афанасія Лукненко в с. Іванчуківка. І це лише в Савинській волості Харківської губернії [639, арк. 3-30]. Пов'язано це було не стільки з бажанням потіснити у цій справі чоловіків, скільки з тим, що кількість чоловіків-мірошників зменшилась на початку XX ст. у зв'язку з першою світовою війною, революцією, військовими діями та репресіями [337, с. 75]. Тому дедалі більше жінок ставали після загибелі чоловіків головами родин і виконували всю чоловічу роботу в господарстві, продовжували займатися таким родинним бізнесом як млинарство. Подібні випадки були зафіксовані у с. Нова Водолага, у с. Пискунівка [637, с. 232] та в інших населених пунктах Харківщини. Всього на Харківщині (Слобожанщині) було зафіксовано 66 жінок-мірошників (4% від загальної кількості мірошників в краї) [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471].

Також в українських селах, окрім вітряних і водяних млинів, використовувалися жорнові 3428 та вальцові 1089 млини [411, с. 86]. На Харківщині (Слобожанщині) в період нової економічної політики зафіксовано жорнових 208 млинів [529, арк. 119] і вальцових – 79 млинів [534, арк. 4, 7]. Кам'яні жорна є найдавнішим ручним пристроєм для перемелювання зерна на борошно в домашніх умовах. Їх мали приблизно 25 % селянського населення на Харківщині (Слобожанщині). Жорна мали дуже просту конструкцію: два круглі камені влаштовані в коробці, та пристрій, за допомогою якого крутили камінь. Жорна відігравали важливу роль у системі життєзабезпечення та господарському укладі селян впродовж багатьох століть, а особливо в період непу. Про значення жорен було добре відомо місцевій радянській владі, саме тому з 1928 року почався процес нищення жорен. А з кінця 1932 р. посилилась активна кампанія з їх винищення, про що неодноразово згадують очевидці трагедії.

Близькими за призначенням, хоч і різко відмінними за конкуренцією знаряддями млинарського промислу, були ступи. В них українські селяни звичайно подрібнювали зерно на фураж або очищали його від лушпиння, що називалося “шеретуванням”. У ступах селяни також товкли горох, квасолу, варену картоплю, сухі груші та яблука для пирогів, просо й овес на куліш, пшеницю на кутю, гречку й жито переробляли на крупу і борошно, роздрібнювали сіль, горіхи, кору дерев та багато чого іншого [182, с. 48-49]. Майже в кожній селянській родині на Харківщині (Слобожанщині) була ступа, що було важливим додатком для виживання в тяжкі часи нової економічної політики. Саме в цей період млинарство зазнало змін не на користь розвитку. Ці зміни призвели до занепаду цього промислу. В цілому хатнє млинарство в Україні було жіночою справою й одночасно залишалося найстійкішим компонентом матеріальної культури, виступало специфічною ознакою національних особливостей її населення. Навіть за умов натурального господарства, хатнє млинарство часто набувало товарного характеру. Маючи надлишок свого врожаю, селяни намагалися перемолоти зерно на борошно і продавати вже продукт переробки, що було набагато вигіднішим.

Зазначу, що на початок 1920-х років приватні млини були націоналізовані. Найкраще удосконалені млини націоналізовувалися в першу чергу. І навпаки, не націоналізовували млини, які потребували капітального ремонту, не зважаючи на те, що селяни особисто писали листи з проханням націоналізувати їх млини. Прикладом є листи з сел Богодухівського району: село Константиївка (Литовченко, Товстий, Космиша, Пелипенко), хутір Приют (Єфименко, Ревак, Рудний), село Слободка (Шерстюк, Скляр) та інші [632, с. 32.]. Націоналізація млинів здійснювалася, як правило, насильно. Відбувалася конфіскація майна. 1 серпня 1921 р. раднарком УСРР фактично денаціоналізував млинарство, видавши постанову «Про натуральний податок з підприємств, що переробляють зерно», якою дозволив вільний помол зерна його виробникам, а головне – діяльність приватних борошно-круп'яних підприємств [408, с. 244]. Звісно

денаціоналізація млинів та крупорушок оживила борошномельний промисел не лише на Харківщині (Слобожанщині), але й по всій Україні. Та фактично процес денаціоналізації млинів не відбувся. А в Харкові комісія тресту Головборошно, що перевіряла процес денаціоналізації та передачі млинів його власникам, навіть була заарештована [450, с. 57-58]. Архівні документи доводять нам, що набуття колишніми господарствами права оренди чи власності виявилось справою непростю, а точніше неможливою. Так в селі Польова Дергачівський район було денаціоналізовано млин і маслобійню. Цей процес тривав більше 3 років. Про це свідчать протоколи, заяви і переписка збережені та знайдені в архіві Харківської області. [32, арк. 5-19]. Траплялися випадки, коли влада взагалі відмовлялася передавати в оренду млин його попереднім власникам. Наприклад, спадкоємець Степаненко у 1921 році звернувся з клопотанням про повернення млина, який знаходився у с. Іванівка Ізюмського району. Проте комісія, щодо денаціоналізації борошномельних-круп'яних підприємств відмовила, аргументуючи тим, що підприємство необхідне державі [486, арк. 53, 55, 95-98]. Та попри всі труднощі чимала частина підприємств в роки нової економічної політики все ж була повернута своїм колишнім власникам. На жаль, відомостей про кількість повернутих млинів власникам на Харківщині (Слобожанщині) протягом нової економічної політики не знайдено.

Починаючи з другої половини 1920-х років приватного господаря усе більше відтісняли від хліборобної справи. Під час політики індустріалізації продовольчі проблеми на Україні загострилися. З метою витіснення приватного капіталу з хлібного ринку 15 травня 1926 року РПО СРСР видав секретну постанову з підписом її голови О.І. Рикова «Про передачу орендованих приватними власниками млинів державним та кооперативним організаціям» [485, арк. 37]. На підставі цієї директиви 28 травня 1926 року вийшло розпорядження НК внутрішньої торгівлі УСРР [251, арк. 2], яке зобов'язувало окривноторги якомога швидше забрати у приватних осіб млини і передати державним та кооперативним організаціям. Держава, втручаючись у млинарське виробництво,

зробила спробу встановити фіксовану ціну на переробку зерна. Це підтверджує постанова Наркомторгу УСРР, яка вийшла в липні 1929 року «Про встановлення плати за перемелювання селянського зерна»[236, с. 360]. Із згортанням непу припиняється і розвиток борошномельного промислу на селі. Відбулася ліквідація орендних відносин і будь-які млини фактично стають державною формою власності. У 30-ті роки вони діяли винятково в колгоспах і були направлені на обслуговування потреб колективних господарств.

Більшість мірошників в роки нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) займалися не лише млинарством. Значна кількість займалася ще й хліборобством, тримали домашню худобу, доглядали за садом та городом, тощо. Економічний стан селянських господарств, які займалися мірошництвом, визначався двома головними факторами: прибутковістю млинарського виробництва і прибутком від сільськогосподарського виробництва. В 88 % млинарство було побічним зайняттям і лише в 12% млинарство було головним зайняттям для самодіяльного населення[85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Перепис населення 1926 року також фіксує інформацію про те, що майже в 90% цим промислом займалися господарства, що працювали з членами родини. Вище вказане зіставлення, виражене в відсоткових відносинах, видно з даних таблиці 9 (див. додаток I).

Серед харчо-смакових промислів, як і в попередні роки, рентабельним залишалася переробка насіння соняшнику. Проте у питанні щодо перспективи розвитку олійного промислу і олійної промисловості в країні у радянської влади були розходження. З одного боку, існувала точка зору щодо передачі всієї справи переробки насіння соняшника в руки державної промисловості. З іншого, наявна ситуація вимагала збереження невеликих олійниць. Державні олійні заводи тоді не могли цілком узяти на себе вирішення проблеми забезпечення ринку жирами, оскільки існували проблеми із сировиною[238, арк. 29]. Однак українська олійна промисловість характеризувалася тим, що переважали дрібні селянські підприємства, а велике виробництво мало невелику питому вагу в переробці

насіння соняшнику – 20,6% [452, с. 335]. З огляду на це керівництво УСРР турбував той факт, що дрібні олійниці переважно перебували в руках у приватників, що становило 92,3% [558, с.113–115]. Під впливом як економічних, так і політичних факторів протягом 1924-26 р. тиск на олійниці з боку держави посилювався. Держава розпочала активний процес кооперації дрібних селянських олійниць. Відтак урядом УСРР було визнано: для того, щоб ліквідувати конкуренцію на ринку олії з боку приватного виробника, потрібно всіляко підтримати кооперативні олійниці. З цього приводу журнал «Господарство України» у 1927 р. писав: «...шлях розвитку олійної промисловості на Україні здійснюється у напрямку розвитку невеликих підприємств. І в цьому сенсі невеликі підприємства, пов'язані з місцевою сировиною, які забезпечують сільське господарство кормовим продуктом високої цінності, макухою, мають значення індустріалізуючого фактора більшою мірою, ніж великі» [558, с.117].

Існуюча влада, втручаючись у господарські справи кооперативних організацій з метою зниження ціни за переробку насіння соняшнику, регламентувала цей процес. Зокрема, цього вимагала постанова НКВТ УСРР від 25 травня 1928 р. «Про норми плати за переробку селянської споживчої олійної сировини та про норми виходу» [235, с.390–391]. Згідно з документом, плата за переробку насіння соняшнику в олійницях різних форм власності була чітко визначена: не більше 20 коп. або 2,8 кг насіння за кожні 16 кг сировини. За переробку насіння соняшнику без лушпиння слід було брати не більше 30 коп. або 3,5 кг насіння за кожні 16 кг. [452, с.335]. Держава надала право окривконкомам, залежно від місцевих умов, збільшувати норми виходу та зменшувати плату за переробку насіння соняшнику порівняно з вищевказаними нормами. Без сумніву, ця директива НКВТ негативно позначилася на роботі кооперативних олійниць.

У 1926–1928 рр. об'єктами промислової діяльності споживчої кооперації стали борошно-мельний, олійний, маслоробний та сироварний промисли. Хоча водночас кооператори продовжували опановувати й інші галузі виробництва.

Відтак кооператори зосередили свої зусилля на першочерговому розвитку харчової промисловості, яка в період прискореного розвитку важкої індустрії мала допомогти державі у забезпеченні населення продовольством.

В період горілчаної монополії[550, арк. 12] масовим промислом, хоча і забороненим, було самогоноваріння. Органами НКВС заборонялося торгувати горілкою. Тоді за справу брався підприємливий селянин-самогонщик, котрий, за вдалого збігу обставин, мав хороший додатковий заробіток. На жаль кількісних даних по досліджуваному промислу, з зрозумілих причин, не знайдено. У наказі по Харківській губміліції від 28 лютого 1921 р. зазначалося, що самогоноваріння як у самому місті, так і в повітах, неухильно зростає [718, с. 74]. Майже кожна селянська родина на Харківщині в роки нової економічної політики варила самогон для власного споживання та для його реалізації на внутрішньому ринку[671, с. 196].

Особливо критичною ситуація стала 1923 р., коли селяни почали виготовлення самогону на продаж, сподіваючись хоч якось роздобути грошей і сплатити податки. Окрвиконками розцінили це як прояв контрреволюції та ухвалили в квітні 1923 р постанови про застосування до самогонників 140, 1401 та 1402 статей Кримінального кодексу, штрафування їх на 300 карбованців чи арешт до трьох місяців[410, с. 80]. На загрозливу ситуацію відреагував і Всеукраїнський центральний виконавчий комітет, ухваливши 6 червня 1923 р. постанову “Про надзвичайні заходи щодо боротьби з самогоном”[449, с. 120]. Разом з тим, деякі голови сілрад намагалися прикрасити ситуацію та доповідали про відсутність у селі самогоноваріння, як це зробив тов. Лисенко, звітуючи про роботу сілради с. Малинівка 26 квітня 1924 р. на засіданні президії Чугуївського райвиконкому [630, арк. 41].

В губернії розгорнулася кампанія по “викачуванню” самогону. У червні 1924 року губміськмліцією було проведено на Харківщині (за винятком міста) 1351 обшуків з метою виявлення осередків самогоноваріння[280, с. 3]. Їх було виявлено близько 300, у результаті затримано самогонників – 202, піддано

покаранню в адміністративному порядку – 901, вилучено самогонних апаратів – 406, самогону, спирту і сурогатів спирту – 62 відра; притягнуто до судової відповідальності 368 громадян; стягнуто штрафів, накладених в адміністративному порядку, майже на 10 000 рублів [302, с. 144]. Однак, незважаючи на вжиті заходи, на 8-й округовій партконференції в грудні 1925 р. зазначалося “вироб самогону не зменшується, а збільшується” [149, арк. 6]. Траплялися й анекдотичні випадки “боротьби” з самогоноварінням. Так, міліціонер у Новій-Водолазі за певну послугу правопорушнику запискою запропонував йому “дістати зараз же для нього одну пляшку доброї горілки і ковбаси”. Записка потрапила до “вищої влади”. Та покарала міліціонера зняттям з посади й арештом на п’ять діб [492, арк. 132]. 25 серпня 1925 р. уряд дозволив виготовляти «хлібне вино» (горілка 40 градусів), але лише державним заводам [670, с. 77]. Попри всю мобілізацію сил, попри застосування репресивних заходів та засобів проти самогонників – кампанія влади зазнала поразки. Вживання горілки в Україні зросло з “1,5 млн. літрів у 1924 р. зросло до 89,5 млн. літрів у 1928 р.” [131, с.10].

Отже протягом непу на Харківщині (Слобожанщині) самогоноваріння активно розвивалося, а селяни які займалися цим промислом постійно збільшували об’єми виробництва даного товару. Так як цей промисел був заборонений державою, інформацію про кількість зайнятих осіб цим промислом, зі зрозумілих причин в статистичних довідниках і переписі населення за 1926 рік не знайдено. Але архівні данні (переписки, звіти та інше) підтверджують, що цим промислом займалися на Харківщині (Слобожанщині) близько 2/3 селян. Розвитку цього промислу сприяло: відсутність достатньої і доступної кількості алкоголю, наявність великої кількості сировини, мінімальні затрати при виготовленні, не потрібні спеціальні навички і окреме приміщення, можливість займатися на протязі всього року.

Стосовно хлібопекарів, кондитерів, ковбасників та інших харчовиків виявити інформацію дуже складно, але деякі кількісні показники можна

відстежити. Загалом харчовиків на Харківщині (Слобожанщині) нараховувалося 7260 осіб самодіяльного населення за переписом 1926 року, з них 1816 займалися млинарством, 498 чоловік займалися пекарською і кондитерською справою [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Дані перепису показуються, що харчовий промисел був розкиданий по всій досліджуваній території. Але виділяються пекарська і кондитерська справи, якими займалися майже виключно лише в Харківській і Ізюмській окрузі, що засвідчує таблиця 10 (див. додаток Ї) . Також дані перепису дають інформацію про те, що в 84 % харчовий промисел був допоміжним, як і млинарство (88%). А ось пекарська і кондитерська справа знов виділяються: допоміжним цей промисел був лише для 54% і головним аж для 46% селян. Більше 90% харчовим промислом займалися господарі, що працювали з членами родини та одинці (див. додаток Й).

Отже, з початком індустріалізації, коли пріоритетне значення набула важка промисловість, харчосмакові промисли на Харківщині (Слобожанщині) продовжували розвивати виробництво тих товарів, яких бракувало на ринку. Але радянська влада мала свої погляди, щодо розвитку харчо-смакових промислів. І політика влади протягом 1926-1929 років призвела до кооперації і майже ліквідації млинарського, маслоробного, кондитерського, олійного та інших харчосмакових промислів.

Провідну роль відігравали деревообробні промисли. Обробка дерева та будування дерев'яних споруд було на Україні впродовж століть одним з найважливіших і найнеобхідніших занять чоловічого населення села. В період нової економічної політики промислові селяни по всій території Харківщини (Слобожанщині) виготовляли різні речі: діжки, дерев'яні ложки і миски, колеса, плугове приладдя, сани, візки, скрині та багато чого іншого. Розвитку селянської деревообробної промисловості на Харківщині (Слобожанщині) сприяли ряд факторів: постійно зростаюча місткість ринку, відносно слабкий розвиток відповідної галузі фабрично-заводського виробництва, достатня сировинна база, різноманітність використовуваних населенням виробничих і побутових

предметів[337, с. 75]. Що стосується сировинної бази, вона була достатньою, хоча і не особливо багатою. Проте ця обставина повністю компенсувалася тим, що на території Харківщини (Слобожанщини) досить широко росли дубові ліси[574; 575; 576; 577; 578; 579; 269; 270; 271; 35], які були найбільш цінною сировиною для бондарних, меблевих та інших деревообробних промислів на селі. Причому, за загальною площею дубових лісів даний регіон входив в п'ятірку лідерів в СРСР [322, с. 12].

Різноманітність виробничих і побутових предметів з деревени, які використовувалися населенням Харківщини (Слобожанщині) в роки непу, призвело до більш дрібної спеціалізації цього промислу. Серед деревообробних промислів найбільш розвиненим було теслярство. Цим промислом займалося 54% деревообробників. Теслярі будували на замовлення будинки та інші будівлі своїм односельцям або в сусідніх селах, а іноді невеликими групами йшли далеко від дому, працюючи в якості фахівців зі своїми інструментами. Часто теслярі у селах де не подалік була річка займалися виготовленням човнів.

За переписом 1926 року теслярів на Харківщині (Слобожанщині) нараховувалося 6185 осіб самодіяльного населення, для 4756 чоловік це заняття було допоміжним[85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Майже 100% цим промислом займалися чоловіки. Дані перепису зафіксовані в таблиці 12(див. додатку К) демонструють, що досліджуваний промисел був розкиданий по всій території Харківщини (Слобожанщини), але найменше розвинутий цей промисел в Ізюмській окрузі. 88% сільських промисловиків, які займалися теслярним промислом, належали кустарям-одинакам. Найвищий відсоток кустарів-одинаків був в Куп'янській окрузі – 95%, а найнижчий в Ізюмській і Харківській округах – 83%. Земельне забезпечення селян, які займалися теслярським промислом, було вище середнього. Селян, які займалися даним промислом і не займалися землеробством не було.

Столярним промислом займалося 24% деревообробників. Селянські столярні промисли підрозділялися на групи: меблевий (виготовлення шаф,

комодів, диванів, стільців, столів та інше) і будівельно-столярний (виготовлення віконних рам, дверей, паркету, вуликів). На селі загальна кількість меблярів на досліджуваній території була дуже маленька – всього 30 чоловік, так як українське меблярство формувалося і розвивалося в міському середовищі. В першій третині ХХ ст. ознакою меблів стає посилена декоративність та поява нових типів меблевих форм на селі (комодів, письмових столів). Визначено, що меблева справа протягом досліджуваного періоду існувала на замовлення та для власних потреб. А значить роботи майстрів були одиничними екземплярами. В селі Залиман і до сьогодні збереглися меблі майстра Чередниченка Андрія. Меблярі єдині селянські промисловці на Харківщині які так і не вступили до кооперації протягом непу.

За переписом 1926 року з сільського самодіяльного населення в Ізюмській окрузі нараховувалася 437 столярів, в Куп'янській – 633, в Сумській – 371, в Харківській – 1257 [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Це свідчить про те, що столярним промислом займалися по всій Слобожанщині. Найбільш відомими селами та слободами де концентрувався столярний промисел на Харківщині (Слобожанщині) були: в Харківському районі (сл. Нова Водолага, сл. Кручик, сл. Андріївка, сл. Черкаський Бишкін)[492, арк. 101, 111, 139.], в Охтирському районі (село Ново Глухівка) [676, арк. 53, 56.], в Ізюмському районі (сл. Савинці, с. Залиман, сл. Попівка, сл. Дробішево, сл. Гончарівка, сл. Бородичанська, сл. Гола Долина і сл. Піски) [602, арк. 15, 33, 55].

В 98% цим промислом займалися чоловіки (див. додаток Л), так як він потребував грубої чоловічої сили. Жінки лише допомагали в цьому промислі. Для більшості селян це було допоміжним заняттям до землеробства. Фактично 79% сільських промисловиків, які займалися столярним промислом, належали кустарям-одинакам. Найвищий відсоток кустарів-одинаків був в Сумській окрузі – 83%, а найнижчий в Куп'янській окрузі – 73%.

Порівнюючи кількість столярів з попередніми роками, ми бачимо як їх кількість постійно зростає. Не зважаючи на революцію і війну, яка забрала багато

життів, кількість столярів до війни і на початку непу незмінна – 1 658 осіб[323, с. 31; 543, арк. 7]. А вже за переписом 1926 року їх кількість суттєво збільшилась аж до 2 698 осіб[85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Цьому процесу сприяв ряд факторів: постійна потреба населення у зв'язку зі зношуваністю виготовленого товару; простота та дешевизна знарядь праці; велика промисловість не задовольняла потреби населення; після війни і революції робітники великої промисловості у зв'язку з закриттям заводів і фабрик звільнялися і осідали в селах; перехід в бджільництві від застарілих вуликів-дуплянок до рамкових. Саме у 1920-ті роки відбувався інтенсивний перехід пасічників Харківщини (Слобожанщини) від застарілих вуликів-дуплянів до рамкових, що і призвело до збільшення кількості столярів. Роздільні вулики дозволяли вести бджільництво набагато раціональніше. Якщо вихід меду із вулика-дупляна складав 10 фунтів, то з роздільного рамкового – 15 фунтів [547, арк. 168-169]. Вбачаючи вигоду в заміні примітивних вуликів-дуплянок на прогресивні рамкові роздільні, пасічники намагалися цим самим забезпечити інтенсифікацію бджільництва. Процес витіснення вуликів застарілих конструкцій сучасними рамковими можна прослідити на прикладі Валківського району Харківської округи. У 1912 р. пасічники користувалися 12360 рамковими і 34400 – колодними вуликами, 1920 р. відповідно 18544 і 17101, 1926 р. – 41961 і 23291, 1927 р. – 46157 і 22358 [547, арк.157-169, 175, 189]. Якщо у 1912 р. питома вага рамкових вуликів у загальній кількості складала 26,44%, то в 1920 р. – 52,02%, в 1926 р. – 64,3%, в 1927 р. – 67,37%. На пасіках у Колонтаїївському районі (с. Котелевки, с. Олійники, с. Любівка, с. Ковилівки, с. Отрада, х. Мирлянський) у 1927 р. нараховувалося 2713 вуликів, з них 1590 – рамкових та 1123 – дуплянок [166, арк. 16, 33-35]. Відповідно рамкові склали 58,6%, дулянки – 41,4%. Із наведених даних можна зробити висновок, що у 1920-х роках відбувався прискорений перехід пасічників Харківщини (Слобожанщини) на прогресивні методи ведення бджільництва. Це призвело до збільшення кількості столярів на селі. Одночасно варто визнати, що він був

незавершеним. Процес витіснення дуплянок рамковими вуликами відбувався нерівномірно і часто залежав від економічного стану господарства, яке мало пасіку. Якщо у пасіці безпосівних господарств Валківського району Харківської округи в 1926 р. нараховувалося 4,77% рамкових вуликів, то з посівом до одної десятини – 10,85%, від 1,01 до 2 дес. – 25,54%, від 2,01- до 3 дес. – 28,64%, від 3 до 6 дес. – 28,60% [547, арк.123, 169, 179].

Окрім столярної роботи, столяри у сільській місцевості займалися художньою обробкою дерева (різьблення). Різьбою прикрашали деталі житла (одвірки, сволюки, балки, колони ганків, віконниці та інше), меблі (столи, скрині, лави, мисники, дитячі люльки та інше), побутові предмети (ложки, ковші, сільниці), інколи предмети транспорту (спинки від возів та саней). Також на замовлення церков і заможних верств населення в деревообробних майстернях виготовляли іконостаси, архітектурні деталі та меблі в різних стилях (бароко, класицизм, модерн). Для різьблення Лівобережної України характерним було використання переважно світлого кольору деревини. Поширеними матеріалами були: липа, що вирізняється м'якістю текстури й можливістю здійснювати складну технічну обробку; клен, який має дрібне волокно, що дозволяє виконувати витончені орнаменти; дуб – його міцна текстура дає можливість виконувати складні орнаменти чітких форм.

20-ті роки ХХ ст. позначені піднесенням українського народного мистецтва. У 1921 року в Харкові відбулася I Всеукраїнська художньо-промислова виставка [596, арк. 33-37], серед експонатів якої значне місце посідали вироби з дерева.

Протягом досліджуваного періоду, держава активно створювала добровільні об'єднання осіб – артілі, для досягнення спільною працею певних господарських цілей. Це звісно призводило до зменшення кількості осіб, які займалися цим промислом. Різьблення по дереву у складі виставки художніх виробів промислово-кооперативних артілей 1922 року було представлено в Берліні, Амстердамі, Празі, Гамбурзі та Лондоні. За відгуками чеської преси,

український павільйон був «золотою окрасою» всієї виставки [57, с. 47]. До кінця 1920-х років у східних областях України було створено близько ста художньо-промислових артілей [707, с. 9]. Слід зазначити, що мистецтво художньої обробки дерева в період непу зазнавало як значного підйому, так і стрімкого спаду. Це було обумовлено рядом історичних політичних та соціальних змін, які визначали цей складний і бурхливий період.

Бондарним виробництвом займалося 8% деревообробників. Цим промислом займалися в кожному районі, але виокремлюються Харківський і Сумський райони (див. додаток І). Бондарний промисел по своїй внутрішній структурі підрозділявся на три групи. Між собою ці групи різнилися переважно за технічними способами обробки деревинної сировини і за характером кінцевих виробів. Перша група включала в себе виготовлення різних ємкостей для зберігання рідини (бочки, відра та інше) з дубової клепки. Друга група бондарного промислу – виробництво ємкостей для зберігання сипучих речовин (борошна, цукру та круп). Виготовлялися ці ємкості з дубових і соснових дощечок. До третьої групи входило власне скіпкове виробництво, в процесі якого виготовлялися різні ємкості видовблені з цілого шматка дерева для зберігання напіврідких речовин – олії і меду. Крім того, до скіпкових виробів відносились також ложки, миски, корита, ночви, совки, ковші тощо, а в деяких місцевостях Харківщини – штукатурна і покрівельна дранка.

Бондарські вироби належать до числа предметів повсякденного побуту. Тому бондарство було розвинене по всій території Харківщини і особливо в селах. Бондарна робота носила значною мірою сезонний характер. Осінь це найгарячіший час у бондарів. Попит на бочки, діжки та інші вироби бондарів зростав в основному восени, коли відбувалася заготівля овочів на зиму. Весняний і літній попит задовольняли продуктами, заготовленими поступово – протягом зимових місяців. Найчастіше бондарі працювали одинцями, інколи в гарячу пору допомагали родині. Цікавим є те що, лише бондарі, з деревообробних промислів, не застосовували найм робітників (див. додаток І).

За своїм екстенсивним характером бондарний промисел давав значно менше простору для розвитку посередництва ніж в інших деревообробних промислах. Виробник-бондар в 90% робив свої вироби безпосередньо на замовлення споживача. Відповідно до цього бондар опинявся вільним від дорогих послуг посередника-скупника.

З наведених даних в таблиці 14 (див. додаток М) можна простежити динаміку бондарного промислу на селах Харківщини (Слобожанщини) протягом 1913-1926 років. Кількість бондарів істотно зменшилась, особливо в Харківській і Сумській окрузі. А ось в Куп'янській окрузі, попри труднощі, кількість бондарів збільшилась на 35 чоловік. Бондарне виробництво особливо було розвинене у селі Котельва Охтирського району (40 бондарів)[457, арк. 11-12], село Нова Водолага Валківського району (46 бондарів)[692, арк. 7], село Велика Писарівна Богодухівського району (25 бондарів)[635, арк. 17], село Вільшани Харківського району (23 бондарі)[487, арк. 117-119]. Ці центри бондарного виробництва виготовляли продукцію не лише на місцевий ринок, а й на загальноукраїнський ринок. Частину бондарних товарів через скупників або самими промисловцями-кустарями вивозили в різні регіони країни, та найчастіше в сусідні Полтавську і Катеринославську (з 1926 року Дніпропетровську) округи, де даний вид промислів був не розвинений у достатній мірі[541, арк. 3, 9, 17].

Загальну кількість бондарів на Харківщині (Слобожанщині) в селах фіксує перепис 1926 року – 925 бондарів [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Фактично 92 % закладів належали кустарям-одинакам. Найбільший відсоток бондарів-одинаків був у Сумській окрузі. Але в інших округах відсоток бондарів-одинаків був теж дуже високим (див. додаток І).

Середній річний заробіток бондарів, був найвищим серед усіх деревообробних промислів [620, с. 175-181]. Тому що товар, який виготовляли бондарі, використовувався в повсякденному житті кожного селянина круглий рік, а значить постійно зростала необхідність в великій кількості цього товару.

Як видно з досліджуваних джерел географія бондарного виробництва на Харківщині (Слобожанщині) постійно змінювалася й залежала від цілої низки загальних ринкових факторів і найрізноманітніших місцевих господарських обставин. Наприклад, великомасштабний розвиток виробництва дерев'яних корит у сл. Боромля Охтирського району, яке виникло на межі XIX - XX ст., був спричинений широким розповсюдженням серед місцевого селянства товарного вирощування полуниць, яких щорічно вивозилося на продаж до 5 тис. пудів[547, арк. 3-5]. Корита використовувалися як тара для перевезення цих ніжних ягід на базари та ярмарки. Особливо динамічно розвивалося бондарство поблизу цукрових і винокурних заводів – великих споживачів різних ємкостей. Так, лише цукрові заводи одного Лебединського району Сумської округи щороку закупали більше двох тисяч бочок[443, арк.31-33]. В цілому на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики найбільші масштаби розвитку бондарно-скіпкових промислів спостерігалися в Охтирському районі, і перш за все у сл. Хухрі й Білці, в кожній з яких налічувалося до 80 бондарів[547, арк. 11, 19]. Наступним за кількістю бондарів був Лебединський район, де виділялися сл. Межиріч, с. Лосівка і Горайстівка. В Сумському районі найбільш значний розвиток бондарного підприємництва відзначався у сл. Тимофіївка. В решті ж районах цей вид деревообробних промислів був менш розвинений.

Тенденція до поглиблення розподілу праці та появи нових вузьких виробництв істотно проявлялася й у розвитку селянського стельмаства. Воно складалося з великої кількості окремих промислів по виготовленню з деревини різноманітних транспортних засобів: возів, гарб, саней, міських екіпажів, а також коліс, полоззя, дуг тощо. Переважна більшість селянських господарств регіону мали коней [322, с. 28], тому був постійний попит на елементи гужового транспорту (вози, сані, колеса, дуги та ін.). Ці важливі елементи гужового транспорту творили невід'ємну частину переважної більшості селянських господарств Харківщини (Слобожанщини) і тому користувались величезним постійним попитом на місцевому ринку. Традиційними центрами колісно-возного

промислу були село Краснопілля і село Доменське (Ізюмська округа)[121, арк. 6], село Уди та село Тетлега (Харківська округа) [601, арк. 21], селище Велика Чернетчина і Могриця (Сумська округа) [612, арк. 19]. Занепад даного промислу в одних місцевостях регіону звичайно компенсувався збільшенням виробництва в інших. Так, наприклад, деяке зниження чисельності промислових селян, які виготовляли вози, сані, колеса та інше в період непу в Ізюмському, Зміївському, Вовчанському, Валківському районах відбувалося паралельно зі зростанням виробництва в Сумському, Харківському й Охтирському районах. Саме тому кількість сільських возоробників, санників, дужників та інших лишалася майже незмінною протягом досліджуваного періоду і дорівнювала приблизно 200 чоловік (0,5 % від загальноросійської чисельності) [85, с. 378-390]. Колісним промислом селяни займалися в теплий період (с квітня по жовтень). Достатня кількість робочої худоби дозволяла кустарю вести самостійно своє землеробське господарство, вдаючись до найму чужої худоби і робочих лише в деяких випадках. Більше $\frac{3}{4}$ всіх досліджуваних кустарів обробляли землю своєю худобою. Наявність робочої худоби впливала на якість виробничих процесів в селянському господарстві, одночасно вивільняючи робочий час і сили селянина, спрямовуючи їх на розвиток промислу. І майже $\frac{3}{4}$ селян обробляли землю виключно силами своєї сім'ї (див. додаток Н). Стан землеробського господарства в цілому слід віднести до розряду середнього господарського селянина. Земельне забезпечення їх правда було нижче середнього, а ось кількість робочих коней в середньому дорівнювала один кінь на двір. Кількість дворів, які займалися цим промислом і не мали коня становило всього лише 5,5 % від загальної кількості дворів на Харківщині (Слобожанщині) зайнятих колісно-возним промислом. 58 % промисловців мали одного коня, 36,5 % мали два коня. Вироби колісників і возників вирізнялися громіздкістю, а так як збутом своєї продукції селянин займався самостійно, йому необхідний був кінь. Отже, кінь у селян даної галузі служив не тільки для землеробських робіт, але і безпосередньо для промислових цілей. Окрім того для занять цим промислом були потрібні доволі дорогі

інструменти. Висновок може надійти такий, що колісно-возним промислом міг займатися не кожен селянин. Це було обумовлено потребою в наявності коня, недостатністю коштів для придбання необхідного дорогого інструменту.

Промисел по виготовленню з деревини різних знарядь праці, можна поділити на групи. Перша – виготовлення землеробських знарядь праці (граблі, вила тощо). Найширшого розвитку цей промисел набув у Куп'янській, Ізюмській і Сумській округах [322, с. 11.]. Вивчення музейних, письмових та інших джерел свідчать про різноманітність сільського рільничого знаряддя. Постійна необхідність, простий внутрішній устрій, простота у виготовленні та дешевизна були основними факторами які впливали на розвиток та удосконалення цього промислу. В період нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині), як і по всій Україні існувала велика кількість безреманентних господарств. Так, у групі без посівних господарств без реманентні селянські двори складали 95,5%, з посівом до однієї десятини – 86,1% від 1 до 2 дес. – 64,1%, від 2-3 дес. – 39,9%, 3-4 дес. – 21,4%, 4-6 дес. – 12,4%, 6-8 дес. – 7,9%, 8 і вище – 3,85% [505, с. 35-39, 41, 53]. Ці дані підтверджують висновок В. В. Калініченка, що відсоток безреманентних господарств неухильно зменшувався у напрямі від безпосівних та малопосівних до багато посівних, утворюючи ідеальний динамічний ряд [265, с. 180].

До другої групи промислів по виготовленню з деревини різних знарядь праці відносились селяни, які займалися виготовленням верстатів, прялок, гребнів, що традиційно використовувалися в кожній селянській родині. В 86% селяни виготовляли продукцію зі своєї сировини [411, с. 34]. А це свідчить про самостійність селян в данному промислі. Виготовлення на продаж прядильних і чесальних гребнів було повсюдно, але основна його частина зосередилася в Сумській окрузі (село Могриця, село Мартинівка, село Ясенова, село Битиці) [443, арк. 34] та в Ізюмській окрузі (села Залиман та Олександрівка) [150, арк. 17]. На прялках спеціалізувалися села: Покровка Куп'янської округи [272, арк. 179] та Малинівка Харківської округи [458, арк. 69].

На початку нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) виробники знарядь праці були переважно самостійними виробниками та збували вони свій товар за участі скупника. Цікаво відзначити, що життя виробило своєрідну систему взаємної страховки від ризику. Вона полягає в тому, що між виробником-кустарем і посередником-скупником укладалася угода, згідно якої скупник виплачує кустареві деяку надбавку, якщо на ярмарку ціни виявляться вище відомого рівня. І навпаки, кустар робить знижку скупникові, якщо ціни на ярмарку будуть нижче запропонованих. Відбувався збут переважно восени, після закінчення польових робіт, коли жінки починали готуватися до довгих зимових вечорів. Збували свій товар, як на місцевих ринках та ярмарках, так і в сусідніх районах[153, арк. 6]. Головним місцем збуту прялок і гребнів була Полтавщина. В зв'язку з цим можна припустити, що на Полтавщині деревообробна промисловість була розвинена гірше ніж на Харківщині (Слобожанщині)[253, арк. 9].

Земельне забезпечення селян, які займалися промислом по виготовленню з деревини різних знарядь праці, було нижче середнього. Однак селян, які займалися даним промислом і не займалися землеробством не було. Виготовленням різноматіних знарядь праці, зазвичай, займалися в вільний час від сільськогосподарських робіт. Загалом за рік промислова робота займала 6-7 місяців. І лише 21 % селян займалися даним промислом цілий рік. Знаряддя праці були не численні і недорогі, а тому цим промислом займався кожен третій селянин.

Близькими до деревообробних промислів були промисли по виготовленню виробів з кори, лози, соломи, тонкого соснового коріння. За допомогою таких різноманітних матеріалів селянин виготовляв коробки та кошилі (для переносу різних продуктів, для збирання ягід та грибів, в них також носили дітей), брилі, корзини та багато іншого. Ці вироби відзначалися винятковою чистотою і майстерністю роботи.

Стосовно селянського промислу по плетінню різних виробів з лози – кошикарство, то його розвитку сприяв ряд факторів: нескладна технологія виробництва доступна для всіх категорій сільського населення (в тому числі жінок і дітей); можливість займатися промислом у вільний час взимку; достатньою кількістю місцевої дешевої сировини; місткий ринок збуту; мінімальні витрати при початковій організації виробництва; створення навчальних майстерень по лозоплетінню[337, с. 77]. Дослідники-історики (Г. Скрипник, Т. Кара-Васильєва, О. Клименко та інші) підкреслюють, що суспільно-політичні події, Перша світова війна, революція, громадянська війна в Україні, безперечно, вплинули на загальний спад економіки, але лозоплетіння майже не постраждало, оскільки ці чинники майже не вплинули на його побутування як домашнього промислу[254, с. 221]. Не можна погодитись з цією думкою. Так як війна та голод забрали життя багатьох селян, а отже кількість населення на селі значно зменшилась. Значить і кількість кошикарів, і попит на виготовлену продукцію, порівнюючи з попередніми роками суттєво зменшились. На підтвердження своєї думки, можна привести такі приклади: за даними 1912 року лише в селищі Петропавлівка та прилеглих хуторах знаходилось 772 чол., які займалися цим промислом [323, с. 9], а в 1925 року по всій Харківщині (Слобожанщині) знаходимо лише 502 кошикаря [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. В 1927 році кількість селян-промисловців, які займалися лозоплетінням різко збільшується. Так лише в с. Двурічний Кут Вільшанського району діяло 900 кустарів-лозовиків, а в с. Жихар Харківського району 250 селян [283, с. 54-56]. Отже ці данні підтверджують нашу думку про суттєве зменшення кустарів-лозовиків, як на початку 1920 років, так і в попередні роки. А вже починаючи з другої половини 1920-х років відбувається збільшення селян, які займаються лозоплетінням.

Знайдені дані показують нам, що лозоплетіння було сконцентроване переважно в Куп'янській та Харківській окрузі. Особливістю селянського лозоплетіння була його значна концентрація в окремих населених пунктах. Так, в

Куп'янській окрузі на хут. Кулагівка з 97 селянських сімей, які тут проживали – 64 займалися кошиковим промислом [533, арк. 39, 47], на хут. Синьківка з 121 дворів – 54 дворів займалися виготовленням кошиків та меблів з лози на продаж [533, арк. 111]. А на хут. Кучерівка промисел охопив все населення [533, арк. 17]. Село Петропавлівка залишалося головним центром плетіння корзин, там нараховувалося 124 селянські родини, які займалися цим промислом [533, арк. 189]. У Харківському районі в сл. Жихір із 562 селянських господарств - 297 були зайняті цим промислом (переважно жінки), а в с. Дворічний Кут кошикарством займалося майже все місцеве населення [385, арк. 55-57]. Також лозоплетіння розвивалося в селах Мануїлівка, Вільшани, Богодухів [142, арк. 66], Красний Кут [423, арк. 11].

Цікавим фактором є те, що займалися цим промислом майже виключно одинці з родинами. Лише 7 господарів мали найманого працівника, а робітники взагалі не займалися досліджуванням промислом. Майже 100 % цим промислом займалися чоловіки, але зафіксовано поодинокі випадки де лозоплетінням займалися жінки [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Так наприклад в селі Нова Водолага Харківської округи, Марія Ченченко займалася кошикарством [492, арк. 53]. Основною сировиною селянського лозоплетіння служили всі місцеві різновиди лози. Також широко використовували очерет, солому й інші види рослин. Широке розповсюдження лози на Слобожанщині було пов'язане з їх штучним розведенням у ході піскозакріплюючих робіт. Площа пісків становила понад 90 тис. дес. [383, с. 97], і тому держава та земства всіляко стимулювали посадку на пісках верби, шелюги, осокори, тополі, тощо. В результаті більше 25 дес. землі було засаджено різними видами лози, які протягом 20-х років XX ст. давали сировину для лозоплетіння. Окрім того розвитку лозоплетіння сприяла наявність творчих майстерень. Так ще перед Першою світовою війною в с. Боромля (сучасна Сумська область) діяла школа лозоплетіння під патронатом земства, яку в 1922 році було реорганізовано в профтехшколу, де майстри навчали лозоплетінню. У 1923 році на Першій всесоюзній сільськогосподарській та

кустарно-промисловій виставці в Москві Харківську кустарспілку було нагороджено дипломом III ступеня «за гарну техніку виробництва з лози» [57, с. 106]. Навчальні майстерні працювали і в окремих селах. Здобувши основи ремесла, місцеві майстри згодом самі навчали односельчан. Так формувалися типова локальна своєрідність і асортиментна специфікація досліджуваного промислу, розташована в сільських місцевостях, ближче до місць заготівлі лози.

У 1920-ті роки плетені вироби, передусім кошики, продовжували залишатися незамінними предметами для зберігання та транспортування продуктів. А значить мали постійний попит на ринках та ярмарках. А от виробництво плетених меблів на селі в цей період зменшується. Так як селяни не могли дозволити собі ці вироби, а в містах і містечках з'явилися свої ремісничі майстерні з виготовлення плетених меблів. Збутом своєї продукції в основному селяни займалися самотійно, але інколи збували продукцію і через приватника та промкооперацію. Цікавим є той факт, що вироби з лози мали попит і за кордоном. Так продукція з Харківщини (Слобожанщини) експортувалася до Австрії, Чехії та східних країн [726, с. 38-39].

В українських музеях збереглася значна кількість пам'яток 1921-1929 рр., які підтверджують поширення в той час на Харківщині (Слобожанщині) багатьох відомих та своєрідних технік плетіння, свідчать про активну роль українського селянства в кошикарстві та інших промислах з плетіння, а також свідчать про вміння селян виготовляти вироби різного функціонального призначення з кори, лози, рогози, соломи, що використовувались як у сільському, так і в міському побуті.

Досить поширеним на Україні було смолокуріння — смоляний та дігтярний промисли, якими селяни спочатку займалися для задоволення власних потреб (зі смоли виготовляли скипидар; дьоготь використовувався для змазування коліс, при вичинці юхти, у народній медицині та ветеринарії). Смолу добували здебільшого із пеньків хвойних дерев. Як ми з'ясували вище, Харківщина (Слобожанщина) мала достатню кількість деревини [574; 575; 576; 577; 578; 579;

269; 270;271]. Але так як з кінця XIX ст. смолу стали добувати на заводах у спеціальних цегляних печах, то це призводить до занепаду данного промислу на початку XX ст., так як селянину ставало дедалі складніше конкурувати з заводами і маневрувати з державою (яка в період нової економічної політики активно тиснула на селянина).

Близьким за технологією було добування дьогтю з берези — її деревини або кори (берести). Цей промисел мав сезонний характер, ним займалися навесні, коли дерева оживали й пускали соки. Березову сировину також укладали у конусоподібні ями, викладені ялинковою корою. Зверху бересту засипали шаром піску з камінням і розводили вогнище. Розігріта сировина випускала дьоготь, який стікав на дно ями. Потім його вичерпували і зливали у бочки. Гнали дьоготь і вдома: подрібнену березову кору укладали в горщики, що закривалися зверху й замазувалися. Довкола них розкладали вогнище. Сік берести у вигляді чорної рідини стікав через отвори у підставлену посудину. Дьогтем змащували шкіряне взуття та обладунки, для того щоб вони не розмокали під дощем, були м'якими і не пересихали. Народна медицина ставила березовий дьоготь на перше місце. На нього був постійний попит, так як селяни досить широко використовували його у повсякденному житті.

У зв'язку із занепадом ряду селянських промислів, селяни почали займатися іншими товарними виробництвами. Це було викликано новими запитами й потребами місцевого населення. Одним з таких молодих промислів, що виник лише на поч. XX століття і мав тенденцію до розширення, стало виготовлення сит. Наприклад, на Харківщині в 1921-1924 рр. цим промислом займалося 207 селянок, з яких 184 мешкали в сл. Пристінь Куп'янської округи[184, арк. 77-79]. Серед невеликих, але перспективних для української економіки селянських кустарних промислів, у джерелах також згадується виробництво музичних інструментів, різних рослинних барвників і мітелковий промисел (виготовлення мітел і віників), центром якого була сл. Суха Гомольша Зміївського району [123, арк.17]. Ці та багато інших сільських промислів майже не зазнавали конкуренції з боку ін-

дустріального виробництва й повсюдно в Україні мали доволі стабільний ринок збуту.

Узагальнюючи розвиток різних різновидів деревообробного промислу, з таблиці 16 (див. додаток О) видно, що деревообробні промисли були розкидані по всіх округах. Бондарним, колісно-возним промислом та кошикарством найбільше селян займалося в Харківській окрузі, а ось столярний промисел найбільше розвивався в Куп'янській окрузі. Цікаво що кошикарством займалися лише в Харківській і Куп'янській окрузі, а в Сумській і Ізюмській зовсім не зареєстровано селян які займалися цим промислом. За переписом 1926 року на Харківщині (Слобожанщині) налічувалося близько 11,4 тис. деревообробників, а в УРСР – 157,5 тис. сільських деревообробників. Отже питома вага харківських (слобідських) сільських деревообробників була майже 7,2 % [85, 7].

До селянських промислів по обробці рослинної сировини, окрім детально розглянутої вище групи деревообробних промислів, входили ще й промисли по обробці рослинного волокна (льону, конопель) і вовни з метою виготовлення з них тканин для одягу та інших потреб. Використовуючи коноплі та льон в регіоні розвивалися такі селянські промисли як: прядильно-ткацький, полотно-вибивний, кравецький, вишивальний, мотузковий. Ці промисли повсюдно були невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської родини. Найбільш значний серед них прядильно-ткацький (текстильне виробництво).

Після подій, які відбулися напередодні непу, текстильне виробництво зазнало у своєму розвитку двох суперечливих тенденцій: з одного боку, воно активно трансформувалося з натуральної форми у товарну; а з іншого, в процесі конкурентної боротьби з фабричною текстильною промисловістю, що все більш загострювалася, відбулося його загальне скорочення в селянському середовищі. Так, наприклад, якщо у 1917 р. у Харківській губернії нараховувалося 8793 сільських текстильників, серед яких жінки складали близько 5 тис. [511, арк. 9], то у 1926 р. на Харківщині (Слобожанщині) нараховувалося лише 2,1 тис. текстильників й серед них близько 1,6 тис. жінок [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Ці

данні демонструють нам, що кількість текстильників різко зменшилась. Це було пов'язано з розвитком фабрично-текстильної промисловості. Протягом нової економічної політики на території Харківщини (Слобожанщині), як і по всій Україні, почали виникати ткацькі артілі. А це в свою чергу призвело не лише до занепаду цього промислу, а й до проникнення еталоних-зразків (шаблонів) та чужородних мотивів радянської символіки (п'ятикутна зірка, серп, молот та інше). Але не зважаючи на конкуренцію з боку фабрично-текстильної промисловості та впливу ідеологічного диктату текстильний промисел, не лише продовжував відігравати в селянському середовищі важливу роль і забезпечувати селян необхідними товарами, а й зберігав національні ознаки регіону в своїх роботах.

Переважаю цим промислом займалися жінки (78% від загальної кількості текстильників). Таблиця 17 (див. додаток П) наочно демонструє, що цим промислом займалися по всій досліджуваній території. Та лідером була Харківська округа. З-поміж найбільших центрів жіночого домашнього прядильно-ткацького промислу на Харківщині (Слобожанщині) були сл. Люботин Валківського району[614, арк. 64], сл. Ворожба – Сумського району[457, арк. 3], сл. Котельва – Охтирського[457, арк. 15], сл. Труфанівка – Богодухівського[612, арк. 105], сл. Вільшани, Уди і села Веселе, Петрівка – Харківського району [141, арк. 7]. Текстильний промисел вирізнявся тим, що займалися ним не лише одинці та члени сім'ї що допомагали, а й жінки-робітники в вільний від роботи час.

Домашнє прядильно-ткацьке виробництво базувалася переважно на місцевій сировині – коноплі та льону, які вирощувалися в самих селянських господарствах. Техніка виробництва була проста, а сировина доступна в великій кількості. Заготівля сировини збігалася у часі з основними сільськогосподарськими роботами, що не дозволяло рогожникам значно збільшувати обсяги свого виробництва. Майже в кожній селянській родині пряли і ткали. Таким чином повністю забезпечуючи свою родину всіма необхідними ткацькими виробами. Як свідчать джерела, лише незначну частину виготовленої продукції відправляли на

ринок. Так із загальної кількості 2132 текстильників, товарним промислом були зайняті в Валківському районі 11,5% текстильників, Зміївському- 11%, Лебединському - 9,5%, Вовчанському - 4%, Сумському - 2,8% і Куп'янському - 2,4% [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471].

В умовах домашнього підприємництва українське жіноцтво поряд із звичайним полотном нерідко виготовляло й особливі, орнаментовані, художні вироби, які ткали залежно від призначення у різній техніці. До таких виробів належали килими, плахти (жіночий поясний одяг), жіночі сорочки, рушники, скатерті й постилки, на яких майстри створювали велику кількість різноманітних малюнків. Такі, часто по-справжньому, художні вироби користувалися великим попитом серед сільського населення, успішно витримували конкуренцію з подібною фабричною продукцією й приносили значний прибуток тим жінкам-підприємницям, які їх виготовляли. Також на селі виготовляли сукно. Сировиною для кустарного сукнарства служила овеча вовна, яку пряли найчастіше на веретені, а з пряжі на ткацьких верстатах ткали грубе вовняне полотнище. Технологія ткання та конструкція верстатів в основному збігалися з цими ж процесами у сфері виробництва лляних тканин. З нього місцеві селянки шили “свити” (для чоловіків) та “куртини” (для жінок і дітей). Займалися цим промислом по всій Харківщині, але виділялися такі села: Харківська округа (с. Андріївка, с. Тарановка, с. Ново-Покровське, с. Новоселівка, с. Ков'яги, с. Покровське, с. Лозове, с. Руська Лозова, с. Петропавлівка, с. Юрченкове)[34, арк. 55, 69], Сумська округа (с. Ястребенкове, с. Недригайловка, с. Пригородь-Каменське)[443, арк. 7-9]; Ізюмська округа (с. Довгеньке, с. Залиман)[430, арк. 34]; Куп'янська округа (с. Радькозка, с. Новомиколаївка, с. Білоперковка, с. Терни)[547, арк.179, 201, 204].

На розвиток полотно-вибивального промислу пагубно вплинула конкуренція з боку фабричного виробництва. Кожна, із застосованих на подібних фабриках, циліндропечатна машина, мінімум у 100 разів перевищувала продуктивність праці селянина-вибійника. У 1921 році загальна чисельність вибійників на Харківщині (Слобожанщині) не підіймалася вище ніж 30

чоловік[507, арк.143-145, 170-177], а географія самого промислу обмежувалася Богодухівським і Охтирським повітом[635, арк.14]. А вже в 1926 році ми не знаходимо взагалі даних про кількість вибійників. Отже можна зробити висновок що цей промисел зник.

Кустарним фарбуванням ниток та готових виробів займалися в основному чоловіки, але виготовлення фарбників зазвичай було жіночою справою. Фарбуванням пряжі займалися тільки у сл. Велика Писарівка Богодухівського району[635, арк. 13]. В якості фарбників місцеві майстрині використовували різноманітні рослинні й тваринні компоненти. Щоб утворився жовтий колір, майстрині використовували березову чи вільхову кору, цибулиння, для отримання червоного кольору вони використовували материнку, бузину та інші рослини. Крім того, фарбу добували з кореня марени, крапу які висушували й перемелювали в порошок.

Впродовж 20-х років ХХ століття почали виникати і розширюватися вузькоспеціальні ткацькі промисли. Так, наприклад в Сумській окрузі селянство на замовлення місцевих цукрових заводів почало широко виготовляти тканини для заводських прес-фільтрів а також мішковину[544, арк. 13, 19, 51].

Традиційне домашнє прядіння, ткацтво, сукнарство та інші текстильні промисли були безпосередньо пов'язані з швацькою галуззю селянського промислового підприємництва. На початку 1920-х рр. значення швацького промислу у зв'язку з занепадом фабричної промисловості на деякий час збільшилося. Число селян, які займалися швацтвом різко зросло. Згодом суцільна націоналізація й розвиток фабричної промисловості спричинили занепад цього промислу. Основна галузь, яка забезпечувала вагомість промислової кооперації, була саме кравецько-швацька. В селах Харківщини (Слобожанщини) в 1924 році було кооперовано 23% швачів і кравців [443, арк. 13-34], а вже в 1926 році було кооперовано 51% швачів і кравців[546, арк. 54-57]. Ці данні підводять нас до висновку, що протягом непу, коли було розпочато політику кооперації, кількість селян-кравців різко зменшилась. Наприкінці нової економічної політики на Харківщині

(Слобожанщині) швацький промисел майже повністю загнано у промислову кооперацію, і самостійних селян промисловців нараховувалося одиниці.

Швацький промисел можна поділити на дві групи: кравецький та виготовлення кашкетів і шапок. Але найчастіше в роки непу цей поділ досить умовний, так як більшість селян займалося і шиттям шапок, і шиттям білизни, і шиттям одягу одночасно. Кравці виробляли одяг і інші швацькі вироби побутового і технічного призначення з тканин та трикотажних полотен, з рогози. Характерною рисою одягу, що традиційно виготовляли українські селяни-кравці, була надзвичайна мальовничість, яка відбивала високий рівень культури виробництва, володіння багатьма видами й техніками опорядження та оздоблення. В період нової економічної політики селяни-кравці почали використовувати не лише власноруч виготовлені тканини, а й фабричні. Особливо поширені в цей час на селі ситець, сатин, шерстяна тканина, дешеві сорти парчі. Цей факт свідчить про занепад ткацтва і прядіння. Наслідком поширення фабричних матеріалів на селі було поєднання їх з домашніми матеріалами в одному і тому ж елементі костюму. Крім вказаних вже змін в одязі, що сталися в зазначений час, на селі широкого розповсюдження набули такі форми одягу, як піджак і пальто. Вказані зміни сталися в результаті впливу міста на село.

Джерельна база не дає нам можливості дослідити кількісні зміни цього промислу протягом нової економічної політики. Але данні перепису населення 1926 року нам дають чітке уявлення про кількість кравців і окремо про кількість шаповалів, їх територіальне розміщення по досліджуваному регіону та соціальну диференціацію. Загалом на Харківщині (Слобожанщині) нараховувалося 7995 кравців [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Найбільше розвинутий цей промисел був в Харківській і Сумській окрузі. Численні дослідження свідчать, що в українських селах протягом 1920-х рр. кравецтво було переважно жіночим промислом. Не можу погодитись з цією думкою. Суттєвим аргументом на противагу великої кількості досліджень виступає перепис населення 1926 р.. Дані перепису демонструють нам, що швацьким промислом займалися як

чоловіки (53%), так і жінки (47%). 86% селян-кравців були одинаками. Найбільший відсоток кустарів-одинаків був в Харківській і Сумській округах – 87 % (див. додаток Р).

Таблиця 19 демонструє нам кількісні показники самодіяльного населення, що займалося виготовленням шапок (див. додаток С). Всього на Харківщині (Слобожанщині) за переписом 1926 року нараховується 2340 шаповалів[85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. 42% селян, які займалися цим промислом вважали його головним. Цікавим є той факт, що в 87% шапковим промислом займалися жінки. Особливо популярні в той час на селі були брилі (як чоловічі, так і жіночі), які досить швидко зношувалися. А отже на цей товар був постійний попит. Найбільш розповсюджений цей промисел був в Сумській окрузі, у зв'язку з великою кількістю доступної сировини.

Із наведених даних можна зробити висновок, що економічний розвиток українських земель зумовив розвиток швацького промислу в роки нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині). А політика держави протягом непу призвела до того, що наприкінці 1929 року на Харківщині (Слобожанщині) було кооперовано 70% швачів.

Канатно-мотузковий промисел потребував відносно великої кількості сировини, і тому ним займалися лише ті селянські господарства, де були свої значні посіви конопель[337, с. 77]. Усього на Харківщині (Слобожанщині) налічувалося 40-50 мотузкарів, основна частина яких мешкала у Харківському, Зміївському і Сумському районах. Мотузки і канати продавалися на ринках і ярмарках не лише Харківщини (Слобожанщині), а й сусідніх регіонах[661, арк. 34].

Окрім, вище досліджених промислів існували і народні художні промисли з обробки рослинної сировини. До художніх промислів слід віднести вишивальну справу в селянських родинах. Вишивання не вимагало особливого знаряддя праці і заповнювало селянське дозвілля взимку. Оздоблення селянської хати немислиме без рушників. Вишивати рушники і сорочки мати учила дочок змалку. Дівчата

вишивали на вечорницях, досвітках, довгими осінніми та зимовими вечорами, влітку – пасучи худобу.

Ще одним різновидом вузько спеціальних промислів була вишивка, яка використовувалася для оздоблення одягу та різноманітних предметів побуту. Найбільш відомим центром був Охтирський район на Харківщині (Слобожанщині), де селяни вишивали багатобарвний рослинний орнамент[547]. В 1923 році місцеві вишивальниці їздили до Москви на Всесоюзну сільськогосподарську та кустарно-промислову виставку, де перелік представлених експонатів засвідчує, що вишиті вироби посідали провідне місце на виставці. Роботи талановитих майстрів також мали величезний попит і за кордоном. Найкращі роботи були представленні на виставках народного мистецтва в Мюнхені (1924), Парижі (1925) та Лейпцигу (1928) [254, с.17-18]. Географія цього промислу завжди лишалася дуже широкою.

Таким чином, селянські промисли по обробці рослинного волокна на Харківщині (Слобожанщині) були невід'ємною частиною домашніх занять кожної селянської сім'ї. Звичайно прядінням і ткацтвом займалися жінки, дівчата і підлітки, а при товарному виробництві нерідко і чоловіки. Обробка волокна вимагала більшої праці, ніж обробка вовни. Льон вважався кращою сировиною, ніж коноплі. Застосовували два типи ткацьких верстатів - горизонтальний та вертикальний. Багатство матеріалу і техніки ткання зумовило розмаїття тканих виробів. Основні потреби одягу, інтер'єру і господарства забезпечувалися полотном і сукном. Якість полотна залежала від багатьох чинників: підготовки сировини, обробки волокна, процесів прядіння, техніки ткання, способів обробки тканини.

Окрім галузевого ділення, селянські промисли по обробці рослинної сировини ділилися на промисли первинної обробки і вторинної обробки сировини. На Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики 78% селян, які займалися промислом по обробці рослинної сировини, займалися первинною обробкою сировини (дерева, льону, тощо). А вторинною обробкою

сировини (наприклад: пошиття виробів із зробленого полотна) займалося лише 22%. За національним складом селянські промисловці по обробці рослинної сировини на Харківщині розподілялися наступним чином: 92% цими промислами займалися українці, і лише 8% це інші національності здебільшого росіяни [650].

Селянські промисли, які виготовляли вироби з сировини рослинного походження не мала завершеної організаційної системи (як і всі інші промисли), але саме вони за структурою виробництва посідали важливе місце в суспільстві. Велика питома вага виробів з сировини рослинного походження на селі привернули увагу уряду. Якщо порівнювати селянські промисли по обробці рослинної сировини з усіма обробними промислами, виявляється що селянські промисли по обробці рослинної сировини в роки непу в досліджуваному регіоні були найменш кооперованими. Так на 1926 рік було кооперовано всього 21, 8 % від загальної кількості селян, які виготовляли вироби з рослинної сировини. З 1926-27 рр. починається новий етап – витіснення приватного капіталу з основних ділянок народного господарства України. Витіснення зводилось в основному до різкого обмеження, а часом і цілковитого припинення забезпечення приватної промисловості сировиною, збільшення податкового тягара, зокрема орендної плати, значного посилення заходів регулятивного характеру. Так наприклад, млинарська приватнокапіталістична промисловість, яка ще в 1925-26 рр. займала 44,4% від цілої приватнокапіталістичної промисловості, на початку 1929 року вже не перевищувала 12,2 %. Отже, наприкінці непу на Харківщині (Слобожанщині) селянин-промисловець майже був витіснений зі своєї сфери діяльності, де він заробляв собі на життя.

Підбиваючи підсумки, необхідно зауважити на тому, що розвиток селянських промислів по обробці рослинної сировини в 1921-1928 роках на Харківщині (Слобожанщині) характеризувався численністю й різноманітністю. Існував ряд факторів, які підштовхували селянина займатися промислами: надлишок сільськогосподарських продуктів та сировини; задоволення широкого кола численних виробничих, побутових і культурних потреб; нагальна потреба

поповнення сімейного бюджету; надлишок робочих рук; вільний час від сільськогосподарської роботи (особливо взимку) та інші. Селянські господарства представляли самобутній уклад приватного промислового підприємництва. В основному промислами з обробки рослинної сировини займалися дві соціально-професійні групи: кустар-одинак та селянин що працює з членами родини. Говорячи про селянські промисли з обробки рослинної сировини не можна не згадати про млинарство та інші харчові промисли в селах Харківщини (Слобожанщини), які посідали важливе місце в економіці регіону. Для цього періоду була характерна ліквідація дрібних приватних млинів, націоналізація підприємств орієнтованих на промислові обсяги переробки. Досить часто сімейні селянські підприємства не витримували конкуренції з державними харчовими підприємствами. Та і державна політика непу на практиці не змогла забезпечити вільну діяльність млинів та харчовиків, а колективізація – остаточно поставила крапку в можливості вільного функціонування приватного або орендованого млинарства на Харківщині (Слобожанщині). Стосовно територіально-галузевого розподілу селянських промислів з обробки рослинної сировини, можна констатувати, що деревообробні промисли були розкидані по всіх округах Харківщини (Слобожанщини). В Харківській окрузі розвивалися бондарний і колісно-возний промисли. Столярний промисел, виготовлення знарядь праці та лозоплетіння було розповсюджене в Сумській окрузі. В Ізюмській окрузі займалися бондарним, колісно-возним та столярним промислами. Куп'янська округа славилася лозоплетінням. Кількість селян, які займалися текстильними промислами в період нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) значно зменшилася. Деякі промисли, як наприклад вибивний, в період непу взагалі зникають. Канатно-мотузковий та фарбування ниток занепадає. А ось швачі, шаповали та вишивальниці в період нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) продовжували не лише існувати, а ще й конкурувати з фабрично-текстильною промисловістю.

3.2. Використання мінеральних речовин в селянських промислах.

Промисли з використання мінеральних речовин становили важливий напрямок господарської діяльності селянського населення в роки нової економічної політики. Серед селянських промислів, які використовували мінеральну сировину на Харківщині (Слобожанщині) виділялися гончарний, цегельний, черепичний, ковальський і слюсарний (жестяний – у просто народі) промисли. Селяни, що займалися цими промислами на Харківщині (Слобожанщині) в роки непу становили близько 23% від загальної чисельності місцевих селян, що взагалі займалися промислами. Приблизно такий же відсоток був характерний і по всій країні.

Одним з головних серед селянських промислів, в якому використовували мінеральні речовини був гончарний промисел. В кінці XIX ст. негативний вплив на розвиток гончарного промислу мало будівництво в містечку Буди біля міста Харків фаянсового заводу. Незважаючи на зростання конкуренції з боку фабричної промисловості, гончарство на Харківщині (Слобожанщині), як і загалом по Україні продовжувало існувати і задовольняти потреби селян.

Розглядаючи розвиток гончарного промислу необхідно відзначити, що під час воєнних лихоліть гончарство не зазнало занепаду. Так як фабрично-заводська промисловість майже не функціонувала, а значить і не задовольняла потреби населення на посуд та інші вироби з глини. Ці запити селянства задовольняли селяни, які займалися промислами. Л. Рерг у статті писав: «Найбільший розвиток гончарства слід відзначити під час світової й дальшої громадянської воєн, коли населення користувалося виключно виробами місцевих гончарів» [570, с.24]. Якщо в 1912-1913 роках на теренах Харківщини (Слобожанщини) працювало 597 гончарів [323, с. 14, 18, 22], то в 1922 році їх зафіксовано 764 [598; 611]. По Україні також спостерігалася тенденція до збільшення чисельності гончарів.

У 1920-і роки в умовах нової економічної політики продовжувалась інтенсифікація керамічного виробництва. Виробництво, як і раніше, мало

родинний характер із спорадичним залученням найманої праці. Передача майстерності, як і раніше, здійснювалась у родині. Існувало також індивідуальне учнівство. Провідними регіональними осередками гончарного виробництва Харківщини (Слобожанщини) вважаються Валки, Нова Водолага та Ізюм. Промисел розвивався також у навколишніх селах Піски, Попівка та Топальське (Ізюмський район). Ці села відомі не тільки виготовленням посуду. Займалися також виготовленням фігурної ліпнини. Провідним майстром в цій справі був Олексій Бутко (1892-1960) [353]. Він виготовляв посудини у вигляді лева, позначеної рисами народного примітиву і чудового полив'яного посуду (кубушкуваті глечики, двійнята, макітри). Вироби прикрашав риштуванням і вкривав зернистими поливами зеленого й брунатного кольорів.

Важливим осередком гончарства Слобожанщини залишалося село Межиріч (нині – село Лебединського району Сумської обл.), де працював відомий гончар Федот Падалка (1850–1914) [611, арк. 77]. Він керував навчальною майстернею, організованою графинею В. Капніст [254, с. 141]. Гончарний промисел був розвинений і в с. Боромля Охтирського повіту Харківської губернії [611, арк. 49]. Окрім традиційного посуду, тут на початку ХХ ст. виготовляли курушки й фігурні посудини у вигляді баранців [627, с.60].

В умовах нової економічної політики виготовленням керамічних виробів (глечики, миски, кухлі, чайники, свистунці, люльки для паління та інше) на Харківщині (Слобожанщині) займалися більше 700 селян-гончарів, що становило близько 5% керамістів від загальної кількості по країні [84; 85; 86]. За масштабністю і чисельністю зайнятих осіб в гончарному промислі, Харківщина (Слобожанщина) поступалася лише Полтавщині і Чернігівщині.

Основною сировиною гончарного промислу, що визначала його динаміку та географію, а також асортимент і якість самих виробів, були багаті поклади високоякісної гончарної глини. В основному поклади глини були зосереджені по Сіверському Дінцю та його притоках [327с. 109]. Багатим краєм на глину був Ізюмський повіт. Її видобування проводилося на околицях м. Ізюм, сіл Рай-

Олександрівка та Миколаївка. Глиняні кар'єри розроблялися й неподалік сіл Нова Водолага, Огульці, Просяна, Знаменівка Харківської округи. Райони сбуту були досить обширні. Окрім Харківської губернії, гончарі Харківщини (Слобожанщини) відправляли свою продукцію на продаж в Катеринославську, Воронежську та інші губернії. Мережа сільської кустарно-ремісничої гончарної промисловості зосереджувалася в селянських господарствах за умови, що вони поєднували сільськогосподарську діяльність з промислом. Професійних гончарів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики майже не було.

Одноосібники становили 68% від загальної кількості зайнятих осіб гончарством на Харківщині (див. додаток Т) [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Здебільшого даним промислом займалися чоловіки, а жінки виконували другорядні роботи. Технологія гончарного промислу включала кілька основних етапів: заготівля сировини, виготовлення з глини тістоподібної маси, формовка виробу, сушка, випал, глазуровка і повторний випал. Це вимагало від селянина досить багато часу. Виробничий цикл розпочинався із заготівлі глини. Її копали, як правило, восени і взимку в заглибленнях на схилах ярів або в особливих шахтах ("дудках"). При цьому чоловіку-гончару часто допомагала дружина та інші члени його родини, або ж наймані робітники. Видобуту глину перевозили у двір гончара, де вона вилежувалась 2-3 місяці на відкритому повітрі. Потім її невеликими порціями роздрібнювали, змішували з водою, відстоювали, очищали від сміття і в результаті отримували сировину, повністю готову до використання, тобто до формовки. Всі технологічні операції з формовки глини проходили або в хаті або ж на подвір'ї селянина.

Найману робочу силу та механічного двигуна в гончарному виробництві за досліджуваний період на Харківщині (Слобожанщині) вживали дуже мало. Так кількість виробничих одиниць, що винаймають найману працю складало 1,5 % від загальної кількості одиниць. Тих що мали механічного двигуна нараховувалося тільки 6 господарств по всій Харківщині (Слобожанщині).

Наприкінці 1920-х років актуалізувалося питання щодо створення гончарських артілей. Тогочасні часописи неодноразово виступали з пропозиціями кооперувати керамічний промисел для забезпечення матеріалами, організації збуту, оздоровлення виробництва та для запобігання отруєнь свинцем, що траплялося внаслідок використання неякісної сировини та прорахунків у технології [31; 51]. Після прийняття 1927 року на XV з'їзді ВКП(б) курсу на колективізацію гончарів, як і всіх кустарів, зобов'язали вступати до колгоспів або працювати в артілях чи гончарнях при колгоспах.

Отже, за наявними даними можна зробити висновок, що географія гончарного промислу була сконцентрована в Валківському районі та Ново-Водолазькому районі Харківської округи (25%) а також в Ізюмській окрузі (20%) (див. додаток Ц). Центрами гончарного виробництва були с. Попівка та Топальське (Ізюмський район), с. Межиріч (Лебединський район), с. Боромля (Тростянецький район), а також виокремлювався Ново-Водолазький район[611]. Щорічні обсяги виробництва Ново-Водолазьких гончарів досягали сорока тисяч червінців. Ці показники були найвищими на Харківщині (Слобожанщині) в той час [322, с. 87-91].

З гончарним промислом тісно переплітались промисли по виробництву будівельних матеріалів (виготовлення цегли та черепиці, нарізання каменю, виготовлення цементу, видобуток і переробка крейди, виготовлення алебастру та інше)[327, с. 110]. У 70-90-х рр. XIX ст. у містах виникає ряд підприємств по виробництву будівельних матеріалів, металопереробних та ливарних підприємств, продукція яких використовувалась на будівництві великих заводів Харкова. Серед них: чавуноливарний завод, збудований у 1870 р.; завод сільськогосподарських машин Гельферіх-Саде, паровозобудівний завод, заснований у 1895 р. та ін. Звісно виникнення і розвиток великої промисловості призводить до спаду попиту на продукцію яку виготовляли селяни (цегла, черепиця, цемент та інше). Але під час війни та революції велика промисловість скоротила виробництво і цю лакуну заповнило кустарне (дрібне) виробництво. Масштаби і темпи розвитку сільських

цегельних і черепичних промислів стали зростати. З відбудовою великої промисловості цей промисел з кожним роком занепадає. Так, наприклад у 1923 р. у Краматорську (тоді це Ізюмський повіт) був побудований цементний цех, який пізніше був виділений у самостійний завод [475, с. 102]. Це призвело до повного занепаду данного промислу в довколишніх селах.

Виготовлення цегли та черепиці залежали від покладів глини. Звісно цим промислом майже стовідсотково займалися чоловіки. Виділялися великі центри цих промислів: с. Білка Харківської округи [598, арк.11-13], сл. Тростянець і Степнівка Сумської округи [601, арк. 47, 97], с. Савинці, Малая Камишеваха і Барвенкове Ізюмської округи [168, арк.42; 367, арк. 37, 42, 60, 77]. Селище Савинці виділялося за технікою та технологією виробництва. Так, вже на початку 1920-х років, селяни цього села використовували високопродуктивні кільцеві печі, які випалювали за одну операцію від 3 до 5 тис. цеглин. Це дозволяло місцевим селянам щороку виготовляти в середньому по 200 тис. високоякісних цеглин [367, арк. 101-103]. Проте починаючи з середини 1920-х років зменшується кількість дрібних селян-підприємців, які займалися виготовленням цегли. Їм стало важко конкурувати з великою державною промисловістю.

У сфері виробництва будівельних матеріалів, окрім цегельно-черепичного промислу, ще існував відносно рідкий промисел виробництва з використанням цементу: різні надгробні пам'ятники та хрести, облицювальну будівельну плитку, цементну черепицю [327, с. 110]. В основному цим займалися в Зміївській окрузі. Товар збувався не скільки на місцевих ринках, скільки в Харкові [530].

Значна частина населення краю у вільний від землеробства час займалася нарізанням каменю. Вапняк добували на півдні і сході Ізюмської округи. З нього виробляли надгробні хрести, млинові камені, молотильні котки, круги для колодязів, жолоби для водопою, точильні бруски та ін.. З кінця XIX ст. почали виникати майстерні по виготовленню ювелірних та галантерейних виробів з каменю (вази, письмове приладдя, браслети та інше). Саме в роки нової економічної політики попит на ці товари зріс і тому селяни активно почали

працювати на замовлення. Будівельний камінь селяни використовували для місцевих споруд, а також вивозили в найближчі міста на будівництво церков. Цей промисел був заняттям додатковим, так як у порівнянні з обробкою волокна, шкіри і металів був менш поширеним. Розвитку каменотесного промислу перешкоджало, по-перше недостатня кількість вільних грошей для придбання потрібних матеріалів та інструментів; по-друге відсутність правильного ринку збуту виробів; а по-третє відсутність достатньої кількості сировини для розвитку каменотесного промислу. На жаль, ми не володіємо кількісними даними про каменотесний промисел, даними про господарське становище селян, які займалися цим промислом, де він отримав достатній розвиток.

Також в селянському середовищі певного розвитку набули промисли пов'язані з видобутком і переробкою крейди та виготовленням гіпсу (алебастру). Географія цих промислів в основному була сконцентрована в Вовчанському, Куп'янському, Ізюмському та Зміївському районах, що було зумовлено наявністю достатньої кількості сировини [327, с. 110]. До великих центрів цього промислу належали с. Іванівка, с. Савинці, с. Яремівка Ізюмської округи [367, арк. 201, 209, 234].

На жаль, джерела не надають нам кількісних даних розвитку промислів у сфері виробництва будівельних матеріалів Харківщини (Слобожанщині) в роки нової економічної політики. Але аналізуючи історичні процеси, які відбуваються в регіоні можна зробити висновок, що на початку 1920- років кількість селян яка займалася виробництвом будівельних матеріалів на Харківщини (Слобожанщині) збільшилась, у зв'язку з попитом і неможливістю великої промисловості задовольнити потреби. Та протягом непу ці промисли занепадають, а інколи і взагалі зникають, що пов'язано з неможливістю конкурувати з великими заводами і політикою держави, яка всіляка притісняла дрібного виробника.

Що стосується склоробного (гутного) промислу, то ще у першій половині XIX ст. він в Україні поступово занепадає. Припинили діяльність дрібні осередки склярства. Великі гути змушені були переходити на виробництво звичайного

одноманітного посуду. На початку ХХ ст. скляний посуд та інші вироби виготовляли в Україні на спеціальних заводах. У період нової економічної політики розпочався процес відродження національних традицій гутництва в селі. Щодо віконного скла, то воно широко використовувалось як міськими, так і сільськими мешканцями. Гутники виготовляли столовий, кухонний, аптечний посуд, місткості для зберігання і транспортування харчових продуктів тощо. Такий посуд дуже часто прикрашався гутним декором (скляними джгутами, розетками, наліпами, медальйонами-печатками, дрібним битим кольоровим склом). З 1924 р. спостерігався процес скорочення кількості дрібних селянських гут. Причиною було те, що вони не змогли перейти на виготовлення гравірованих, шліфованих та пресованих виробів через брак коштів для закупівлі нового технічного устаткування. Дрібні гуту продовжували у невеликих кількостях формувати і декорувати традиційний посуд, попит на який на початку 20-х років зберігався тільки на місцевому ринку. На Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики працювали видатні майстри гутництва: майстер Данилевський біля с. Велике, і майстер Якименко в с. Андріївка Балакліївського району [464, арк.4, 9, 11]. Гутники найчастіше працювали сімейними колективами, рідко користуючись найманою працею, і робили це головним чином узимку після завершення польових робіт. Досить поширеною була оренда гутниками певної частки землі разом з лісом, озером, млином тощо.

До великої галузі з використання мінеральних речовин в селянських промислах належали різні металообробні промисли[327, с. 111]. На початку ХХ ст. обробка металів була однією з найпоширеніших галузей дрібної селянської промисловості. Однак саме в цей час металообробка мала перехідний характер – від дрібнотоварного виробництва до фабрично-заводського. Металообробні промисли більш ніж інші селянські промисли тяжіли до міста, до великих торгово-промислових селищ. Це пояснюється складністю придбання сировини в сільській місцевості й трудомісткістю організації робочого процесу. Ці обставини обумовили тісні зв'язки металообробки з великим капіталістичним виробництвом.

Численні великі металургійні та металообробні заводи, які виникли наприкінці XIX і на початку XXст., ставали для дрібного коваля надійним джерелом високоякісної сировини, а також постачали найдосконаліші, на той час, ковальські знаряддя та інструменти. Повсюдно в роки нової економічної політики в країні досить високими темпами зростала чисельність на селі ковалів, слюсарів, ливарів, бляхарів та інших селян-промисловців в металообробній галузі. Також важливим чинником розвитку сільського ковальського промислу стало розширення мережі залізниць на рубежі століть, що сприяло зовнішньому і внутрішньому ринковій збуту.

В цілому по Україні ковалі складали біля 90% серед всіх селян-металообробників. Всього на Харківщині (Слобожанщині) за переписом 1926 року зафіксовано майже 4 тисячі ковалів, з 5 тисяч металообробників [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Коваль виготовляв та ремонтував усі необхідні в сільському житті металеві вироби (деталі для плугів, сокири, коси, ножі, цвяхи, сковорідки та багато чого іншого). Звичайно, ковалі, були спеціалістами широкого профілю – наряду з ковальськими, вони виконували слюсарні, ливарні, жерстяні, лудильні, точильні та інші роботи пов'язані з обробкою металу. Це підтверджує знайдена в архіві переписка між старожилами в с. Таранівка Харківської округи. Старожили стверджували, що «донедавна ковалі робили для людей майже все: плуги, лемеші, борони, сокири, серпи, ланцюги, цвяхи і підкови, деревообробні інструменти, залізні деталі для вітряків, забезпечували себе ковальським начинням...і навіть бритви для гоління» [492, арк.156]. У період нової економічної політики, який нами досліджується, саме дрібне селянське ковальство було основним, а часто навіть єдиним джерелом виробництва багатьох знарядь праці, інструментів та побутових речей, які застосовувалися в народному господарстві селянина. Ковальський промисел був поширений по всій території Харківщини (Слобожанщини), так як мав постійний попит в усіх районах. Але найбільша кількість їх була в Валківському, Колонтакіївському і Харківському районах. Найприбутковішим ковальським

промислом у слобожанських селах, особливо зі здешевленням сировини, було вільне від фабричної конкуренції виготовлення кованих транспортних засобів – возів, саней, бричок тощо. При цьому дерев'яні частини до воза ковалі часто виготовляли самі, наприклад, як П. Василенко в селі Колонтаєво (Колонтаївський район Харківська округа)[480, арк. 33].

Щоб дослідити економічне становище селянських родин, які займалися ковальством на Харківщині (Слобожанщині), було взято 11 господарств з різних районів Харківщини. Десять з них мали землю, а ось одне було безземельне. Середня площа ріллі дорівнює 5,2 дес.. З досліджуваних господарств лише двоє здавали свою землю в аренду. Ковальський промисел поглинав приблизно $\frac{3}{4}$ наявного людського робочого складу господарства. Така участь в даному промислі і визначає ставлення до нього, як до постійного, корінного заняття, що виключає будь-яке припущення про можливу випадковість [34, арк. 54-56; 242, арк. 299-300; 367, арк. 47-60; 480, арк. 139; 542, арк. 77; 543, арк. 4; 544, арк. 24-26; 547, арк. 107-108; 555, арк. 11; 606, арк. 387-388; 607, арк. 90-93].

З настанням сільськогосподарського періоду коваль займався своїм промислом так сяк, оскільки його сила потрібна була на полі. З 8 господарств, які займалися землеробством, п'ятеро – мали худобу. Нараховувалося 10 робочих коней і одна пара волів. Але висока забезпеченість цих господарств робочою худобою не була типовою на той час. Так як одна з родин займалася візництвом і тому тримала 4 коней. З усіх досліджуваних господарств тільки чотири мали корів[542, арк. 77; 543, арк. 4; 544, арк. 26; 555, арк. 11; 606, арк. 388;].

Устаткування майстерень вирізнялося в більшості випадків крайньою примітивністю. І тільки деякі з них мали більш складні прилади та інструменти. Такі знаряддя, як "клубик", лещата, верстат для сверління і верстат для кування коней, зустрічалися далеко не в кожній кузні. Вони по-перше дорого коштували, по-друге, ці вироби вже були знаряддями для більш складних робіт, що не належали до кола діяльності більшості ковалів. Здавалося б, верстат для підковування коней повинен бути у кожній кузні. Але в дійсності багато з ковалів

підковували коней і без верстата. Багато інструментів були виготовлені самими ж ковалями. Збували свій товар ковалі переважно покупцеві, і майже не користувалися послугами скупника.

Найбільша частина (70%) ковалів працювала самостійно (див. додаток У). 12% ковалів використовували найманих робітників, які одночасно були і учнями. Однією з характерних особливостей ковальського промислу була обов'язкова наявність спеціального виробничого приміщення – кузні. А отже цим промислом займалися відносно заможні селяни. Саме в період непу цей промисел стає родинним підприємством, у якому були свої стельмахи, теслярі та слюсарі. Накращими майстрами оздоблення бричок на Харківщині вважалися Степан та Андрій Кондратенки з села Манченки (Харківської округи) [607, арк. 90] і родина Загребельних з села Добрянське Кириковського району, Охтирської округи [547, арк.107]. Також славилася родина Василя Макляка, яка проживала в селі Любівка Колонтаївського району Харківської округи. П'ятеро його синів були не тільки талановитими ковалями, але й добрими теслями і стельмахами [34, арк. 55].

Серед різноманіття селянських металообробних виробництв також виділявся слюсарний (покрівельний, жерстяний, бляшаний) промисел. Ці кустарі забезпечували населення досить різноманітними товарами. Зазвичай покрівельники, знаходили собі заробіток тільки в будівельний сезон, тобто в межах обмеженого часу, з весни до осені. Взимку, перебуваючи вдома, вони знаходили застосування своїй силі і знанням. Вони виготовляли посуд, який легко конкурував з дерев'яним і глиняним посудом. Дерев'яні корита, відра, глиняні кружки місцеве населення охоче замінювало залізними, які були легкими і міцними. Саме протягом непу традиційне дерев'яне відро майже повністю було витіснене залізним, а глиняні кухлі замінені на жестяні. Слюсарі були бажаними гостями в якості робітника для ремонту зіпсованого залізного посуду. Для виготовлення таких виробів як відра, труби та інше не потрібні особливі інструменти і пристосування, окрім тих що мав кожен покрівельник. Такий збіг

обставин привів до того, що покрівельник займався і жерстяним і бляшаним промислом.

Звісно, слюсарники не поривали зв'язку із землеробством. Їх промисел був побічним заробітком, додатковим до основного доходу від сільського господарства. Надлишок вільних рук в господарстві, слабка забезпеченість землею спонукали селян займатися даним промислом. Тільки в деяких випадках, де промисел був більш розвинений, де були обігові капітали, там можна спостерігати повний розрив із землеробством.

Слід зазначити, що жерстяники користувалися для цілей свого промислу одним із знарядь сільськогосподарського виробництва – конем. Так як кінь в сільському господарстві використовується не постійно. В святкові дні селяни не займалися сільським господарством, а значить кінь був вільним. Крім того в святкові дні зазвичай проводилися базарні і ярморочні дні. Тримати коня винятково для доставки товару на базари і ярмарки економічно було не вигідно. Таким чином збутом виготовленої продукції селянин займався сам і посередник йому був не потрібний. Тим більше, продаючи свої нові вироби по селам, жерстяники досить часто забирали старі вироби. Таким чином, вони одночасно займалися ремонтом старих виробів. Поєднання сільськогосподарського виробництва з слюсарним промислом мало свої переваги: по-перше скорочення витрат, по-друге раціональне використання часу.

Щоб дослідити економічне становище селянської родини, що займалася жерстяним промислом, зупинимося на селі Тернова Харківської округи. В цьому селі виробництвом жерстяних виробів займалося 6 селянських дворів. 5 з них не поривали зв'язку з землеробством. 4 родини мали свого коня. В цілому п'ять дворів обробляли 30 дес. ріллі. В середньому на один двір виходить 6 дес.. Ці 5 господарств мали 10 робітників чоловічої статі і 2 напівробітники [544, арк. 25]. Таке співвідношення площі посіву до чоловічої робочої сили свідчить про надлишок останньої. Цей надлишок робочої сили поглинався в жерстяному промислі. Шосте господарство в селі Тернова також мало ріллю, більше 3-х дес.,

але здавали її в аренду, залишаючи собі невелику площу для посіву картоплі. Вся ж чоловіча робоча сила цього господарства в кількості 2-х дорослих робітників поглиналася промислом. Можна припустити, що ця родина заробляла жерстяним промислом більше ніж могла заробити на 3-х дес. землі. Значить для одного з шести господарств жерстяний промисел був основним заняттям, а для інших п'яти допоміжним. Отож це був доволі прибутковий промисел, а головне він приносив постійний заробіток[544, арк. 26].

Також можна дослідити розвиток данного промислу в селі Іванівка Ізюмської округи [367, арк. 47-60]. Тут ми вже можемо дослідити інші елементи господарств. В селі два господарства які займаються виготовленням жерстяної посуду. Сімейний склад за розмірами першого господарства трохи перевищує середній розмір селянської родини. Для доколгоспного села була характерною висока народжуваність. Селянка за своє життя народжувала в середньому 7–8 дітей. Сімейний же склад другого господарства навпаки трохи відхиляється в протилежну сторону (див. додаток Ф, табл. 22). За наявністю чоловічої робочої сили друге господарство знаходиться в більш сприятливих умовах порівняно з першим. Те ж саме спостерігається і щодо наявності жіночої робочої сили, так як у другому господарстві крім дорослої працівниці є ще й напівпрацівниця. Крім цього в другому господарстві вдавалися ще й до найму для промислових робіт [367, арк. 57]. За наявністю кінської робочої сили обидва господарства знаходилися в однакових умовах: і те й інше мало по одному коню. Стосовно забезпеченості землею, досліджувані господарства знаходилися в різних умовах (див. додаток Ф, табл. 23). В цьому відношенні друге господарство знаходилося в менш сприятливих умовах. Загальна площа його землі становила 63% площі першого господарства. Різниця в забезпеченні земельної власності стане більш помітною при порівнянні площі землі, яка припадала на одного дорослого працівника чоловічої статі: в першому випадку вона становить 8,01 дес., у другому - 2,52 дес [367, арк. 50-51]. Видно що вона в три рази нижча. Ця інформація підкреслює відмінності в господарствах зайнятим промислом.

Знайдена інформація, про наявність корови з телям в першому господарстві, продовжує наголошувати на відмінностях в структурі обстеження господарств зайнятих жерстяним промислом.

Таким чином, з усього вище зазначеного, приходимо до висновку, що перше господарство було більш-менш типове землеробське господарство. Тоді як друге було чисто промисловим. А значить, наявність коня в ньому було викликано потребами промислу.

Основним матеріалом для виготовлення виробів було залізо і жерсть. Перше господарство майже виключно купувало матеріали за готівковий розрахунок в Харкові і лише в деяких випадках користувалися місцевими матеріалами торговців в сл. Вільшани. Друге ж господарство закуповувало матеріали безпосередньо там, де збувало свої вироби. При такому способі, іноді доводилося і переплачувати. Та з іншого боку, виходила велика економія часу на поїздках і економія затрат на дорогу, що за словами селян-промисловців «доцільніше» [367, арк.53]. Крім Харкова матеріали закуповувалися в Слов'янську, Бахмуті [367, арк.54] та інших великих центрах.

Перейдемо до розгляду умов виробництва. Особливих приміщень у бляхарів не було. Взимку робота проводилася в житловому приміщенні, влітку в сараї або просто під навісом. З огляду на це умови виробництва були вкрай незручними і для промисловця і для інших членів сім'ї. Така незручність посилювалася, якщо взяти до уваги, що робота бляхара супроводжується страшним шумом і лязготом від ударів молотка по залізу. Згодом від такого шуму псувався слух. Особливі приміщення для зимових робіт неможливі. Так як, крім затрат на будівництво приміщення, будуть ще постійні витрати на опалення та освітлення. Більшість знарядь і інструментів виготовлялися місцевими ковалями, а частину купували в Харкові. Інструменти і знаряддя застосовувані у виробництві, зношувалися повільно і тому служили тривалий час. А отже ремонт і витрати були незначні.

Досліджуючи промисли селян, не можна пройти повз соціального складу сільських промисловців, які використовували мінеральні речовини в своїх промислах. Виокремлюється 5 груп, які займалися селянськими промислами з переробки мінеральних речовин: робітники; з наймитами; що працюють лише з членами родин; «одинці»; члени сім'ї що допомагають у занятті. Перша категорія налічувала 7 %, друга – 3 %, третя – 12 %, четверта – 65 %, п'ята – 13% [85, с.106-123]. Отже в основному промислами з переробки мінеральних речовин займалися селяни-одинаки, члени сім'ї що допомагають у занятті, та ті що працюють з членами родин (разом 90%). Значить це був сімейний заробіток [327, с. 111].

Національний склад селян, задіяних у сільських промислах з переробки мінеральної речовини на Харківщині (Слобожанщині) також зафіксував демографічний перепис населення 1926 року (див. додаток X). Ці дані показують, що в 92% селянськими промислами з переробки мінеральної речовини на Харківщині (Слобожанщині) займалися українці.

Розглянувши різні аспекти життя та діяльність селян, які використовували мінеральні речовини в своїх промислах, хочеться зазначити, що держава на початку нової економічної політики дозволила розвивати дрібну промисловість, бо дрібний виробник досить точно реагував на кон'юктуру ринку і пропонував лише рентабельну продукцію. Водночас держава прагнула поставити цей процес під контроль. Ефективним засобом контролю могла стати кооперація, підпорядкована державним органам. В зв'язку з цим перед дрібною селянською промисловістю постало ряд завдань. Селянські промисли мали на меті залучити до виробництва сировину, яку не в змозі переробити велика промисловість. Також постачати вироби, сировину і напівфабрикати., в значній мірі наповнити товарами споживчий ринок. А ще дрібна промисловість поглинула значну кількість безробітних. Отож держава, враховуючи вищезгадані чинники протягом 1921 року видала ряд документів, якими визначила заходи по сприянню розвитку дрібної селянської промисловості як у формі приватних підприємств, так і у кооперативній формі. Але вже першими документами надавалися пільги

промисловим кооперативам. Слід зазначити, що приватна ініціатива залишалася поза державним протекціонізмом. За даними Оргбюро на листопад 1923 р., в губернії було об'єднано в кооперативи лише 12% загальної кількості селян, які використовували мінеральні речовини в своїх промислах [170]. У наступні роки продовжувався процес кооперування. Найбільшим ступінь кооперування був у металообробній галузі.

Вивчення й аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок про те, що місцеві промисли з використання мінеральних речовин на Харківщині (Слобожанщині), як ми бачимо, були доволі різноманітні. Існував ряд факторів, які підштовхували селянина використовувати мінеральні речовини в своїх промислах: надлишок сільськогосподарських продуктів та сировини; задоволення широкого кола численних виробничих, побутових і культурних потреб; нагальна потреба поповнення сімейного бюджету; надлишок робочих рук; вільний час від сільськогосподарської роботи (особливо взимку) та інші [327, с. 112]. З усіх галузей найбільш розповсюдженою була металообробна галузь. В ній приймали участь майстри різних спеціальностей: ковалі, слюсарі, ливарі, мідники, відерники, бляхарі, колокольники, різники по металу і інші. З металообробної групи найбільш масовим був ковальський промисел. На Слобожанщині, зокрема на Харківщині, склалися такі великі сконцентровані осередки сільського ковальства, як сл. Олексіївна, Вільшани, Основа й Саржин Яр Харківського району; сл. Глухове і Колодязна Куп'янського району; сл. Хотомля і Старий Салтів Вовчанського району; сл. Савинці, Піски та Барвенкове Ізюмського району. Протягом непу до них додалося ще кілька центрів кустарного ковальства, в основному у Валківському, Сумському, Охтирському, та Харківському районах. Лише за період з 1919 по 1924 роки кількість сільських ковалів у Харківській губернії збільшилася з 1356 до 2597 [367, арк. 3; 514, арк. 73], або майже на 100 %. А за переписом 1926 року нараховується вже більше 4 тис. ковалів [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. А це свідчить про постійні темпи зростання кількості ковалів в роки непу.

Завдяки знаряддям праці і різноманітним технологіям, якими користувалися українські ковалі в той час, ковальство в Україні залишалося майже єдиним джерелом виробництва високоякісних землеробських знарядь праці та побутових виробів.

Згідно з традиційним поділом праці на жіночу і чоловічу перепис населення 1926 року зафіксував, що промислами з переробки мінеральної речовини в основному займалися чоловіки (див. таблицю Ц) [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Таблиця 25 наочно демонструє нам, що 70% металістів були селяни-одинці, з яких 30% вважали цей промисел головним заняттям. Для 63% металістів це був допоміжний заробіток. Найбільш розповсюдженим цей промисел був в Харківській і Сумській окрузі.

3.3. Селянські промисли з переробки тваринної сировини.

На початку ХХ ст. в Україні промислові товари майже витіснили народні шкіряні вироби. Особливо це стосувалось індустріальних районів України. В 1920 р. В. Білецька зазначала: «В Богодухові вишивані кожухи вийшли зовсім з ужитку. До їх ставляться іронічно, як до хуторянської одежі... Вплив культури й моди, поширення фабричних матеріалів останніми часами відбили охоту від кожухів, що були необхідною, найважливішою частиною селянського гардеробу» [47, с.1.]. Однак, у віддалених сільських районах побутували давні форми народного виробництва – домашнє ремесло та домашній промисел, які сприяли тривалому збереженню промислів з переробки тваринної сировини.

Револуція та громадянська війна негативно вплинули на рівень забезпечення худобою селянських господарств, а значить і на розвиток промислів з переробки тваринної сировини. Відродження тваринництва на Харківщині (Слобожанщині) розпочалося з літа 1923 року[43, с. 82]. Розвитку цієї галузі сільських промислів сприяв відносно місткий ринок збуту виробів із тваринної сировини. Потреби у взутті й одязі, як селянства, так і міського населення

постійно зростали. А фабричне шкіряно-черевичне виробництво, що з'явилося на Харківщині наприкінці XIX ст., так і не змогло істотно вплинути на розвиток цієї галузі. Це пояснюється тим, що селяни-шевці регіону займалися, як виготовленням, так і ремонтом взуття. Таким чином селяни-промисловці досить гнучко реагували на зміну кон'юктури ринку товарів і послуг. Вказані фактори в основному і визначили розвиток промислів з переробки тваринної сировини на Харківщині (Слобожанщині).

В період непу на Харківщині (Слобожанщині) у селянській промисловості, що обробляли продукти тваринництва, склалися найрізноманітніші промисли: чинбарство, кушнірство, лимарство, чоботарство, ткацтво, коцарство, шаповальство тощо[339, с. 70]. Вичинка шкіри волів та коней, з якої шили взуття, була відома на Україні під назвою чинбарство, вичинка шкіри овець для одержання овчини називалася кушнірством. У чинбарстві розрізнялося ще лимарство – вичинка шкір-напівфабрикатів, так званої сириці, яка йшла на виготовлення інших господарських виробів. Лимарі виготовляли із сириці тонкі паси та складові частини кінської зброї (сідла, капиці, шлеї, уздечки тощо). Разом із шевським промислом (шиття взуття), а також кожухарством та шапкарством вони складали групу традиційних шкіряних промислів українців.

Шкіряний промисел зазнав руйнівних змін, як і вся промисловість в цілому, в період Першої світової та громадянських війн. Не зважаючи на це чинбарне і чоботарське виробництво продовжували забезпечувати населення своєю продукцією. Шкіряний промисел на селі продовжував бути провідною галузю на Харківщині (Слобожанщині) в досліджуваний період і займав 5-6 місце в країні[84; 85; 86]. Характерним для шкіряного промислу було те, що він мав підсобний характер та вимагав кваліфікованої робочої сили, розподілу праці та потребував попередньої заготівлі простих і спеціальних напівфабрикатів [308, с. 118]. У деяких селах кустарі-шкіряники існували постійно, а в деяких вони приходили з інших сіл, де цей промисел мав відхожий характер. Обробивши кілька сотень шкір в одному селі, вони переїздили в інше. Інколи чинбарі

приходили до конкретного села, бо там існували млини призначені для товчіння кожі. Наприклад, до слободи Нова Водолага щорічно восени приходили овчинники, бо там існувало 25 вітряних млинів, які займалися товчінням шкір [528, арк. 103]. Також такі млини існували в с. Просяне - 17 вітряних млинів, х. Нове – 2 млини, х. Ляшев – 3 млини [528, арк. 32, 79, 101].

Географія шкіряного промислу завжди лишалася відносно рівномірною. Великі центри концентрації цього промислу зустрічаються в усіх районах регіону. Загальна кількість осіб, що займалася цим промислом в 1926 році становила 16349 осіб [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Але слід виокремити Харківську округу, де шкіряним промислом займалося 7523 осіб, що становить 46% від загальної кількості. В основному це було побічним зайняттям. І лише для 35% самодіяльних селян, які займалися шкіряним промислом, це було головним зайняттям (див. додаток Ч). Майже 100% цим промислом займалися чоловіки. Звісно чоловікам допомагала його родина. Сам промисел в 93% мав характер сімейного виробництва. А значить це був родинний бізнес.

Кустарна обробка шкіри була трудомісткою і досить шкідливою справою для здоров'я людей. Та все виробництво здійснювалося в основному в хатах або на подвір'ї. В часи непу селяни почали будувати окремі приміщення для свого промислу. Розподілу праці в даному промислі не існувало. Усі процеси вичинки шкіри, крою і оздоблення майстер виконував сам, враховуючи побажання замовника, але зберігаючи власний художній смак.

Виробництво шкіряного взуття було предметом ще одного селянського промислу – чоботарського. За даними перепису населення за 1926 рік цим промислом займалося 88 % від усіх селян, що займалися обробкою шкіри на Харківщині (Слобожанщині), а саме 14462 особи [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471], хто для продажу, а хто лише для потреб своєї сім'ї. Не зважаючи на розвиток фабричного виробництва взуття, кількість селян, які займалися цим промислом майже не змінилася протягом 1920-х років.

Географія цього промислу була досить рівномірною за поширенням по території регіону. Але лідером, як і в попередні роки, у розвитку чоботарського промислу залишалася Харківська округа. Це пов'язано з територіальною близькістю до столиці, яка була основним ринком збуту. Головними центрами чоботарського промислу були Мерефа[483, арк. 5-7], Вільшани[487, арк. 111-119], Липці[708, арк. 19], Велика Писарівка[144, арк. 8]. Найбільшим центром черевично-шкіряного виробництва на Харківщині була слобода Нова Водолага Валківського району[466, арк. 20]. В слободі Нова Водолага, як і в інших, існували цілі вулиці заселенні чоботарями.

На початку 1920-х років існувало кілька категорій чоботарів. Перша категорія займалася потоково-товарним виробництвом грубих, але міцних селянських чобіт. До другої групи належали чоботарі, яких називали – «латуни». Вони спеціалізувалися виключно на ремонті взуття. Третя група чоботарів – це ті хто працював на замовлення односельчан, виготовляли витончені жіночі черевички. Але вже в середині 1920-х років цього поділу майже не було. Так як всі чоботарі працювали і на ринок, і на замовлення, і займалися ремонтом взуття.

Чоботарі на Харківщині (Слобожанщині) виготовляли свій товар не лише для своїх потреб та місцевого ринку, а й для збуту на ринках та ярмарках інших регіонів. За день чоботар міг зробити 4-5 пар чобіт. Щороку скупниками вивозились сотні пар чобіт на Полтавщину та Катеринославщину[419, арк. 33]. Місткість ринку збуту для товарів шкіряно-черевичного виробництва була обумовлена як наявністю вихідної сировини, так і стабільною потребою населення в елементарних предметах гардеробу. Фабричне шкіряно-черевичне виробництво, що з'явилося в досліджуваному регіоні наприкінці XIX ст., не змогло істотно вплинути на розвиток цієї галузі. Це можна пояснити тим, що селяни-промисловці регіону гнучко реагували на зміни кон'юктури ринку товарів та послуг, таким чином зберігаючи свій бізнес.

Чоботарським промислом, судячи з матеріалів статистичного довідника та перепису населення, займалися на селі майже виключно чоловіки. Для 66% це

«побічне заняття», що свідчить про те що чоботарі не поривали зв'язок із землеробством. Як в сільському господарстві, так і в занятті промислом, господареві допомагала родина. Для 93% це був родинний приробіток. Доволі часто одна й та сама людина займалася і чоботарським і шапковим промислом. Але шапковий промисел був сезонним заняттям. За сезон (близько 4 місяців) майстер міг виготовити до 850 шапок. Цей промисел був доволі широко розповсюджений серед селян на Харківщині (Слобожанщині). А в період нової економічної політики для нього було характерне швидке кількісне зростання від 1,5 до 4 тис. селян [322, с. 34; 85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471], тобто більше ніж в два рази. Основний округ, де зосередився шапковий промисел був Харківський.

Тепер дослідимо який зв'язок з сільським господарством мають господарства, зайняті шапковим промислом. У нашому розпорядженні є вісім детально вивчених господарств, зайнятих шапковим промислом, які мешкали неподалік Богодухова. Одне з них безземельне, сім'я складається з 12 осіб, єдине джерело існування - шапковий промисел. Це господарство має одного річного найманого робітника. Інше господарство має 4, 75 дес. своєї надільної ріллі, яку здає в оренду. Промислом займалися цілий рік, а також мали одного річного найманого майстра. З цих двох господарств одне без худоби, а інше має тільки одного робочого коня для промислових цілей. Наступне, ще одне господарство, землю обробляло відрядно, худоби не мало, робило перерви під час заняття промислом – працюючи в той час на полі[142, арк. 84-88].

Решта п'ять господарств, землю частково обробляють самі, частково обробляли наймані робітники. Два господарства, з останніх п'яти, що не обмежувалися тільки своєю надільною землею, вдавалися до оренди. Одне господарство, з цих господарств, мало 8,3 дес. своєї надільної ріллі і ще 6 десятин винаймло. Воно мало трьох працівників з своєї сім'ї і двох найманих. Не поривають зв'язку з сільським господарством, для розвитку промислу залучали тільки одного члена своєї родини. Інше господарство при своїй ріллі в 4,33 дес.

наймало 0,33 дес. та всі польові роботи виконували своїми силами [142, арк. 84-88]. Висновок може надійти такий: майже всі господарства зайняті шапковим промислом не поривали зв'язок із землею і при цьому займалися цим промислом цілий рік.

Різні інструменти і предмети обладнання промисловці купували за готівкові кошти, окрім швейних машинок, які купувалися в кредит і в розстрочку. Матеріал купували на місцевих ринках, але просліджується деяке тяжіння до Харкова, де іморініше за все ціни були нижчими. Матеріал купували частково за готівкові кошти, частково ж в кредит. Причому в останньому випадку ціна підвищувалася від 2% до 10%. Промисловці-шапкарі не зверталися до кредитних установ, де умови позики не могли їх задовольнити. В досить рідких випадках селяни все ж таки вдавалися до займу, але у приватних осіб. Кількість робочих днів у членів сім'ї шапкарів в середньому дорівнює 226 днів на рік. Загалом, середня кількість робочих днів промисловця (члени сім'ї разом з найманими) становила 253,3 дня. В середньому за рік шапкар-промисловець виготовляв 827 шапок и 940 картузів. Отже в день кожен промисловець робив 3,27 шапок і 3,73 картузів. Дослідження вказує на розвиток даного промислу протягом нової економічної політики, так як попит на вироби з кожним роком зростав. Тільки деякі скаржилися на те, що тепер заробіток нижче попередніх років, бо ціни на матеріал підвищилися за останні роки. Ціни ж на вироби зберігалися сталими. У деяких випадках малосімейні кустарі не давали можливість хлопчикам закінчити школу, садили їх за роботу. Деякі кустарі вказують на втомлюваність від промислу: "мало доводиться спати", що було загальним явищем для всіх кустарів, так як в більшості випадків робочий день у них доводився до максимуму. Багато хто вказує на псування зору від шиття, особливу шкоду від роботи на швейній машині при каганці.

Шапкарі не мали окремих будівель для промислу. Працювали вони в житлових приміщеннях, в кухнях та в деяких випадках, якщо дозволяло приміщення, займали під майстерню окрему теплу кімнату. На Харківщині

(Слобожанщині) в 97% шапкар мав швейну машинку (здебільшого ножну). Іноді зустрічалися майстерні з двома машинками. Устаткування шапкаря складалося з: швейної машинки, ножиць, ножиць для очищення волосся, аршина, викрійки, балванки для верхівок шапки, ножиці для різання шкурок, столи, праски, картон, дошка для прасування, стільці, олівці, крейда, наперстки, голки. Вартість такого комплекту в 20-х роках коливалася в районі 140 рублів. Приблизно 11 руб. йшло в рік на ремонт обладнання.

Лимарі, які за своєю кількістю значно поступалися на Харківщині (Слобожанщині) чоботарям і шапкарям, виготовляли яловичі та свинячі не дублені шкіри. Завдяки високій пластичності, сириця використовувалась для виготовлення різних лимарсько-сідельних виробів, зшивочних ремінців та приводних ременів. Загальна кількість лимарів і кушнарів на Харківщині (Слобожанщині) становила близько 500 осіб, з них лимарів приблизно 120 [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Не зважаючи на таку маленьку кількість, вони не лише забезпечували потреби місцевих селян, а й вивозили свою продукцію на місцеві ринки та ярмарки. Цікавим є той факт, що аж 10% лимарів мали найманих робітників. Тоді як шевці і чинбарі загалом лише 2,6%. Це говорить про те, що лимарським промислом займалися заможніші родини.

З чинбарного промислу можна виокремити так званих заготівників. В регіоні налічувалося всього 15 осіб, які займалися виключно заготівлею овчини [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Це було пов'язано з тим, що вівчарство в роки війн досить сильно скоротилося. А значить кількість овчин на місцевих ринках також скоротилася, а ціни піднялися. Звісно, цим доволі складним промислом займалися лише чоловіки. Заготівники були зконцентровані в Харківській окрузі.

Обробка сирих овчин є предметом ще одного великого селянського промислу – кушнірського, який на Харківщині (Слобожанщині) в роки непу продовжував занепадати [330, с. 111]. На Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики шубний і кушнірський промисел були тісно пов'язані.

Все виробництво здійснювалося в основному в хатах або на подвір'ї. В період непу селяни почали будувати окремі приміщення для свого промислу. Так наприклад в с. Нова Водолага на початку 1920-х років з 12 місцевих промислових господарств особиста майстерня існувала тільки у одного [637, арк. 123]. За переписом 1926 року на території Харківщини (Слобожанщини) зафіксовано близько 300 кушнірів [85, с. 348-356; 372-379; 442-452; 455-471]. Це пов'язано з розвитком фабричної хутряної промисловості, яка знищувала кушнірний промисел на Харківщині, як і загалом по країні. Але цікавим є той факт, що саме ця невелика кількість кушнірів в основному було зконцентрована в Богодухівському районі.

У кушнірному промислі характерною рисою виробів був консерватизм у вживанні технічних прийомів, у системі орнаменту, деталей, що були традиційними в певному селищі або кутку чи навіть вулиці. Це особливо стосується одягу, у данному випадку кушнірства, так як у кожному селі носили кожухи та кептарі відмінні від інших. Треба зазначити, що зручність речей, досконалість крою, відповідність призначенню стали причиною стійкої традиційності шкіряного одягу. Навіть соціальний стан, матеріальний статок власника, його походження можна було визначити за прикрасами і системою оздоблення одягу. В роки непу в досліджуваному промислі майже не використовували найману працю. Інколи використовували поденну форму найму робітника. У господарствах, що займалися кушнірством, промисел займав весь вільний час від польових робіт. Якщо ще до війни ці господарства наймали робітників для обробітку землі, то в роки непу всі сільськогосподарські роботи більшість селян-промисловців виконували самі. Влітку, в вільний час від польових робіт, займалися вичинкою овчини. Цей період найбільш зручний, так як промислом можна займатися на свіжому повітрі, не потрібне спеціальне приміщення, зручно промивати і сушити овчини. Якщо ж ці роботи проводилися взимку, то було потрібне спеціальне опалюване приміщення. А вже з вересня селяни-промисловці починали шити.

Продовженням кушнірського виробництва звичайно був кожуховий промисел. Значна частина харківських селян-промисловців самі вичиняли необхідні овечі шкіри для виробництва. Таким чином займалися одночасно і кушнірством і кожуховим промислом. Великими центрами концентрації цього промислу були с. Котельва – Охтирської округи[547, арк. 96], с. Дробишево і Савинці – Ізюмської округи[638, арк. 38], с. Павлівка і Попівка - Куп'янської округи [439, арк. 55].

Готові вироби кушнарів продавалися на місцевих ринках, ярмарках, продавалися перекупникам. При збуті товару в магазини селянин був вимушений робити знижку перекупнику. Перекупник в 90% брав вироби в кредит і розраховувався з селянином після ярмарки. Інколи відразу відбувався обмін товару на сирі овчини. Великі кушнарі не могли обмежуватися місцевими базарами і тому виїзджали на ярмарки сусідніх районів, а де-які господарства вивозили свій товар на ринки сусідніх регіонів.

З кушнірського промислу також виокремилися окремим промислом хутровики. На Харківщині (Слобожанщині) за переписом 1926 року їх нараховувалося лише троє. Вони були зконцентровані в селі Млинки (Котелевського району, Охтирської округи) [142, арк. 43]. Протягом нової економічної політики цей промисел повністю занепав, так як не зміг конкурувати з фабричною промисловістю.

Заготівкою, кушнірством, пошиттям шуб і кожухів займалося виключно доросле населення. Підлітки в цьому промислі зовсім не приймали участі. До того ж вичинкою овчин займалися виключно чоловіки, а вже до пошиття інколи залучали жінок.

Промисел з виготовлення струн для різних музичних інструментів був слабо розвинутий, так як потребував складного і дорогого обладнання. Але найбільше цей промисел був розвинутий у Ізюмській окрузі[330, с. 111]. Поряд з традиційною формою струнного промислу значного розвитку набув його спрощений варіант – заготівля та лише попередня обробка баранячих кишок.

Далі ці заготовки збувалися оптовикам, які перепродували цей напівфабрикат. Географія заготівельного промислу обмежувалася Ізюмським, Зміївським, Куп'янським та Харківським районами.

Також в досліджуваний період на Харківщині (Слобожанщині) існувала група селянських виробництв по обробці вовни. Найбільш розвиненим було прядіння і ткацтво з вовни [339, с. 71]. Виготовлення сукна було широко розповсюдженим на Харківщині (Слобожанщині) ще з XVII ст. Його розвитку, окрім доступної сировини, сприяло те що процес обробки вовни набагато простіший, ніж рослинної сировини (конопель та льону). Займалися цим промислом жінки в зимовий час – виключно для потреб своєї родини.

Вовна служила сировиною і для килимарства. Харківське населення широко використовувало килими у своєму побуті [330, с. 112]. Ними прикрашали стіни кімнат, покривали столи, скрині, ліжка, а також використовували у багатьох обрядах. У промислових господарствах виготовлялися як вовняні ворсові килими - коци, так і безворсові килими; та останні були найтипівішими для більшості українських селян. Ворсові килими (коци) мали великий попит навіть в Росії.

На Харківщині (Слобожанщині) основними центрами розвитку килимарського промислу джерела називають села Сенжари, Манченки [601, арк. 39-40], Караван [654, арк. 389] і Нестеренки, де виготовлялися як ворсові, так й безворсові килими. В с. Нестеренки кустарний осередок з виробництва килимів був організований дружиною місцевого священника, яка сама займалася промислом й залучала до нього багатьох жінок та дівчат [147, арк. 17].

Впродовж нової економічної полятики ця продукція селян намагалася конкурувати з фабричною продукцією. Але кількість селян, що займалися цим промислом з кожним роком зменшувалась. Багато харківських килимів того періоду і сьогодні експонуються в музеях.

Також широко розвинутим в регіоні було виробництво повсті і валяного взуття. Українські селяни використовували повсть для виготовлення хомутин, підсідельників, пітників та утеплюючих підстилок. В цьому промислів

відокремлена від селянського житла майстерня була рідким явищем[339, с. 72]. Головною сировиною була шерсть великої рогатої худоби та коней, і ще низькоякісна овеча вовна. Серед приблизно 800 селянських промислових господарств по всій Україні, в яких виготовленням повсті або валяне взуття приймали участь жінки. Найчастіше це були дружини чоловіків, які зіймалися кушнірством або шиттям шуб та кожухів: так як після обробки овчини існували великі відходи шерсті. Цю шерсть і використовували для виготовлення повсті. Особливо вирізнялися селянські підприємства сл. Уди Харківського району[418, арк. 3]. У цілому повстяний промисел зазнавав великої конкуренції з боку місцевих фабричних підприємств, бо вони широко використовували для валяння механічні двигуни. Та попри це, як відзначається в архівних документах того періоду, селянська повсть була більш м'якою, а валянки набагато теплішими, і за рахунок цих якостей вони продовжували користуватися високим попитом на ринку[254, с.543].

Ще однією формою селянських промислів з переробки сировини тваринного походження був в'язальний промисел. Сировиною для нього був козячий пух і вовняна пряжа. Тож виготовляли хустки, рукавички, шарфи, пояси, шкарпетки, спідниці, сорочки та багато іншого. В'язання вовняних поясів – кушаків було доволі поширене на Харківщині (Слобожанщині). Кушаки фарбувалися рослинними фарбами в малиновий, синій, зелений кольори. Харківські кушаки користувалися великим попитом не лише в досліджуваному регіоні, але й за його межами.

В'язальним промислом займалися виключно жінки. У багатьох регіонах України, як свідчить вивчення джерел, існували окремі промислові господарства, де велося товарне виробництво в'язаних речей: найчастіше це були рукавички, шарфи, шкарпетки. В цілому ці виробництва хоча й не відзначалися масштабністю, зате, як і основна частина інших промислів по обробці тваринної сировини, вони продовжували існувати впродовж 1920-х років, а головне міцно зберігали за собою перше місце в структурі українських ринкових відносин. В'язальний промисел найлегше піддавався кооперації. І вже на початку 1925 року 75% жінок,

які займалися досліджуванням промислом, входили до складово-сировинних товариств[545, арк. 99-109].

Вироби із кістки та рогу завжди мали попит, особливо в період нової економічної політики. Це пояснюється доступністю сировини — вторинного продукту переробки об'єктів тваринництва; відносною легкістю обробки таких м'яких матеріалів, як ріг і кістка; широкою сферою вжитку. Художня обробка кістки та рогу — один із найдавніших видів декоративно-прикладного мистецтва. На жаль кількісних даних з розвитку цього промислу в роки нової економічної політики нами не знайдено. Але довідки з музеїв і виставок дають фрагментарний матеріал відносно осередків домашнього промислу з обробки кістки і рогу. Як і в усіх інших промислах, скупщики-оптовики й тут були посередниками між майстрами та ринком. Майстри самі закуповували сировину у місцевих різників і обробляли її в житлових приміщеннях. Таке виробництво було вкрай шкідливе і призводило до погіршення здоров'я не тільки промисловця, а й всієї родини. Ріг в його власній формі вживався в гончарному промислі для орнаментативної посуду, у мисливців — для зберігання пороху; з рогу виготовляли музичні інструменти; також з рогу виробляли кушки, які широко використовувалися в землеробстві; ріг використовували в різьбленні по дереву; однак найбільше ріг використовували для виготовлення гребенів і гудзиків. Для виготовлення гребінців використовували роги волів. Їх розпилювали на частини пилкою відповідно до розмірів гребінців. Далі частини рогу розм'якшували на вогні і розгладжували гемблем. Нарізку зубців робили циркулярними пилками на спеціальних токарних верстатах, які з'явилися наприкінці XIX ст.. Інвентар же промисловця був дуже простий і примітивний. Вироби з рогу прикрашалися по-різному, зокрема різьбленням за допомогою ножа, різця, свердла.

В. І. Ленін, розглядаючи гребінний промисел на селі, підкреслював тяжке становище цих господарств: « фактично становище їх гірше навіть, ніж найманих робітників на великих заводах» [361, с. 230]. Становище українських майстрів-гребінщиків не було кращим. І вже в середині 20-х років народний промисел по

обробці рогу занепавав. Занепад народного промислу в досліджуваний період був загальним явищем для країни.

Для розвитку селянських промислів з переробки тваринної сировини на Харківщині (Слобожанщині) були характерні в основному ті ж процеси, що й для всієї України. Необхідно зауважити на тому, що характер території визначав спосіб життя місцевого населення, яке за своєю природою звикло займатись сільським господарством і промислами. Існував ряд факторів, які підштовхували селянина займатися промислами: надлишок сільськогосподарських продуктів та наявність сировини; задоволення широкого кола численних виробничих, побутових і культурних потреб; нагальна потреба поповнення сімейного бюджету; надлишок робочих рук; вільний час від сільськогосподарської роботи (особливо взимку) та інші.

Національний склад селян, задіяних у сільських промислах з переробки тваринної сировини на Харківщині (Слобожанщині) зафіксував перепис населення 1926 року (див. додаток III). Ці данні показують, що селянськими промислами з переробки тваринної сировини на Харківщині (Слобожанщині) в основному займалися українці, і лише в чоботарському промислі виділились євреї – 33%.

Згідно з традиційним поділом праці на жіночу і чоловічу перепис населення зафіксував дані, які свідчать про те, що селянськими промислами з переробки тваринної сировини в основному займалися чоловіки. Але виокремлюється прядіння і ткацтво. Цими промислами, майже виключно, займалися жінки.

Досліджуючи промисли селян, не можна пройти повз соціального складу сільських промисловців. Виокремлюють 5 груп, які займалися селянськими промислами: робітники; господарі з найманими робітниками; господарі, що працюють лише з членами родин; «одинці»; члени сім'ї що допомагають у занятті. Перша категорія налічувала 4 %, друга – 3 %, третя – 6%, четверта – 80 % і п'ята – 7% (див. додаток Я). Робимо висновок: в основному промислами займалися селяни-одинці. Селяни-одинці, члени сім'ї що допомагають у занятті,

та ті що працюють з членами родин разом складають 93%. Значить це був сімейний приробіток. В цілому у дрібному товарному виробництві за рахунок праці сім'ї зростала інтенсифікація виробничого процесу, що відображалось на поліпшенні матеріального становища цієї родини.

Всього 3% сімейних господарств, які займалися чинбарним промислом, використовували найману працю. В інших промислах з переробки тваринної сировини не знайдено даних про наявність найманої праці.

Торкаючись основних факторів розвитку промислів з переробки тваринної сировини на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики, необхідно розглянути проблему забезпеченості селян землею. Аналіз архівних матеріалів, щодо земельного питання дозволяє стверджувати що більше 60 % селян на Харківщині (Слобжанщині) стабільно мали наділи, які забезпечували ведення ними мінімального рентабельного сільського господарства.

Вивчення і аналіз фактичного матеріалу дозволяє зробити висновок про те, що для селянських промислів з переробки тваринної сировини на Харківщині (Слобожанщині) була характерна сезонність у занятті промислом. Прикметним було й те, що селянські промисли з переробки тваринної сировини відігравали роль допоміжного до землеробства заняття, і лише для майстрів деяких осередків в період нової економічної політики вони виступали єдиним джерелом прибутків. Окрім того, розвиток селянських промислів з переробки тваринної сировини в 1921-1929 роках на Харківщині (Слобожанщині) характеризувався чисельністю й різноманітністю. Сільські жителі Харківщини (Слобожанщини) були постачальниками елементарних речей домашнього споживання. В основному промислами з переробки тваринної сировини займався кустар-одинак. Соціальну основу промислових занять, становили малоземельні, без посівні та без тяглові господарства, для яких промисли були важливим джерелом формування сімейного бюджету. Сільські кустарі представляли самотній уклад дрібного приватного товарного виробництва. Майстри виготовляли різноманітні вироби зі шкіри та хутра, що умовно поділяються на кілька груп: «верхній одяг» (кожухи,

безрукавки, кептарі); «головні убори» (кучми, джумирі, рогачі, клепані, дуплажки, гугли); «взуття» (постоли, черевики, чоботи); пояси (череси, букурії, ремені, перехресниці); «доповнення до одягу» (торби, сумки, тобівки, ташки, мушенки, гаманці та ін.); «кінська упряж» (сідло, вуздечка, попряга, повода). Порівняно з іншими видами домашнього промислу, народне шкіряне виробництво має ще одну особливість. Існував поділ між галузями цього ремесла, що залежав від функціонального призначення шкіряних речей. Кушніри виробляли кептарі, кожухи, шапки; шевці – постоли і чоботи; лимарі – кінську упряж, ремені, тобівки. Народні майстри самі вичиняли шкури. Так, швець був чинбарем, кушнір – білошкірником, лимар сам викручував шкуру. Поєднання цих суміжних понять – явище архаїчне.

* *

*

Методологічні підходи (цивілізаційний, класовий, системно-структурний, регіональний, мікроісторичний та інші) дозволили скласти загальну картину розміщення промислів на території Харківщини (Слобожанщини) в роки нової економічної політики. У територіальному відношенні їх розміщення і спеціалізація відрізнялися нерівномірністю. Значне місце займали промисли по обробці рослинної сировини: деревообробники та текстильники. Численними були і промисли по обробці тваринної сировини: шкіряний, шевський, чоботарський, кушнірський промисли. Це було викликано підвищеним попитом на вироби на Харківщині (Слобожанщині) і загалом по Україні, що створювало стійкий ринок збуту. Окрім того, розвиток цих промислів був обумовлений доступністю сировини. Важливу роль відіграли також промисли по обробці металів і мінералів.

Серед селянських промислів Харківщини (Слобожанщини) виділялося кілька видів промислів, продукція котрих була затребувана не лише на місцевих а й на зарубіжних ринках – лозоплетіння, вишивка, гончарство. Ці промисли, завдяки яскраво вираженим художнім особливостям, стали затребувані і впізнавані.

Селянські промисли – це єдина на той час галузь господарства, яка не мала чіткої і завершеної організаційної системи, але саме вона посідала важливе місце в житті селянина. Головною особливістю селянських промислів була повна відокремленість та сімейно-господарська ізольованість, так як кожний кустар був господарем, робітником і торговцем водночас. Не зважаючи на політику держави, направлену на витіснення дрібного виробника з приватного сектора і залучення його до кооперації, саме дрібне виробництво подолато товарний голод, створило робочі місця, зберігло самобутній устрій життя, а головне – допомогло більшості селян забезпечувати звичайний спосіб життя.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [327], [330], [337], [339].

Висновки.

Селянські промисли в період нової економічної політики довгий час не були предметом самостійного дослідження. Лише окремі, вкрай вузькі аспекти історії дрібної, кустарно-ремісничої промисловості, але аж ніяк не промислових занять, досліджувалися в окремих роботах, переважно присвячених іншим історичним сюжетам: історії індустріалізації, колективізації, кооперації, боротьби з буржуазними і дрібнобуржуазними елементами, тощо. Фактично велика тема – розвиток промислів вітчизняного села в роки нової економічної політики – довгий час розчинялася в суміжних історіографічних проблемах. Наукова новизна роботи полягає у створенні першого узагальнюючого дослідження з розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики.

В ході дисертаційного дослідження, перша проблема, з якою ми зіткнулися була термінологічного характеру. Виходячи з аналізу дослідження дисертанткою сформульоване наукове визначення промислової сфери села. Промисли – це допоміжні галузі виробництва всіх сільськогосподарських підприємств, які мають на меті задоволення інтересів своїх членів і виробництва сільськогосподарської продукції задля забезпечення найбільш повного й продуктивного використання трудових ресурсів (особливо сезонного надлишку робочої сили), використання наявних місцевих матеріальних і сировинних ресурсів або відходів промислового виробництва та приведення в такий спосіб у дію значних резервів збільшення товарної продукції, прибутковості господарств і задоволення інтересів власників.

Використання цивілізаційного, класового, системно-структурного, регіонального, мікроісторичного підходів; дотримання принципів об'єктивності, системності, діалектики, історизму, всебічності, критичного аналізу та термінологічного принципу; а також комплекс загальнонаукових (дедукція та індукція, аналіз та синтез, узагальнення, опис, пояснення, аналогія, формальна логіка), міждисциплінарних, спеціально-історичних і порівняльно-історичних методів дослідження сприяли всебічному розкриттю аналізованої проблеми і

дозволили нам забезпечити науковість і достовірність у висвітленні досліджуваного питання.

Комплексний аналіз джерел дозволив виявити загальні риси розвитку селянських промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики, а також з'ясувати специфічні. Харківщина (Слобожанщина) досліджуваного періоду – це майже типово аграрний регіон, основу економічного потенціалу якого становило, головним чином, селянське господарство, а більшу частину людських ресурсів – сільське населення (в досліджуваний період в селах Харківщини (Слобожанщини) проживало 2 млн. 400 тис. людей, а це 80% населення регіону). Війни і революцій 1914-1920 рр. та політика воєнного комунізму довели країну до стану економічного колапсу. З переходом до нової економічної політики, в економіці країни стали швидко розвиватися звичні для населення товарно-ринкові відносини. На цьому соціально-економічному фоні на початку нової економічної політики і відбувався динамічний розвиток селянських промислів, які стали об'єктом даного дисертаційного дослідження.

При дослідженні промислового підприємництва українського села питання про його динаміку, загальні показники розвитку і насамперед питому вагу та місце в народному господарстві країни, є одним з основних. Водночас точне визначення загальної кількості господарств що займалися промислами, обсягу продукції, яка ними випускалася, та чисельності зайнятих осіб у виробництві через недостатню точність джерел було найбільш складним завданням для дослідження обраної теми. Це пов'язане з тим, що офіційна статистика була дуже далекою від повної реєстрації господарств, що займалися промислами, особливо тих, де не використовувалася наймана праця. В цілому, в роки нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині), налічувалося 60513 осіб сільського самодіяльного населення, які займалися промислами, з них: 47147 “одинаків” (78%), 5605 – що працюють лише з родиною (9%), 3950 – «члени сім'ї що допомагають» (7%), 2437 робітники (4%) і лише 1374 з найманими робітниками (2%).

Галузевий розподіл праці в промислах проходив по лініях вихідної сировини, кінцевого продукту, застосовуваних знарядь праці і форми виробничої діяльності. У територіальному відношенні їх розміщення і спеціалізація відрізнялися нерівномірністю. Значне місце займали промисли по обробці рослинної сировини: деревообробники та текстильники. Численними були і промисли по обробці тваринної сировини: шкіряний, шевський, чоботарський, кушнірський промисли. Це було викликано підвищеним попитом на їх вироби на Харківщині (Слобожанщині) і загалом по Україні, що створювало стійкий ринок збуту. Важливу роль відіграли також промисли по обробці металів і мінералів.

Суттєвою була і питома вага. Зокрема, вдалося встановити, що саме селянське населення до 1923 року включно давало до $2/3$ промислової продукції країни; у другій половині 1920-х рр., коли велика індустрія набирала обертів, вже велика промисловість створювала $2/3$ одягу і трикотажу, меблів, продуктів харчового призначення. Але навіть в кінці 1920-х рр. в сукупному радянському експорті $1/3$ частина товарів була дрібного промислового походження.

Отже, на основі узагальненого осмислення наукових досягнень історіографії, виявленого, вивченого і залученого до наукового дослідження комплексу опублікованих і неопублікованих джерел (чималу кількість яких уперше було введено до наукового обігу) та використаного цілого спектру методологічних підходів ми висвітлили досліджувану тему та дійшли до таких висновків:

— розвиток селянських промислів залежав від багатьох факторів, як об'єктивних (природно-кліматичних умов, стан ґрунтів, врожайність), так і суб'єктивних (економічна політика держави по відношенню до сільського господарства та промислів). Загальними факторами розвитку селянського дрібнотоварного виробництва були: селянське малоземелля, наявність вільного часу (сезонність в землеробстві) і вільних робочих рук, нестача товарів першої необхідності та надзвичайно високі ціни на промислові товари, інше. Але, на наш погляд, головну роль грали регіональні особливості. На території Харківщини (Слобожанщини) такими факторами були: наявність сировини, мережа

транспортних шляхів, розвиток торгівлі, столичний статус регіону, історичні особливості розвитку регіону;

– в радянській політиці, щодо селянських промислів, можна виокремити декілька періодів протягом 1921-1928 рр.: в перші роки нової економічної політики держава сприяла розвитку самостійної господарської діяльності селян, задля ліквідації дефіциту товарів першої необхідності, в умовах відновлення товарно-грошових відносин і переходу від товарообміну до торгівлі; пізніше держава почала обмежувати самостійну промислову діяльність дрібного виробника на селі шляхом стимулювання організації мережі кооперації (як наслідок витіснення приватника з галузі торгівлі) та адміністративних заходів; а в 1926–1928 рр. – спостерігається перехід влади від обмеження до ліквідації самостійної промислової діяльності приватника на селі: податковий тиск, посилення кооперації (держава вбачала в ній головну форму організації селян, що займалися промислами), адміністративно-командні методи управління господарством;

– в період нової економічної політики на Харківщині (Слобожанщині) селяни були зайняті такими видами промислів, як теслярство, столярство, бондарство, стельмаство, кошикарство, швацтво, шаповальство, гончарство, ковальство, гребінництво, плетіння, ложкарство, млинарство, слюсарство, лимарство, кушнірство, килимарство, чоботарство, виробництво будівельних матеріалів, виготовлення знарядь праці, виготовлення музичних інструментів та струн, харчо-смакові промисли тощо;

– з другої половини 1920-х рр. окремі види промислів на Харківщині (Слобожанщині) починають занепадати, не витримуючи конкуренції з боку зростаючої великої промисловості: млинарство, стельмахство, швацтво, текстильні промисли, виробництво будівельних матеріалів, а деякі промисли поступово зникли: гутництво, килимарство, виготовлення струн;

– найбільшу щільність розміщення дрібнотоварного виробництва в сільській місцевості мала Харківська округа (цей густонаселений регіон

знаходився поблизу розвинених торгових і промислових центрів, а це звичайно полегшувало доступ селян до джерел сировини і ринків збуту продукції);

- в основному промислами займалися селяни-одиначи, члени сім'ї що допомагають у занятті, та ті що працюють з членами родин (разом 94%). Значить це був сімейний заробіток;

- промисли мали величезне соціальне значення як містка і функціональна господарська ніша, яка ефективно задіювала надлишок трудових ресурсів та часу. А існування приватного підприємництва, в умовах ліквідації самого інституту приватної власності, в свою чергу підкреслює значимість селянських промислів і їх питому вагу.

Зіставлення основних наукових результатів, отриманих у процесі проведення даного дисертаційного дослідження з сучасним характером сучасних соціально-економічних і політичних перетворень в Україні цілком дозволяє констатувати, що в Україні сьогодні доволі швидкими темпами складаються всі передумови, необхідні для відродження в найближчому майбутньому дрібного промислового підприємництва, як невід'ємного елемента ринкової економіки. Процес відродження дрібнотоварного виробництва стає все більш незворотнім, що робить проведене дослідження актуальним не лише в історико-науковому, а й у практичному плані. Виходячи з нагальної потреби реформування сучасного сільського господарства, необхідно більше приділити уваги з боку держави питанням організації сільськогосподарського виробництва, наданню селянству доступних кредитів, наближенню товаровиробника до ринку, регулюванню цін на продукцію виготовлену селянами і вирішення життєво-необхідних соціальних проблем сільського населення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. 14-я конференция РКП(б): Стенографический отчет. Москва-Ленинград: Госиздат, 1925. 336 с.
2. 35 лет советской торговли. Москва: Госторгиздат, 1952. 151 с.
3. VIII-й Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 17–20 січня 1924 року. Харків: Вид-во Управління справами ВУЦВКу, 1924. 272 с.
4. VII Всеукраинский съезд Советов. 10–14 декабря 1922 г.: Стенографический отчет. Харьков: Изд-во Секретариата ВУЦВК и Управления делами Совнаркома УССР, 1922. 114 с.
5. X Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 6–14 квітня 1927 р. Харків: ДБОУ, 1927. 293 с.
6. Bidenfeld K. Rubland in der Weltwirtschaft. Leipzig: Quelle u. Meyer, 1926. 310 p.
7. Borys J. The Sovietization of the Ukraine 1917 – 1923: Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1980. 212 p.
8. Chirovsky Nicholas. 1919 – An introduction to Ukrainian history. Vol. III. Nineteen and twentieth century. Ukraine. New York: Philosophical library, 1986. 517 p.
9. Chombart de Lauwe J. Les paysans sovietiques. P. Ed. du Seuil, 1961. 137 p.
10. Dobb Maurice. Studies in the development of capitalism. Ind.: Routledge, 1947. IX. 396 p.
11. Dobbert G. Die rote Wirtschaft: Probleme und Tatsachen. Ein Sammelband. Königsberg-Berlin: Ost-Europa - Verlag, 1932. 283 p.
12. Gaal M. Die Neue Ökonomische Politik in Russland und die deutsche Währungs- und Wirtschaftsreform. H. Schellenberg, Winterthur, 1965. 315 p.
13. Graziosi Andrea. The Great Soviet Peasant War: Bolsheviks and peasants, 1917–1933. Cambr., Mass.: Harvard UP, 1996. 77 p.

14. Kostiuk Hryhory. Stalinism rule in the Ukraine: study of the decade of mass terror (1929–39). New York : Frederick A. Pralger, 1960. 162 p.
15. Lapchenko A. The contradiction of the term “handicraft industry” // Oxford Journal of Scientific Research, 2015, № 1(9). P. 554-561.
16. Lewin M. Russian Peasants and Soviet Power: A study of Collectivization. London, 1968. 315 p.
17. Mace James E. Communism and the dilemmas of national liberation: National communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. USA: Harvard University press; Harvard Ukrainian research institute; Ukrainian academy of arts and sciences in the U.S., 1983. 334 p.
18. Manning Clarence A. Twentieth-Century Ukraine. New York: Bookman Associates, 1951. 243 p.
19. Melnyk Zinowij Lew. Soviet capital formation in Ukraine, 1928/29–1932. Munich: Ukrainian Free Univer. Press, 1965. 182 p.
20. Merl Stephan Der Agrarmarkt und die Neue Ökonomische Politik. Die Anfänge staatlicher Lenkung der Landwirtschaft in der Sowjetunion 1925 – 1928. München - Wien: R-Oldenburg Verlag, 1981. 530 p.
21. Nove A. An economic history of the USSR. London: Allen Lane-Penguin Press, 1969. 416 p.
22. Schapiro Leonard. The communist Party of the Soviet Union. N.Y.: Vintage books, 1964. XIV. 631 p.
23. Schiller Otto Die Kollektivbewegung in der Sowjetunion. Ein Beitrag zu den Gegenwartsfragen der russischen Landwirtschaft. Berlin — Königsberg.: Osteropa-Verlg, 1930. 124 p.
24. Schuler Helga. Jung Ökonomie und Politik in SowjetruBland 1920—1924. Zum Prozes der Willensbildung in der KPR (b) in den ersten Jahren der Neuen Ökonomischen Politik. Marburg.: Verlag Arbeiterbewegung und Gesellschaftswissenschaft, 1978. 270 p.

25. Service R. Lenin: A biography. Cambridge, Met: Harvard Univ. Press, 2000. 561 p.
26. Service R. Stalin: A Biography. Oxford: Macmillan, 2004. 715 p.
27. Shanin T. The awkward class: political sociology of peasantry in a developing society: Russia 1910 – 1925. Oxford: The Clarendon Press, 1972. 253 p.
28. The Famine in Sovit Russia 1919—1923. The Operations of the American Relicl Administration by H.H.Fisher. New-York: The Macmillan Company,1927. 608 p.
29. The foreign office and the famine: british documents on Ukraine and the great famine of 1932–1933. / ed. by Carynnyk Marco, Luciuk Lubomyr, Kordan Bohdan S. Ontario; New York : Limestone Press, 1988. Lviv, 493 p.
30. Wagenführer R. Die Konjunkturtheorie in Rußland. Jena: G.Fischer, 1929. 137 p.
31. Абрамович. Оздоровлення гончарного виробництва // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. 1928. № 11/12. С. 48.
32. Акт обследования с. Полевого Дергачевского района. 1928 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 2161. 32 арк.
33. Акт обследования Харьковского района. 1926 // ДАХО. Ф. Р-845.Оп. 2. Спр. 432. 78 арк.
34. Акты ревизий и обследования учреждений района // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 36. 94 арк.
35. Анкеты лесничеств 1928 р. // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп. 12. Спр. 25. 99 арк.
36. Антропов В. С. К вопросу о развитии текстильной кустарной промышленности // Экономическое обозрение. 1925. Июнь. С. 70-79.
37. Архипов В.А., Мороз Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х годов. Москва: Мысль, 1978. 263 с.
38. Багалій Д. І. Історія Слобідської України. Харків: Основа, 1991. 256 с.
39. Балязин В.Н. Профессор Александр Чаянов. Москва: Наука, 1990. 302 с.
40. Батюк І. Сільськогосподарська кооперація на Україні. Х.: Книгоспілка, 1925. 91 с.

41. Беянин И. Торговля в городах Украины по переписи 15.III.1923 г. // Торговля Украины в 1923 г. Кн. 1. Харьков, 1924. С. 77-107.
42. Беренштейн Л.Ю. Великий Жовтень і соціалістичні перетворення в сільському господарстві України // Укр. іст.журнал. 1987. № 2. С. 64 – 76.
43. Беркаш В. Зміни українського скотарства за останні роки та його сучасний стан // Сільський Господар. 1922. №3–4. С. 16–18.
44. Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР // Вопросы истории. 1961. № 3. С. 34–48.
45. Билимович А.Д. Марксизм (изложение и критика). Белград, 1936. 217 с.
46. Билимович А.Д. Эра пятилетних планов в хозяйстве СССР. Ч. 1–2. Мюнхен, 1959. 318 с.
47. Білецька В. Вишиті кожухи в Богодухівській окрузі на Харківщині // Науковий збірник харківської науково-дослідчої катедри історії української культури.VII. Етнологіко-краєзнавча секція. Вип. 1. Ред. О. Ветухов. Київ.: Державне видавництво України, 1927. С. 63–70.
48. Богданов А. А. Военный коммунизм и государственный капитализм // Вопросы социализма. Работы разных лет. Москва, 1990. С.335-344.
49. Богдашина О.М. Джерелознавство історії України: Теорія, методика, історія. Харків, 2005. 69 с.
50. Богуславский В. Затраты труда в сельском хозяйстве СССР и пути его развития // Плановое хозяйство.1928. № 9. С. 49–63.
51. Бойченко. Гончарна промисловість Полтавщини // Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України. 1928. № 2. С. 53.
52. Бокарев Ю.П. Социалистическая промышленность и мелкое крестьянское хозяйство в СССР в 20-е годы: источники, методы исслед., этапы взаимоотношений. М.: Наука, 1989. 310 с.
53. Боффа Дж. История Советского Союза: В 2-х т. – Т. 1. От революции до второй мировой войны. – Ленин и Сталин. 1917– 1941. М.: Международные отношения, 1990. 629 с.

54. Брон С.Г. Частный капитал и товарооборот // Хозяйство Украины. 1925. №1–2. С. 3–9.
55. Бузлаева А. И. Ленинский план кооперирования мелкой промышленности СССР. М.: Наука, 1969. 175 с.
56. Бут О.М. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): Монографія / О.М. Бут, В.С. Бондаренко, К.В. Нікітенко. Донецьк: Юго-Восток, 2008. 355 с.
57. Бутник-Сіверський Б. Українське радянське народне мистецтво. К., 1966. 89 с.
58. Бухарин Н. О новой экономической политике и наших задачах // Большевик. 1926. №8. С. 8-15.
59. Бухарин Н.И. «Новый курс» экономической политики // Избранные произведения. М.: Экономика, 1990. С. 240–248.
60. Бухарин Н.И. О некоторых задачах нашей работы в деревне // Большевик. 1924. № 7–8. С. 19–28.
61. Бухарин Н.И. Путь к социализму и рабоче-крестьянский союз // Избранные произведения. М.: Экономика, 1990. С. 388-422.
62. Бухонова И.Н. «Я... оказался выброшенным из человеческого общества...» (А.В. Чаянов в казахстанской ссылке) // Отечественные архивы. 1997. № 2. С. 49–51.
63. Бюллетень VIII Всеукраинской конференции Коммунистической партии (большевиков) Украины. Стенограмма. 12–17 мая 1924 г. Харьков: Типография ЦК КП (б)У «Коммунист», 1924. 231 с.
64. Васильчук Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. іст. наук по спец. Київ, 2008. 32 с.
65. Ведомости и акты оценки ветряных мельниц. 1924 – 1925 гг. // ДАХО. Ф. Р-1693. Оп. 1. Спр. 47. 20 арк.

66. Ведомости о ходе выполнения задания продовольственного налога по району 1 марта 1923 – 17 мая 1923 гг. // ДАХО. Ф. Р-1963. Оп. 1. Спр. 189. 46 арк.
67. Ведомости обследования учреждений народного образования, мелкой кустарной промышленности, кооперативных организаций, сведения о штатах райисполкома и сельсоветов // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 156. 93 арк.
68. Ведомости поступления единого сельскохозяйственного налога // ДАХО. Ф. Р- 530. Оп. 1. Спр. 280. 52 арк.
69. Ведомости учета кооперативных организаций по сельсоветам района // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 146. 45 арк.
70. Ведомость цен на строительные материалы и рабочую силу по Сумскому округу. Акты обследований вальцевой мельницы в с. Бромля. 1925 г.. // ДАСО. Ф. Р-489. Оп.1. Спр. 6. 27 арк.
71. Винар Б. Українська промисловість: Студія радянського колоніалізму / Передм. проф. В. П. Тимошенка; Записки Наукового товариства імені Т. Г. Шеченка. Т. CLXXV. Париж; Нью- Йорк; Мюнхен: Перша укр. друк. у Франції, 1964. 397 с.
72. Виписки з протоколів засідань Політбюро ЦК КП(б)У про організацію Всеукраїнського і губернських комітетів допомоги голодуючим. Протоколи пленумів, засідань президії, робочого комітету Всеукраїнської комісії допомоги голодуючим. Звіти, політдовідки, циркуляри губернських і повітових комісій допомоги голодуючим, Наркомату продовольства УСРР і губернських комітетів продовольства про боротьбу з голодом, хід посівної і заготівельної кампаній, збір продподатку, 18.02.1921–31.12.1921 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 635. 382 арк.
73. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. Х.: Червоний шлях, 1925. 52 с.
74. Вісті ВУЦВК. 1921. 18 листопада.
75. Вісті ВУЦВКу. 1924. 12 березня.

76. Владимиров М. Продовольчий податок та завдання кооперації. // Вісті ВУЦВК. 1921. 10 квітня. С. 3-4.
77. Внутрішня торгівля України в I півріччі 1923-24 і 1924-25 рр. // Статистика України. Серія XII: Статистика торгівлі. Х., 1926. Т. III. Вип. 1. № 98. VI, 103 с.
78. Водотика С.Г. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927 – 1929 рр.) // Укр. іст. журнал. 1983. № 2. С. 42 – 51.
79. Водотика С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. Киев, 1984. 24 с.
80. Волосник Ю. П. Підприємці і приватне підприємництво в радянській державі у добу НЕПу (на матеріалах України). Харків: ІПП «Контраст», 2014. 470 с.
81. Воробьев К. Я. Очерки по истории промышленной статистики в дореволюционной России и СССР. (Методы наблюдения и разработки). М.: Госстаиздат, 1961. 132 с.
82. Воробьев Ю.Ф. НЭП: дискуссионные проблемы // Новая экономическая политика: уроки хозяйственных реформ. М., 1989. С. 3-10.
83. Всеобщая перепись населения Российской империи (1897). [Т.] 46. Харьковская губерния / Центральный Статистический Комитет Министерства Внутренних Дел России; Под ред. Николай Александрович Тройницкий ; Предисл. В.В. Неудачин. Санкт-Петербург: Типография Э.Л. Пороховщиковой, 1904 . XVII, 298 с.
84. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Том 28: Украинская Социалистическая Советская Республика. Итоги по республике. Полесский подрайон. Отдел II. Занятия. М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. 304 с.
85. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Отдел II. Занятия. М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. 779 с.

86. Всесоюзная перепись населения 1926 г. Том 30: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон. Отдел II. Занятия. М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. 879 с.
87. Ганжа О.І. Державне регулювання соціально-економічних відносин на селі в умовах непу // Укр. іст. журнал. К.: Наук. думка, 1990. Вип. 10, (№ 356). С. 103-110.
88. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1927 рр.). К. : НАН України. Інститут історії України, 2000. 207 с.
89. Гензель П. П. Система налогов Советской России. М. 1924. 86 с.
90. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922 гг.). М.: Изд-во АН СССР, 1954. 186 с.
91. Георгізов Г.М. Українське селянство доби непу: динаміка політичних настроїв та свідомості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Київ, 2008. 20 с.
92. Гимпельсон Е.Г. Великий Октябрь и становление советской системы управления народным хозяйством. М.: Наука, 1977. 296 с.
93. Гімельфарб Г.М. Організація зовнішньої торгівлі на Україні (1921–1922 рр.) // Український історичний журнал. 1969. № 4. С. 60–64.
94. Глинська кераміка (1900-1933) з колекції Роменського краєзнавчого та Сумського художніх музеїв. Київ, 2009. 47 с.
95. Глотов Б.Б. Цивілізаційний підхід до аналізу сучасного історичного процесу // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки. 2010. № 54. С. 3–7.
96. Голанд Ю.М. Эффект чрезвычайных мер. Кризисы 1925-1928 гг. // ЭКО. 1990. № 2. С. 143 – 153.
97. Голанд Ю.Н. Кризисы, разрушившие НЭП. Валютное регулирование в период НЭПа. М.: Фонд экономической книги “Начала”, 1998. 154 с.

- 98.** Голець В.В. Кооперативний рух Північного Лівобережжя України в період непу (20-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Х.: Харківський нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна, 2004. 20 с.
- 99.** Голець В.В. Кооперація і неп (20-ті роки ХХ ст.). Чернігів: Просвіта, 2006. 244 с.
- 100.** Головка В. Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв'язки // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Кол. монографія. В 2-х ч. Ч. 1. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. С. 47–66.
- 101.** Голод 1921–1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. / [Упоряд.: О. М. Мовчан, А.П. Огінська, Л.В. Яковлева: Від. ред. С.В. Кульчицький]. К.: Наукова думка, 1993. 240 с.
- 102.** Голубничий В. Кооперація за доби НЕПу. Більшовицька окупація // Енциклопедія українознавства. Т. 3. К.: Глобус, 1996. С. 1124–1129.
- 103.** Горинов М.М. Нэп: поиски путей развития. М.: Знание, 1990. 64 с.
- 104.** Горинов М.М. Советская история 1920–30-х годов: от мифов к реальности // Исторические исследования в России. Тенденции последних лет / Под ред. Г.А. Бордюгова. М.: «АИРО-XX», 1996. С. 233–246 с.
- 105.** Гребениченко С.Ф. Массовые источники по истории мелкой промышленности СССР 1920–30-х годов (Методы анализа и обработки статистических данных): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук. М., 1988. 24 с.
- 106.** Гребениченко С. Ф. Массовые источники для изучения структуры мелкой промышленности СССР 1920-х годов. (Материалы обследования мелких предприятий и промыслов 1925 г.) // Источниковедение массовых источников. М.: Изд-во МГУ, 1988. С. 100-120.
- 107.** Гребениченко С. Ф. Мелкая промышленность в условиях НЭПа. (Задачи, источники и методы исследования.). М.: Изд-во АОН, 1990. 200 с.

- 108.** Греченко В.А. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.). Харків : Вид-во НУВС, 2001. 276 с.
- 109.** Грошовий обіг селянського господарства України за 1926–1927 р. (за щоденними записами доброхідних кореспондентів): Статистика України № 123. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Том IV. Випуск 4. Х.: ЦСУ УСРР, 1928. XXII, 129 с.
- 110.** Губспоживспілка. 1920-1923 рр. // ДАХО. Ф. П-2. Оп. 1. Спр. 649. 71 арк.
- 111.** Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины // Год борьбы с голодом 1921–1922. Отчет ЦКПомгол при ВУЦИК. Х.: Вид-во Управ. справами ВУЦВКу, 1922. С. 71–87.
- 112.** Гуревич М.Б. Питання сучасного селянського господарства України. Х.: ЦСУ УСРР, 1927. 182 с.
- 113.** Даниленко В.М Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. К.: Либідь, 1991. 344 с.
- 114.** Данилов В.П. Каковы современные оценки коллективизации сельского хозяйства в нашей стране // Историки отвечают на вопросы: сборник. М., 1988. С. 106-124.
- 115.** Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. М.: Наука, 1979. 538 с.
- 116.** Два года работы правительства УССР. 1926/27–1927/28: Материалы к отчету правительства УССР XI съезду Советов. Харьков: Изд-во Секретариата ВУЦВК и Управления делами Совнаркома УССР, 1929. 245 с.
- 117.** Двенадцатый съезд РКП(б), 17-25 апреля 1923 г.. Стенографический отчет. М., 1968. 903 с.
- 118.** Дев'ятий з'їзд КП (б) України //Радянська енциклопедія історії України. В 4 томах. Київ, 1969. Т. 1. 522 с.
- 119.** Декрет про єдиний сільсько-господарський податок ВУЦВКу від 19-го травня 1923 р. // Сільський Господар. 1923. №10–11. С. 46–60.
- 120.** Декрети і постанови ВУЦВК про затвердження закону про Комітети незаможних селян, організацію роботи наркоматів УСРР, комісії при ВУЦВК та

про порядок застосування амністії (копії), 4.01.1921–30.11.1921 рр. // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 364. 358 арк.

121. Дело о состоянии кустарной промышленности за 1926/1927 и 1927/1928 гг. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 401. 56 арк.

122. Дело о состоянии кустарных промыслов в Изюмском округе. 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-3551. Оп. 1. Спр. 24. 176 арк.

123. Дело о состоянии мелко-кустарных ремесленных предприятий района. 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-1934. Оп. 2. Спр. 2. 29 арк.

124. Дело об итогах кооперативной работы по району за 1-е полугодие 1926/1927 гг. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 415. 268 арк.

125. Дело по учету и обследованию кустарных промышленных предприятий. 1925-1926 гг. // ДАХО. Ф. Р-1964. Оп. 1. Спр. 112. 17 арк.

126. Денисовець П.М. Податкова політика Радянської держави щодо селянства України в 1921-1929 рр. // Укр. іст. журнал. 1982. № 6. С. 88 – 96.

127. Денисовець П.М. Соціально-демографічні зміни в селянських господарствах Полтавщини (1926 – 1928 рр.) // Укр. іст. журнал. 1985. № 10. С. 80 – 86.

128. Десятников О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу непу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Черкаси, 2005. 20 с.

129. Десятый съезд РКП (б). Март 1921 г.: Протоколы. М.: Партиздат, 1933. 954 с.

130. Дешко Є. Кооперація на Україні. Х.: Книгоспілка, 1927. 103 с.

131. Дзандзава Г. З історії боротьби зі злочинністю української міліції в кінці 20-30 рр. ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук. Донецьк, 2002. 20 с.

132. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сб. документов: В. 4-х т. / Сост.: Малин В. Н., Коробов А.В. и др. Т. 1. 1917–1928 гг.. М.: Политиздат, 1957. 879 с.

133. Дмитренко А.А. Традиційні промисли Західного Полісся в другій половині ХІХ – 30-х рр. ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2000. 284 с.

- 134.** Дмитренко В.П. «Военный коммунизм», нэп ...(История советского общества. Краткий очерк (1917 – 1945 гг.) // История СССР.1990. № 3. С. 3–25.
- 135.** Дмитренко В.П. Некоторые вопросы нэпа в советской историографии 60-х годов // Вопросы истории. 1972. № 3. С. 67–75.
- 136.** Дмитренко В.П. Торговая политика Советского государства после перехода к нэпу. 1921–1924 гг.. М.: Наука, 1971. 371 с.
- 137.** Дмитренко В.П. Четыре измерения нэпа // Вопросы истории КПСС. 1991. № 3. С. 125 – 138.
- 138.** Дневник поступлений единого сельськохозяйственного налога. 1923-1924 гг. // ДАХО. Ф. Р-5033. Оп. 1. Спр. 13. 27 арк.
- 139.** Довідковий покажчик декретів і постанов ВУЦВК та Раднаркому УСРР про роботу продовольчих органів УСРР, 11.01.1921–15.10.1921 рр. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 46. 19 арк.
- 140.** Доклад волисполкома от 4 июня 1921 г. Подлинник. 1921 р. // ДАХО. Ф. Р-92. Оп. 1. Спр. 456. 71 арк.
- 141.** Доклад зав. окрисполкома. январь 1924. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 119. 14 арк.
- 142.** Доклад о деятельности Богодуховского районного отделения за период с 1 января 1921 г.. 1921 р. // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 364. 100 арк.
- 143.** Доклад о деятельности Валковского уездного отдела народного хозяйства за период с 1 ноября 1921 г. // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 353. 85 арк.
- 144.** Доклад о деятельности Великописаревского райисполкома.. 1926. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 386. 27 арк.
- 145.** Доклад о положении кустарной промышленности в округе в 1926 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 369. 57 арк.
- 146.** Доклад о состоянии Изюмского округа. 1930 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 3339. 108 арк.

- 147.** Доклад о хозяйственно-экономическом состоянии кустарной промышленности и кустарно-промысловой кооперации. 1927 р. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 2. Спр. 442. 24 арк.
- 148.** Доклад об обследовании кустарной промышленности Чугуевского района. 14 августа 1925 год. Подлинник. 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-3779. Оп. 3. Спр. 41. 144 арк.
- 149.** Докладная записка окружного отдела местной промышленности о состоянии кустарной промышленности Харьковского округа. 1926 р. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 153. 87 арк.
- 150.** Доклады о работе Изюмского окружного продовольственного комитета.. 1923 г. // ДАХО. Ф. Р-1615. Оп. 1. Спр. 11. 204 арк.
- 151.** Документи про заготівлю сільськогосподарської сировини і продуктів, стан сировинного ринку та приватно-торговельного капіталу на Україні і політика його регулювання, 1.10.1924–107.1929 рр. // ЦДАВО України. Ф. 423. Оп.2. Спр. 71. 313 арк.
- 152.** Документи про обстеження, планування звітності, фінансову діяльність і особовий склад Українського центрального робітничого кооперативу, 1.10.1926–31.10.1929 рр. // ЦДАВО України. Ф. 539. Оп.1. Спр. 441. 233 арк.
- 153.** Документи про організацію товарообміну між УСРР і РСФРР та іноземними державами (інструкції, протоколи, доповідні записки, статті та ін.), листопад 1921 –13.11.1922 рр. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 36. 108 арк.
- 154.** Документи про регулювання внутрішньої і зовнішньої торгівлі, діяльність товарних бірж, організацію ярмарок на Україні, торговельну діяльність губраднаргоспів і оподаткування промислових підприємств республіки (постанови, накази, циркуляри, протоколи, звіти, доповідні записки, листування), 22.05.1922–16.11. 1922 рр. // ЦДАВО України. Ф. 34. Оп. 4. Спр. 1198. 514 арк.
- 155.** Документи про регулювання кооперативної торгівлі на Україні, діяльність кооперативних організацій і скликання засідань Головнокооперкому при РНК УСРР (постанови, накази, виписки з протоколів, план, звіти, доповіді, листування), 1.10.1922 –21.12.1924 рр. // ЦДАВО України. Ф. 34. Оп. 9. Спр. 1220. 253 арк.

- 156.** Документи про розвиток і перспективи зовнішньої торгівлі та діяльність зовнішньо-торговельних організацій України (постанови, положення, протоколи, кон'юнктурні огляди, доповідні записки, довідки, листування), 1926– 1927 рр. // ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 4. Спр. 185. 440 арк.
- 157.** Документи про укладання торговельних угод з іноземними фірмами (циркуляри, доповідні записки, тарифні угоди, листування та ін.), грудень 1922– 22.07.1923 рр. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 453. 56 арк.
- 158.** Документы и материалы. В 5-ти тт. Том. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В.П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: РОССПЭН, 1999. 880 с.
- 159.** Документы о взимании единого сельско-хозяйственного налога (инструкция, циркуляры, распоряжения) // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 341. 100 арк.
- 160.** Документы о проведении и взыскании продовольственного налога (Акты, переписка...). 1923 г. // ДАХО. Ф. Р-6045. Оп. 1. Спр. 7. 114 арк.
- 161.** Документы о проведении переписи населения в районе (ведомости, списки, акты, переписка) // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 165. 144 арк.
- 162.** Документы о развитии кооперации на селе (инструкции, переписка, сведения и др.). 1923 г. // ДАХО. Ф. Р-1570. Оп. 1. Спр. 24. 170 арк.
- 163.** Документы о развитии кустарной промышленности в волости (постановление, протокол, списки, переписка) // ДАХО. Ф. Р-476. Оп. 1. Спр. 129. 44 арк.
- 164.** Документы о развитии садоводства, пчеловодства и огородничества (протоколы, отчеты, ведомости, переписка) // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 294. 89 арк.
- 165.** Документы о состоянии деятельности Харьковской районной кустарной промышленности (циркуляры, протоколы, доклады, отчеты). 1928-1929 рр. // ДАХО. Ф. Р- 869. Оп. 1. Спр. 225. 292 арк.
- 166.** Документы об условиях применения наземного труда в крестьянских хозяйствах // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 91. 71 арк.

- 167.** Документи об учете лошадей и фуража (инструкции, циркуляры, переписка) // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 190-а. 143 арк.
- 168.** Документи по руководству деятельностью волисполкомом (приказы, циркуляры, инструкция, переписка) // ДАХО. Ф. Р-498. Оп. 1. Спр. 29. 261 арк.
- 169.** Документи по руководству деятельностью волостным комитетом труда (приказы, инструкция, наряды). 1921 г. // ДАХО. Ф. Р-1649. Оп. 1. Спр. 40. 120 арк.
- 170.** Доповідна записка Вукоопспілки про методи обчислення обігу споживчої кооперації УСРР на 1924 р., 16.02.1924 р. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 727. 28 арк.
- 171.** Доповідь та статистичні відомості політбюро УСРР за 1925-1926 рр., 1926 р. // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 87. 109 арк.
- 172.** Доповідь та статистичні відомості про роль приватного капіталу у народному господарстві УСРР за 1925/26–1927/28 рр. // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1021. 109 арк.
- 173.** Дрібна (нецензова) й кустарно-реміснича промисловість України за даними обслідування 1925 року: Статистика України № 109. Том IV. Випуск 1. Х.: ЦСУ УСРР, 1927. 67 с.
- 174.** Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (За матеріалами Всесоюзного перепису 1929-30 р.): Статистика України № 197. Вип. перший. Соціально-економічна та виробнича характеристика. Х., 1930. 98 с.
- 175.** Дрібна (нижчецензова) промисловість України в 1928–29 р. (За матеріалами Всесоюзного перепису 1929-30 р.): Статистика України № 210. Вип. Другий. Протяжність періоду роботи промислових одиниць (закладів) дрібної промисловості. Х., 1930. 82 с.
- 176.** Дровозюк С.І. Історіографія національно-культурного та духовного життя українського селянства 20–30-х рр. XX ст.: автореф дис. на здобуття наукового ступеня докт. іст. наук. К., 2006. 35 с.

177. Дулгерона О. Заходи сільськогосподарської кооперації з підвищення продуктивності тваринництва у період НЕПу // Наук. зап. Терноп. нац. пед. ун-ту імені В. Гнатюка. Сарія: Історія. 2010. №1. С. 126-130.
178. Егоров В.Г. Социалистическое кооперирование кустарей и ремесленников СССР (20-е годы). М., 1985. 99 с.
179. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. Том 2. / Відп. ред. В.А.Смолій; Ред. рад.: В.М.Литвин (голова), Г.В.Боряк, В.М.Геєць, С.В.Кульчицький. К.: «Ніка-Центр», 2011. 608 с.
180. Євсєєв Є.Т. Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925 – 1929 рр.) // Укр. іст. журнал. 1980. № 1. С. 92-97.
181. Єрмак О.П. “Ліквідація куркульства як класу” // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 1991. С. 46 – 58;
182. Жизнь мельников // Хлебное и мукомольное дело СССР. 1925. №7–8. С. 48–49.
183. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): автореферат дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. К., 1959. 21 с.
184. Записки председателю райисполкома 1925 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 203. 122 арк.
185. Зарудний С. Українська кооперація на десяти роковини Жовтневої революції. 1917–1927. Харків: Книгоспілка, 1927. 43 с.
186. Зашкільняк Л.О. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми / Колективна монографія за редакцією Леоніда Зашкільняка. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. 406 с.

- 187.**Збірник Законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1929 рік. Відділ 2. Ч. 1-27. Харків: Укрголовліт №7 Друга друкарня імені В. Блакитного Держтресту "Харполіграф", 1929. 802 с.
- 188.**Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. Х.: Держвидав «Господарство України», 1929. 112 с.
- 189.**Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України 1925-26 – 1929-30 рр. // Статистика України. Серія XII: Статистика торгівлі. Х., 1931. № 206. VII, 124 с.
- 190.**ЗУ України. 1921. № 6. Ст.180. С. 180.
- 191.**ЗУ України. 1921. № 7. Ст. 193. С. 193-195.
- 192.**ЗУ України. 1921. № 11. Ст. 313. С. 360-361.
- 193.**ЗУ України. 1921. № 11. Ст. 320. С. 365-366
- 194.**ЗУ України. 1921. № 12. Ст. 328. С. 377.
- 195.**ЗУ України. 1921. № 12. Ст. 329. С. 378.
- 196.**ЗУ України. 1921. № 12. Ст. 330. С. 378-379.
- 197.**ЗУ України. 1921. № 13. Ст. 361. С. 425-427.
- 198.**ЗУ України. 1921. № 13. Ст. 362. С. 427-431.
- 199.**ЗУ України. 1921. № 14. Ст. 370. С. 440–442.
- 200.**ЗУ України. 1921. № 14. Ст. 371. С. 443.
- 201.**ЗУ України. 1921. № 14. Ст. 378. С. 448.
- 202.**ЗУ України. 1921. № 14. Ст. 379. С. 448-450.
- 203.**ЗУ України. 1921. № 14. Ст. 389. С. 480-481.
- 204.**ЗУ України. 1921. № 15. Ст. 414. С. 494.
- 205.**ЗУ України. 1921. № 15. Ст. 425. С. 504.
- 206.**ЗУ України. 1921. № 16. Ст. 461. С. 537-538.
- 207.**ЗУ України. 1921. № 16. Ст. 476. С. 550–551.
- 208.**ЗУ України. 1921. № 16. Ст. 477. С. 551–552.
- 209.**ЗУ України. 1921. № 16. Ст. 492. С. 564.
- 210.**ЗУ України. 1921. № 23. Ст. 663. С. 958-959.

211. ЗУ України. 1921. № 24. Ст. 697. С. 1011.
212. ЗУ України. 1922. № 1. Ст. 29. С. 29.
213. ЗУ України. 1922. № 5. Ст. 72. С. 87-88.
214. ЗУ України. 1922. № 7. Ст. 123. С. 126-129.
215. ЗУ України. 1922. № 12. Ст. 210. С. 206-207.
216. ЗУ України. 1922. № 12. Ст. 213. С. 210-211.
217. ЗУ України. 1922. № 18. Ст. 291. С. 321-322.
218. ЗУ України. 1922. № 21. Ст. 336. С. 357.
219. ЗУ України. 1922. № 22. Ст. 356. С. 381-382.
220. ЗУ України. 1922. № 30. Ст. 472. С. 503-504.
221. ЗУ України. 1922. № 38. Ст. 570. С. 601-602.
222. ЗУ України. 1922. № 45. Ст. 664. С. 737-739.
223. ЗУ України. 1922. №. 53 Ст. 753. С. 1000-1001.
224. ЗУ України. 1922. №. 53 Ст. 754. С. 1002.
225. ЗУ України. 1923. № 1. Ст. 10. С. 7-8.
226. ЗУ України. 1923. № 7. Ст. 118. С. 221–222.
227. ЗУ України. 1923. № 9. Ст. 151. С. 303-304.
228. ЗУ України. 1923. № 12. Ст. 209. С. 395.
229. ЗУ України. 1923. № 13. Ст. 231. С. 418–419.
230. ЗУ України. 1923. № 22-23. Ст. 335. С. 936-937.
231. ЗУ України. 1924. № 8. Ст. 72. С. 172–173.
232. ЗУ України. 1925. № 87. Ст. 491. С. 1131–1135.
233. ЗУ України. 1927. № 20. Ст. 97. С. 321.
234. ЗУ України. 1927. № 42. Ст. 186. С. 601.
235. ЗУ України. 1928. № 12. Ст. 71. С. 390-391.
236. ЗУ України. 1929. № 14. Ст. 60. С. 360.
237. Из доклада о профсоюзной работе на частных предприятиях 1928г. // ДАХО. Ф. Р-1010. Оп. 1. Спр. 1683. 272 арк.

- 238.** Из отчета Змиевского уездного отдела народного хозяйства. 1920 г. // ДАХО. Ф. Р-90. Оп. 1. Спр. 323. 61 арк.
- 239.** Из отчета Украинского экономического совета «Народное хозяйство в 1921 году». Харьков : Б.и., 1922. 148 с.
- 240.** Из отчетов о деятельности райкома «Металист» за 1926-1927 гг. // ДАХО. Ф. Р-1010. Оп. 1. Спр. 1313. 69 арк.
- 241.** Из протоколов совещаний секретарей районных комитетов профсоюзов при губпрофсоюзе. 1924 р. // ДАХО. Ф. Р-1010. Оп. 1. Спр. 430. 198 арк.
- 242.** Из сведений о членах комнезема в селе Винницко-Ивановского сельсовета. 26 февраля 1921г. Богодуховского уезда // ДАХО. Ф. Р-503. Оп. 1. Спр. 60. 344 арк.
- 243.** Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов / В.М.Селунская, Ю.С.Кукушкин, А.М.Панфилова и др. М.: Мысль, 1979. 342 с.
- 244.** Инструкция и постановления Наркомата внешней и внутренней торговли и Совета Народных Комиссаров УССР о проведении обязательной консервировки шкур, установлений и норм оценок при денационализации построек для населенных пунктов УССР // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 19. 405 арк.
- 245.** Историческое значение нэпа. Сборник научных трудов. М.: ИРИ РАН, 1990. 202 с.
- 246.** История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков). Краткий курс. Под ред. комиссии ЦК ВКП(б). 1938 г. Москва. 1997. 243с.
- 247.** История советского крестьянства: в 5 т. Т. 1.: Крестьянство в первое десятилетие Советской власти, 1917 – 1927 И.Е. Зеленин, Н.А. Ивницкий, Ф.А. Каревский и др.; редкол.: И.Е. Зеленин и др.. М.: Наука, 1986. 455 с.
- 248.** История советского крестьянства: в 5 т. Т. 2.: Советское крестьянство в период социалистической реконструкции народного хозяйства, конец 1927 – 1937 / И.Е. Зеленин, Н.А. Ивницкий, Ф.А. Каревский и др.; редкол.: И.Е. Зеленин и др.. М.: Наука, 1986. 448 с.

249. История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. Том 2. Переход к нэпу. Восстановление народного хозяйства СССР: 1921-1925 гг.. М. : Наука, 1976. 480 с.
250. История социалистической экономики СССР. В 7-ми т. Том 3. Создание фундамента социалистической экономики в СССР: 1926-1932 гг.. М. : Наука, 1977. 536 с.
251. Итоги работы окрисполкома за 1926/27гг. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 404. 18 арк.
252. Итоги хозяйственного строительства УССР за 1923/24 г. Харьков: Украинский экономист, 1925. 134 с.
253. Інформаційне зведення Управління товарообміну Всеукраїнської кооперативної спілки (Вукоопспілки) про його діяльність (копії), 22.06.1921–14.12. 1921 рр. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 313. 20 арк.
254. Історія декоративного мистецтва України: У 5 т. Т. 4 / [голов. ред. Г. Скрипник]; НАН України ІМФЕ імені М. Т. Рильського. К., 2011. 512 с.
255. Історія народного господарства Української РСР: у 3-х томах, 4-х книгах. Т.2. Створення соціалістичної економіки (1917 – 1937 рр.) / Т.І. Дерев'янкін, М.Д. Горбоватий, В.В. Засановський, Ю.І. Терещенко, В.І. Ястребов. К.: Наукова думка, 1984. 464 с.
256. Історія селянства УРСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол.: І.І. Коломієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинько). К.: Наукова думка, 1967. 534 с.
257. Історія українського селянства: Нариси: в 2-х томах. Т. 2. / В.А. Смолій (відп. ред.); НАН України. Ін-т історії України. К.: Наукова думка, 2006. 653 с.
258. К вопросу о влиянии современной налоговой системы на торговлю и промышленность // Финансовый вестник. 1922. № 3-4. С.8-15.
259. Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 1. Объединенный пленум ЦК и ЦКК ВКП(б), 6–11 апреля 1928 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк (отв. ред.) и др. Москва: МФД, 2000. 495 с.

- 260.** Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 2. Пленум ЦК ВКП(б), 4–12 июля 1928 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк, А.Ю. Ватлин (отв. ред.) и др. Москва: МФД, 2000. 719 с.
- 261.** Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 4. Объединенный пленум ЦК и ЦК ВКП(б), 16–23 апреля 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, А.Ю. Ватлин, О.В. Хлевнюк (отв. ред.) и др. Москва: МФД, 2000. 767 с.
- 262.** Как ломали нэп. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. В 5-ти томах. Том 5. Пленум ЦК ВКП(б), 16–17 ноября 1929 г. / Ред. кол. тома: В.П. Данилов, О.В. Хлевнюк, (отв. ред.), М.С. Астахова и др. Москва: МФД, 2000. 703 с.
- 263.** Калініченко В. В. Інститут земельної громади в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917-1930 рр.): автореф. дис... док. іст. наук. Одеса, 2015. 32с.
- 264.** Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921 – 1929). Х.: Основа, 1991. 129 с.
- 265.** Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження. Харків: Основа, 1997. 400 с.
- 266.** Калініченко Г. В. Земельна громада на Харківщині (1917-1930 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук. Чернігів, 2009. 19 с.
- 267.** Кантемирова Р. Сільські кустарні промисли в період нової економічної політики // Український селянин. 2010. Вип.12. С.256–258.
- 268.** Карр Э.Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917 – 1929: Пер. с англ. Л.А. Черняховской. М. : “Унтер-Версо”, 1990. 208 с.
- 269.** Карта лесов Купянского уезда // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп.11. Спр. 41. 79 арк.
- 270.** Карта лесов Лебединского уезда // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп.11. Спр. 47. 25 арк.

271. Карта лесов лиманского лисничества Харьковской губернии, 1922 – 1932 рр.
// ЦДАВО України. Ф. 33. Оп. 11. Спр. 45. 19 арк.
272. Карточки по учету кустарей и ремесленников, имеющих личные патенты.
1928 г. // ДАХО. Ф. Р-3550. Оп. 1. Спр. 65. 209арк.
273. Качор А. Господарство України в системі СРСР (на тлі четвертої п'ятирічки).
Вінніпег: Видання Комітету Українців Канади, 1953. 127 с.
274. Квиринг Э. К вопросу о кустарной промышленности // Плановое Хозяйство:
Политико-экономический журнал Госплана СССР. 1927. №2. С.18-35.
275. Квиринг Э. Частичный капитал и промышленность//Правда. 1926. 8 апреля.
276. Квиринг Э.И. Массовый рабочий контроль над торговлей
// Избранные речи и статьи. К.: Политиздат Украины, 1988. С. 162–164.
277. Ковалевський М. Опозиційні рухи в Україні і національна політика СРСР
(1920–1954) / Ін-т для вивчення СРСР; Досліди і матеріяли. Сер. II (циклостилеві
вид.), ч. 26. Мюнхен: Ін-т для вивчення СРСР, 1955. 83 с.
278. Коваль В. Соціально-економічна природа сільськогосподарської кооперації.
Прага, 1927. 46 с.
279. Колективізація і голод на Україні. Збірник документів і матеріалів (1929–
1933 рр.) / Упорядники Б.М. Михайличенко, Є.П. Шаталіна; Відп. ред.
С.В. Кульчицький. К.: Наукова думка, 1993. 732 с.
280. Коммунист. Орган ЦК КП(б)У. Харьков, 1924. 12 серпня.
281. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях
з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1986). Т. 2. 1917–1922. Київ: Вид-во
політ. літ-ри України, 1980. 524 с.
282. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях
з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1986). Т. 3. 1922–1925. Київ: Вид-во
політ. літ-ри України, 1984. 494 с.
283. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях
з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1986). Т. 4. 1926–1929. Київ: Вид-во
політ. літ-ри України, 1984. 575 с.

- 284.** Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1986). Т. 5. 1929–1932. Київ: Вид-во політ. літ-ри України, 1984. 446 с.
- 285.** Комуністична партія України: в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК: В 2-х т. Т. 1. 1918–1941. К. : Політвидав України, 1976. 1062 с.
- 286.** Кондрат'єв А. Лозова кустарна промисловість на Харківщині та перспективи її розвитку // Вісник пром-кредит кооперації. 1927. № 1. С. 54–56.
- 287.** Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом (пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг.) / Предисловие Д.И. Курского. М.; Л.: Госиздат, 1927. 317 с.
- 288.** Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук. К., 1950. 21 с.
- 289.** Кононенко К.С. Україна і Росія: соціально-економічні підстави української національної ідеї 1917—1960. Мюнхен, 1965. 529 с.
- 290.** Конституция Украинской Социалистической Советской Республики: утверждена Всеукраинским съездом Советов в заседании 10 марта 1919 г. и принята в окончательной редакции ВЦИК в заседании 14 марта 1919 г. / Украина. Харків: Типография М.Ф. Зильберберга, 1919. 8 с.
- 291.** Кооперація на Україні в 1925-26 році // Статистика України. Серія XVI: Кооперативна статистика. Х., 1929. Т. I. Вип. 1. № 148. XXXV, 178 с.
- 292.** Копии протоколов заседаний Велико-Бобрикского волисполкома комитета незаможных селян, сельсоветов, общих собраний граждан с. Великий Бобрик // ДАСО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 136. 33 арк.
- 293.** Копии протоколов заседаний сессии и объединенного заседания Краснопольского районного исполнительного комитета // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 10. 18 арк.

294. Копии протоколов заседания президиума Барвенковского райисполкома о работе сельских советов, о ходе хлебозаготовле по району. 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-1502. Оп. 1. Спр. 256. 23 арк.
295. Копии протоколов собраний граждан сел Лебединского уезда. 1920-1922гг.. Ф. Р-60. Оп. 1. Спр. 5. 57 арк.
296. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовний період (1921–1925 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. Донецьк, 2000. 20 с.
297. Корновенко С.В. Село. Хліб. Гроші. Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. Черкаси: Ваш Дім, 2004. 188 с.
298. Корсак А.К. О формах промышленности вообще и о значении домашнего производства (кустарной и домашней промышленности) в Западной Европе и России. М., 1861. 365 с.
299. Косвинцева А. Женские кустарные промыслы и их организация // Вестник промысловой кооперации. М., 1926. № 9. С. 19-23.
300. Котляр Ю. В. Селянство Півдня України в період нової економічної політики (1921-1929рр.): автореф. дис... д-ра іст. наук. Одеса, 2005. 34 с.
301. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1922 рр.). Одеса: ТОВ ВіД, 2004. 354 с.
302. Коцан І. Міліція Харківщини у 1917-1930 рр.: дис. канд. юрид. наук. Х.: ХНУВС, 2003. 190 с.
303. Коцур Г.Г. Нова економічна політика в Україні: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. К.: Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2001. 18 с.
304. Краткий обзор деятельности рабоче-крестьянского правительства Украины за 1925–26 год. Харьков: ВУЦИК, 1927. 83 с.
305. Крицман Л. О внутренних противоречиях крестьянского двора // На аграрном фронте. 1929. № 3. С. 7–26.
306. Крицман Л. Пролетарская революция в деревне. М.: Госиздат, 1929. 576 с.

307. Крон Ц. Частная торговля в период ее вытеснения // Социалистическое хозяйство. 1925. Кн. IV. С. 168–186.
308. Крюльницкий Н. Кожевно-обувная кустарная промышленность// Кустарная промышленность СССР. Сборник статей и материалов/ Под ред С. Середы. Выпуск I. М.: Издание Центрального управления печати ВСНХ СССР, 1925. С. 117-123.
309. Кузьмин Н.Ф. Теоретическое обоснование новой экономической политики // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. М. : Наука, 1986. С. 40-51.
310. Кульчицкий С.В. Вплив війн і революцій ХХ ст. на історичну долю України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. 2007. Вип. 17. С. 402-486.
311. Кульчицкий С.В. Комбінований методологічний підхід до осмислення історичного процесу та його практичні застосування // Вища освіта України. 2003. № 4. С. 21–24.
312. Кульчицкий С.В. Комунизм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). К.: Основи, 1996. 396 с.
313. Кульчицкий С.В. Ленінська нова економічна політика та її здійснення в УРСР // Український історичний журнал. 1989. № 8. С. 88-93.
314. Кульчицкий С.В. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР / С.В. Кульчицкий, С.Р. Лях, В.И. Марочко. К.: Наук. думка, 1988. 178 с.
315. Кульчицкий С.В. Теоретичний аспект нової економічної політики // Сутність і особливості нової економічної політики і українському селі (1921 – 1928 рр.). Київ, 2000. С. 3-15.
316. Кульчицкий С.В. УСРР в добу нової економічної політики (1921–1928 рр.) Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. К.: ІУ НАНУ, 1995. 201 с.

317. Кульчицький С.В. Концепція кооперативного соціалізму» // Український історичний журнал. 1995. № 2. С. 3–14.
318. Кульчицький С.В. Нова економічна політика: уроки для сьогодення. К.: Політвидав України, 1990. 665 с.
319. Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921–1929). К.: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 2. 336 с.
320. Кульчицький С.В. Ціна «великого перелому». К. : Наукова думка, 1991. 430 с.
321. Куперман О. Социально-экономические формы промышленности СССР. М.-Л.: Госиздат, 1929. 151 с.
322. Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР [Збірник статей] /За ред. С.Зарудного. Х.,1927. 225 с.
323. Кустарные промыслы в Харьковской губернии. По данным исследования 1912 г.. Х.: Товарищество «Печатня Яковлева», 1913. 37 с.
324. Кутыина Т.А. Становление советской налоговой системы в период НЭПа: дисс. канд. юрид. наук . М., 1990. 187 с.
325. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР // Вопросы истории СССР Харьков. 1982. С. 68–77.
326. Лапченко А.С. Аналіз участі сільського жіноцтва в промислах на Харківщині в роки непу // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 113-117.
327. Лапченко А.С. Використання мінеральних речовин в селянських промислах на Харківщині в роки непу // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч.2. С. 109-113.
328. Лапченко А.С. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу(1921-1928 рр) // Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 17-18 жовтня). Херсон, 2014. С.52-57.

- 329.** Лапченко А.С. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1929рр) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. Вип.17. С. 139-148.
- 330.** Лапченко А.С. Географія та динаміка розвитку промислів з переробки тваринної сировини в селах Харківщини в період НЕП // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 41. Київ: НТУУ «КПІ», 2016. С. 107-116.
- 331.** Лапченко А.С. Державний протекціонізм в кооперативному будівництві та регулювання дрібної промисловості в сільській місцевості Харківщини в роки непу // X міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 27-28 жовтня 2016 року). Київ, 2016. С. 84-86.
- 332.** Лапченко А.С. До питання про термін «кустарна промисловість» в історичній літературі // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 20-21.
- 333.** Лапченко А.С. Особливості державного регулювання селянських промислів на Харківщині протягом 1921–1929 рр. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр.. Дніпро, 2016. № 1-2 (13-14). С. 220-229.
- 334.** Лапченко А.С. Розвиток жіночого домашнього підприємництва в гендерному просторі українського села в роки непу (на прикладі Харківщини) // «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 25-26 вересня 2015 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 49-53.
- 335.** Лапченко А.С. Розвиток селянських кустарних промислів УСРР у роки НЕПу (1921-1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 187-189.
- 336.** Лапченко А.С. Селянські промисли з обробки мінеральних речовин на Харківщині в роки непу // III Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Суми, 17 квітня 2015). Суми, 2015. С. 17-19.

- 337.** Лапченко А.С. Селянські промисли з обробки рослинної сировини на Харківщині в роки непу // Вісник Національно технічного університету «Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія «Актуальні проблеми історії України». Харків: НТУ «ХПІ». 2015. №38 (1147). С. 73-84.
- 338.** Лапченко А.С. Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки НЕПу // «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29-30 січня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 67-69.
- 339.** Лапченко А.С. Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки НЕПу // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. 2015. Вип. 15. С. 69-77.
- 340.** Лапченко А.С. Селянські промисли на Харківщині в 1920-х рр. // Вісник Черкаського університету імені Б. Хмельницького. Серія «Історичні науки» Черкаси, 2015. Вип. 9 (342). С. 117-121.
- 341.** Лапченко А.С. Селянські промисли по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу // III Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених (м. Дрогобич, 26-27 березня 2015 року). Дрогобич, 2015. С. 82-83.
- 342.** Лапченко А.С. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених. Харків, 2015. Вип. 18. С. 90-98.
- 343.** Лапченко А.С. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 13-14 листопада 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 18-20.

344. Лапченко А.С. Що спільного і чим відрізняються поняття «ремесло» і «промисел»? // Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 червня 2014 року). Одеса, 2014. С. 21-24.
345. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу: дис... канд. іст. наук. Черкаси, 2001. 217 арк.
346. Лазуренко В.М. Становлення та розвиток селянських фермерських господарств в Україні: соціально-економічний аспект (1921-1929 рр.): дис. ... д-ра іст. наук. Черкаси, 2012. 542 с.
347. Лазуренко Ю. М. Розвиток продуктивних сил в українському селі в роки непу: історіографія проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Черкаси, 2013. 20 с.
348. Лантух В.В. Становление и развитие торговли на Украине в 1921–1932 гг.. Х.: Основа, 1992. 189 с.
349. Лантух В.В. Торгівля в Україні в 1921-1932 рр.: дис. ... доктора іст. наук. Х., 1995. 453 с.
350. Ларин Ю. Строительство социализма и коллективизация быта Ленинград: «Прибой», 1930. 116 с.
351. Ларин Ю. Частный капитал в СССР. М.; Л.: Госиздат, 1927. 310 с.
352. Латишева О.В. Формування і функціонування системи державного та кооперативного майнового страхування в УСРР 20–30-х років ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. по спец. Харків, 2012. 34 с.
353. Лащук Ю. П. Бутко Олексій Іванович // Енциклопедія сучасної України. К., 2004. Т. 3. 654 с.
354. Левенштам М. До питання про диференціацію селянських господарств на Україні // Більшовик України. 1928. № 8. С. 37–53.
355. Леман Г. А. Государственная и кооперативная торговля в борьбе с частным посредником. М.: КОИЗ, 1926. 87 с.
356. Ленін В.І. VII Московська губпартконференція 29–31 жовтня 1921 р. Доповідь про нову економічну політику 29 жовтня // Повне зібр. творів: В 55 т. пер. з 5-го рос. вид. Т. 44. К.: Політвидав України, 1974. С. 185–203.

- 357.** Ленін В.І. Х Всеросійська конференція РКП(б) 26–28 травня 1921 р. Заключне слово по доповіді про продовольчий податок 27 травня // Повне збір. творів: В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. Т. 43. К.: Політвидав України, 1974. С. 293–307.
- 358.** Ленін В.І. Про завдання Наркомюсту в умовах нової економічної політики. Лист Д.І. Курському від 20 лютого 1922 р. // Повне збір. творів: В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. Т. 44. К.: Політвидав України, 1974. С. 380–384.
- 359.** Ленін В.І. Про кооперацію / В.І. Ленін // Повне збір. творів : В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. Т. 45. К. : Політвидав України, 1975. С. 355.
- 360.** Ленін В.І. Про продовольчий податок (Значення нової політики і її умови). // Повне збір. творів: В 55 т. Переклад з 5-го рос. вид. Т. 43. К. : Політвидав України, 1974. С. 206–207
- 361.** Ленін В.І. Про споживчу і промислову кооперацію // Повне збір. творів: В 55 т. Пер. з 5-го рос. вид. Т. 43. К.: Політвидав України, 1974. С. 229–230.
- 362.** Ленін В.І. Телефонограма на ім'я Президії Всеросійської наради в продовольчій справі 1 липня 1920 р. // Повне збір. творів: В 55 т. Переклад з 5-го рос. вид. Т. 41. К.: Політвидав України, 1974. С. 146–147.
- 363.** Листування з Всеросійським Центральним Виконавчим Комітетом і наркоматами РСФРР про вжиття заходів щодо боротьби із наслідками голоду на Україні, 3.01.1922–22.06.1922 рр. // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 702. 177 арк.
- 364.** Листування з губкомами КП(б)У, народними комісаріатами України про скорочення штатів у зв'язку з новою економічною політикою, посилення відділу праці партійними працівниками, збір продовольства і натурального податку, зовнішню торгівлю, 1.11.1921–31.12.1921 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 415. 343 арк.
- 365.** Листування з торговельними представництвами УСРР за кордоном про організацію і роботу закордонних представництв Наркомату зовнішньої торгівлі РСФРР при Раднаркомі УСРР. Протокол наради про взаємовідносини

торговельних представництв РСФРР і УСРР у Берліні, 17.01.1922–22.1.1922 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1028. 188 арк.

366. Листування з ЦК РКП(б), губкомами партії, народним комісаріатом продовольства та іншими організаціями про виконання продподатку, забезпечення продовольством. Дані про виконання угоди між Вукопспількою і народним комісаріатом продовольства на заготівлю хліба, 2.01.1922–20.12.1922 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1004. 155 арк.

367. Листування Ізюмського повітового посівного комітету з Харківським губернським посівним комітетом, волосними ревкомами та їх земельними відділами про роботу. 1921 г. // ДАХО. Ф. Р-1631. Оп. 1. Спр. 41. 244 арк.

368. Листування Центральної комісії допомоги голодуючим при ЦК КП(б)У, президії Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК, уповноважених представників УСРР при закордонних організаціях допомоги голодуючим з партійними і радянськими організаціями про надання допомоги голодуючим, діяльність Американського комітету допомоги голодуючим на Україні та з інших питань. Резолюції II Міжнародної конференції щодо надання допомоги голодуючим і доповідь української делегації на ній, 28.01.1922–30.12.1922 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1034. 156 арк.

369. Лобач К.В. Історичний досвід регулювання споживчого ринку України в період непу. Історико-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. К., 1994. 21 с.

370. Лубчинський А.А. Соціально-економічні зміни в аграрному секторі України в 20-х роках XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. Чернівці, 2005. 20 с.

371. Лукашевич О.М. Побут та дозволя сільського населення України (1920-1930 рр.): автореф. на здобуття наук. ступеня к. і. н. Київ, 2006. 18 с.

372. Любий М.Я. Підсобні підприємства і промисли в сільському господарстві та перспективи їх розвитку. Тернопіль, 1998. 50 с.

- 373.** Лях Р.Д., Турченко Ф.Г. Изменения социальной-классовой структуры сельского населения Украины // Годы борьбы и побед. К.: Наукова думка, 1983. С. 139 – 145.
- 374.** Лях С. Селянин як економіст // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.): Колективна монографія / Відп. ред. С.В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. В 2-х ч. Ч. 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2010. С. 138–149.
- 375.** Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. К.: Вища школа, 1990. 125 с.
- 376.** Макаров Н.П. Организация сельского хозяйства. М.: Экономическая жизнь, 1926. 556 с.
- 377.** Малишев О. В. Розвиток кустарної промисловості в Харківській губернії у другій половині XIX – на початку XXст.: дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2005. 230 с.
- 378.** Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929): автореф. дис...д-ра іст. наук. К., 1995. 43 с.
- 379.** Марочко В.І. Модернізація українського суспільства перехідного періоду 1920–30-х рр.: історико-теоретичний аспект // Український селянин. 2003. № 7. С. 144–146.
- 380.** Марочко В.І. Організаційно-теоретичні проблеми українського кооперативного руху другої половини XIX – першої половини XX ст.// Український селянин. Збірник наукових праць. 2002. Випуск 4. С. 90–98.
- 381.** Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1928 рр.). К. : М.Р. Kots Publishing, 1995. 224 с.
- 382.** Марьяхин Г. Л. Налоговая система СССР. М., 1952. 245 с.
- 383.** Маслов М. П. Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.): дис... канд. іст. наук. Х., 1998. 230 с.
- 384.** Маслов М. П. Підтримка розвитку дрібної промисловості як важливий пріоритет державної соціально-економічної політики в Російській імперії та СРСР

(друга половина IX – перша третина XX ст.) // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Історія та географія". 2012. Вип. 46. С. 85-91.

385. Материалы к статистическим отчетам. 1924-1927 гг. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1591. 132 арк.

386. Материалы к статистическим отчетам. 1927-1928 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 1665. 102 арк.

387. Материалы о кооперации. 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-1643. Оп. 1. Спр. 33-а. 62 арк.

388. Материалы обследования Белоколодецкого района. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1264. 101 арк.

389. Материалы по докладу кустар-союза. 1926 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 1237. 67 арк.

390. Материалы по статистике Харьковской губернии. Вып. 8.: Торговая сеть Харьковской губернии в начале 1924 г. Х.: Харьковское губернское статистическое бюро, 1925. 56 с.

391. Матеріали про діяльність Вукопспілки (положення, протоколи засідань, інформаційні зведення), 7.12.1921–18.01.1924 рр. // ЦДАВО України. Ф 1. Оп 2. Спр. 435. 283 арк.

392. Матеріали про діяльність Вукопспілки (протоколи засідань, доповіді, інформацій зведення про роботу відділів, проекти доповідей), 7.02.1921–2.11.1921 рр. // ЦДАВО України. Ф 1. Оп 2. Спр. 434. 163 арк.

393. Матеріали про проведення кампанії щодо зниження цін на промислові товари в Україні (виписки з протоколів, циркуляри, доповідні записки, телеграми, статистичні відомості), 19.04.1927–28.08.1928 рр. // ЦДАВО України. Ф 1. Оп 2. Спр. 1963. 74 арк.

394. Местное хозяйство и местные финансы Украины. Обзор за 1912, 1922/23, 1923/24 и 1924/25 годы. Х.: Издание Наркомфина УССР, 1925. 248 с.

395. Местные финансы. Законодательство, циркуляры, инструкции, справочные материалы по местному бюджету и хозяйству. М.: Финансовое изд-во НКФ СССР, 1925. 423 с.
396. Мигаль Б.К. Аренда государственных земельных фондов трудящимся крестьянством Украинской ССР в 1922 – 1930 гг. // Вопросы истории СССР. Вып. 35. Х. : Основа, 1990. С. 56-64.
397. Минц Л.Е. К проблеме использования рабочей силы в крестьянском хозяйстве // Плановое хозяйство. 1927. № 8. С. 321–338.
398. Михайличенко Д. Ю. Політика «воєнного комунізму» і українське селянство, 1919 р.: дисс. ... канд іст. наук. Харків, 2002. 235 с.
399. Мищенко А.Г. Борьба за осуществление ленинского кооперативного плана в мелкой промышленности Украины (1926—1932 гг.). Харьков, 1983. 111 с.
400. Місцевий бюджет Української Соціалістичної Радянської республіки на 1928-1929 рік. Х.: Держфінвидав, Українська філія, 1929. 249 с.
401. Місцевий бюджет Харківської округи на 1927-1928 рік. Х.: Видання Харківського окружного фінансового відділу, 1928. 124 с.
402. Моравинський М. Кустарно-ремісничі господарства (За даними бюджетового обслідування 1923/24 р.// Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / За ред. С.Зарудного. Х.: Книгоспілка, 1927. С. 92-105.
403. Морозов А.Г. Село і гроші. Українська кредитна кооперація в добу непу/А.Г.Морозов. Черкаси, 1993. 412с.
404. Мукомольная промышленность // Хлебное и мукомольное дело СССР. 1925. №9 –10. С.57–58.
405. Наемный труд в сельском хозяйстве. Статистико-экономический сборник / Под ред. и с пред. С.Г. Струмилина. М.: Вопросы труда, 1926. 408 с.
406. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.). Колективна монографія в 2-х частинах. Ч. 1 / Відп. ред. С.В. Кульчицький. К.: Ін-т історії України НАН України, 2010. 423 с.

- 407.** Нариси розвитку народного господарства УРСР / Під ред. Д.Ф. Вірника. К.: Вид-во АН УРСР, 1949. 539 с.
- 408.** Народне господарство України в 1921 р. Звіт Української економічної ради Раді праці та оборони. Харків: Б.в., 1921. 610 с.
- 409.** Некрасов А.А. Англо-американская историография новой экономической политики в СССР. Учебное пособие. Ярославль: ЯрГУ, 2005. 100 с.
- 410.** Несмелов Ф. Спиротовая монополия на Украине в борьбе с самогоном // Хозяйство Украины. 1927. №11 -12. С. 79-98.
- 411.** Нефедов С. Географічний розподіл кількісного складу дрібної та кустарно-ремісничої промисловості України // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР. Х., 1927. С. 31-92.
- 412.** Нізова Л.В. Інтеграція дрібного виробника-власника в радянську соціально-економічну систему (на прикладі втягнення кустаря і ремісника в промкооперацію УРСР). К.: Ін-т історії України НАН України, 2006. 397 с.
- 413.** Нізова Л. Повсякденне життя кустаря в період його перетворення: малоземельний селянин - кустар, ремісник - промисловик - кооператор (друга половина ХІХ - перша чверть ХХ століття) // Пробл. історії України: факти, судження, пошуки. 2007. Вип. 17. С. 278-306.
- 414.** Нікітенко К.В. Недержавний сектор промисловості України в умовах нової економічної політики (1921–1928 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. Донецьк, 2007. 20 с.
- 415.** Носань Н.С. Грошова реформа 1922–1924 рр. в УСРР: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук по спец. Черкаси, 2009. 20 с.
- 416.** О взимании единого сельскохозйственнного налога. 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-1579. Оп. 1. Спр. 11. 151 арк.
- 417.** О взимании единого сельскохозйственнного налога // ДАХО. Ф. Р- 530. Оп. 1. Спр. 215-а. 142 арк.

- 418.** О деятельности комитета содействия кустарной промышленности. 1927-1928 гг. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 1632. 49 арк.
- 419.** О деятельности предприятий кустарно-кожевной промышленности // ДАХО. Ф. Р-460. Оп. 1. Спр. 63. 45 арк.
- 420.** О задачах кооперации. 1922 г. // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 822. 132 арк.
- 421.** О задачах кооперации. 1928 г. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 500. 90 арк.
- 422.** О кустарной промышленности Изюмского округа. 1926 г. // ДАХО Ф. Р-1643. Оп. 1. Спр. 76. 75 арк.
- 423.** О кустарной промышленности Харьковской округи. 1926 г. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 950. 96 арк.
- 424.** О кустарной промышленности. 1928-1929 гг. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 2595. 84 арк.
- 425.** О подготовке к единому сельскохозяйственному налогу // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 972. 92 арк.
- 426.** О положении кооперации в Харьковской губернии в 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 2071. 75 арк.
- 427.** О проведении единого сельскохозяйственного налога // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 1085. 286 арк.
- 428.** О проведении переписи мелкой и кустарной промышленности. 1927-1929 гг. // ДАХО. Ф. Р- 845. Спр. 2849. 59 арк.
- 429.** О работе кустарной промышленности 20 сентября 1929 – 10 августа 1930 гг. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 3180. 62 арк.
- 430.** О развитии кустарной промышленности в волости. 1921 г. // ДАХО. Ф. Р-1630. Оп. 1. Спр. 11. 62 арк.
- 431.** О развитии кустарной промышленности в уезде в 1921 году // ДАХО. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 2422. 133 арк.
- 432.** О состоянии и перспективах развития кооперации в Харьковском округе. 1927-1928 гг. // ДАХО. Ф. Р-869. Оп. 1. Спр. 228. 71 арк.

- 433.** О состоянии кооперативных организаций и их работе в Савинском районе. 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 297. 264 арк.
- 434.** О состоянии кооперации в Изюмском округе. 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 24. 46 арк.
- 435.** О состоянии кооперации в Балаклеевском районе Изюмского округа. 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 253. 285 арк.
- 436.** О состоянии кооперации в Барвенковском районе Изюмского округа. 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 259. 129 арк.
- 437.** О состоянии кооперации за 1924/1925 гг. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 308. 30 арк.
- 438.** О состоянии кооперации Харьковского окружного исполкома за май 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 1566. 107 арк.
- 439.** О состоянии кустарной промышленности и куст-промкооперации Харьковской губернии. 1929 г. // ДАХО. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 2242. 106 арк.
- 440.** О состоянии мельничного хозяйства в районе. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р-1934. Оп. 1. Спр. 149. 125 арк.
- 441.** О состоянии местной и кустарной промышленности Изюмского округа. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р-1640. Оп. 1. Спр. 283. 83 арк.
- 442.** О состоянии мукомольной промышленности Изюмского округа. 1928 г. // ДАХО. Ф. Р-1643. Оп. 1. Спр. 132. 196 арк.
- 443.** О ходе выполнения единого сельскохозяйственного налога по Харьковскому округу и состоянию Лебединского района Сумского округа // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 2014-а. 40 арк.
- 444.** Об учете кустарных предприятий Изюмского округа. 1925-1926 гг. // ДАХО. Ф. Р-1640. Оп. 1. Спр. 214. 88 арк.
- 445.** Огляд діяльності українських закладів Держбанку. 6-й рік діяльності 1926/27 рр. Дані на 1.01.1928 р. // ЦДАВО України. Ф. 35. Оп. 3. Спр. 272. 79 арк.
- 446.** Окладная книга плательщиков единого сельскохозяйственного налога в 1926-1927 гг. // ДАСО. Ф. Р-489. Оп.1. Спр. 10. 365 арк.

- 447.** Олесейук Е.В. Взаимодействие теории и практики при переходе к нэпу (весна-лето 1921 г.) // Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. М.: Наука, 1986. С. 52-75.
- 448.** Олійник В.М. Розвиток селянського самоврядування в 1921–1929 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. Черкаси, 2005. 21 с.
- 449.** Олійник М. П. Самогоноваріння та боротьба з ним на Поділлі в роки непу // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету 2013, вип. XXXV. С. 119-122.
- 450.** Олійник М.М. Діяльність приватних виробництв України та створення і удосконалення системи соціального захисту працюючих на них в 1921–1929 рр. Х., 1998. 128 с.
- 451.** Олянич В.В. Приватне та кооперативне підприємництво селянських господарств в Україні (1921-1929 рр.): історичний аспект: монографія. Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2012. 302 с.
- 452.** Оніпко Т. В. Господарська діяльність споживчої кооперації України в період нової економічної політики (1921-1928 рр.): дис. ... д-ра іст. наук. Полтава, 2011. 586 с.
- 453.** Осятинський Л. Млини та с.-г. кооперація // Кооперована громада. 1928. №2. С.12–14.
- 454.** Открытый архив-2: Справочник сборников документов, вышедших в свет в отечественных издательствах в 1917–2000 гг. / Автор-состав. И.А. Кондакова. М.: РОССПЭН, 2005. 432 с.
- 455.** Отчет о деятельности Старосалтовского райисполкома за 3 квартал 1924 года // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 229. 136 арк.
- 456.** Отчет Липецкого райисполкома за 1925/1926 года // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 409. 24арк.
- 457.** Отчет о деятельности Ахтырского райисполкома. 1926 р. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 597. 37 арк.

- 458.** Отчет о деятельности губернского продовольственного комитета за ноябрь 1922 г. Подлиннок. 1922 г. // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 777. 169 арк.
- 459.** Отчет о деятельности Коломацкого райисполкома за 4 квартал 1924 г., 1 квартал 1925 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 231. 166 арк.
- 460.** Отчет о деятельности Старосалтовского райисполкома за 2 квартал 1925 года // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 232. 44 арк.
- 461.** Отчет о работе окрисполкома от 27 марта 1926 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 365. 120 арк.
- 462.** Отчет о работе Русско-Тишковского сельсовета // ДАХО. Ф. Р- 529. Оп. 1. Спр. 112. 267 арк.
- 463.** Отчет о работе Тарановского райисполкома. 10 апреля 1926 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 400. 114 арк.
- 464.** Отчет о состоянии кооперации по Балаклейскому району. 1926 г. // ДАХО. Ф. Р-2762. Оп. 1. Спр. 66. 57 арк.
- 465.** Отчет о хозяйственном положении Харьковского округа. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 2724. 72 арк.
- 466.** Отчет об обследовании Ново-водолажского района. 1926 год. Копия // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 574. 26 арк.
- 467.** Отчет окрисполкома за октябрь-декабрь 1924 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 233. 129 арк.
- 468.** Отчет Старосалтовского райисполкома за 1925/1926 гг. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 399. 98 арк.
- 469.** Отчет Харьковского окрисполкома. 1926 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 904. 111 арк.
- 470.** Отчеты доклада Изюмского окрисполкома з 1926/1927 гг. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 422. 156 арк.
- 471.** Отчеты о работе районного и сельских кооперативных обществ и сведения о ценах на сельскохозяйственные продукты // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 163. 105 арк.

- 472.** Отчеты райисполкома о состоянии торговли, мельниц, промышленных предприятий, о хлебных запасах, сельскохозяйственных продуктах, о движении населения // ДАСО. Ф. Р-1087. Оп. 1. Спр. 5. 347 арк.
- 473.** Очередные задачи партии (из заключительной речи Л.М. Кагановича на пленуме ЦККП(б)У) // Украинский экономист. 1926. 8 апреля. 8с.
- 474.** Очерки развития социально-классовой структуры УССР, 1917 – 1937 / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. С. В. Кульчицкий. К.: Наук. думка, 1987. 237 с.
- 475.** Панасенко І. А. Нарис історії галузі будівельних матеріалів Харкова у першій половині ХІХ ст. – 1980-х рр.. // Вісник Національного технічного університету «ХПІ»: темат. вип. : Історія науки і техніки. Харків: НТУ «ХПІ», 2009. №48. С. 99-106.
- 476.** Паскаленко В.Є. Заможне селянство в сільськогосподарській кооперації України (1921–1929 рр.): соціально-економічний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук по спец. Черкаси, 2006. 20 с.
- 477.** Первая Конституция Союза ССР: (Конституция СССР 1924 года): Сб. документов. Москва: Юрид. изд-во, 1948. 397 с.
- 478.** Переписка з сільсоветом села Ивановка Изюмского района. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р-1640. Оп. 1. Спр. 443. 82 арк.
- 479.** Переписка и протоколы воисполкома. октябрь 1922 – январь 1923 г.. // ДАСО. Ф. Р-1552. Оп. 1. Спр. 1. 13 арк.
- 480.** Переписка с Богодуховским уисполкомом, селсоветами и др.. учреждениями о предоставлении сведений с населенных пунктов, о стохатниках и др. вопросах деятельности. Список личного состава Колонтакиевского райисполкома // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 5. 160 арк.
- 481.** Переписка с гражданами о взимании сельскохозяйственного налога 1926-1927 гг. // ДАСО. Ф. Р-1087. Оп. 1. Спр. 26. 285 арк.
- 482.** Переписка с гражданами о взимании сельскохозяйственных налогов // ДАСО. Ф. Р-1087. Оп. 1. Спр. 30. 202 арк.

- 483.** Переписка с комитетом содействия кустарной промышленности. 1927-1928 гг. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 1383. 59 арк.
- 484.** Переписка с кооперативными организациями., 1925 р. // ДАХО. Ф. Р-1010. Оп. 1. Спр. 601. 45 арк.
- 485.** Переписка с мельниками Изюмского округа. 1926 г. // ДАХО. Ф. Р-1640. Оп. 1. Спр. 387. 57 арк.
- 486.** Переписка с мукомольно-крупорушными производствами в с. Ивановка. 1924-1925 гг. // ДАХО. Ф. Р-1640. Оп. 1. Спр. 112. 183 арк.
- 487.** Переписка с Ольшанским волисполкомом. 1921 р. // ДАХО. Ф. Р-92. Оп. 1. Спр. 58. 274 арк.
- 488.** Переписка с отделами уездного исполкома о регистрации кустарем кожевников, об охране лесов, об открытии мастерских по ремонту сельскохозяйственных машин и другим вопросам. 1921 г. // ДАХО. Ф. Р-1649. Оп. 1. Спр. 10. 15 арк.
- 489.** Переписка с предприятиями кустарной промышленности Изюмского округа. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р-1640. Оп. 1. Спр. 460. 206 арк.
- 490.** Переписка с сельсоветахми о представлении отчетности о естественном движении населения, состоянии посевов и учете кустарных предприятий. 1923 г. // ДАХО. Ф. Р-1486. Оп. 1. Спр. 10. 94 арк.
- 491.** Периодические сводки о деятельности уисполкома за 1921 год. 1921р. // ДАХО. Ф. Р-92. Оп. 1. Спр. 388. 205 арк.
- 492.** Перспективный план электрофикации округа. 1927 г. // ДАХО Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 955. 152 арк.
- 493.** Перша Всеукраїнська конференція КП(б)У, 17–21 жовтня 1926 р. Стенографічний звіт. Х.: Партвидав, 1926. 716 с.
- 494.** Петренко В.І. Більшовицька влада та українське селянство у 20–30-х рр. ХХ ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля). Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 320 с.

- 495.** Петров Е. П. К вопросу о народном хозяйстве, значении мелкой промышленности // Вестник промысловой кооперации. М., 1925. №7. С. 1-9; № 8. С. 1-12.
- 496.** Петровский Г.И. Советская Украина в 1925 г. Из речи на X окружном съезде Советов в г. Луганске. 14 апреля 1925 г. // Избранные произведения. 1987. С. 136–148.
- 497.** Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації. К.: КНГЕУ, 2001. 274 с.
- 498.** Пиріг О.А. Ринкові відносини періоду НЕПу в Україні: історичний аспект: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. К., 2002. 40 с.
- 499.** Пиріг О.А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). Київ, 1996. 199 с.
- 500.** Пігідо Ф. Україна під большевицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920-30-х роках / Ін-т для вивчення ССРСР; Досліди і матеріали. Сер. I (друковані вид.), Ч. 34 . Мюнхен: Ін-т для вивчення ССРСР, 1956. 143 с.
- 501.** Підсумки анкетного обслідування годівлі худоби на Україні в 1925–1926 р.: Статистика України №149. Випуск 6. Х.: ЦСУ УСРР, 1929. 107 с.
- 502.** Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. (Вибірковий перепис селянських господарств): Статистика України № 160. Т. III. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Випуск 15. Х.: ЦСУ УСРР, 1929. 183 с.
- 503.** Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). Статистика України № 130. Х., 1928. С. 227.
- 504.** Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 році / Вибірковий перепис селянських господарств. Статистика України № 86. Х.: ЦСУ УСРР, 1927. 185 с.
- 505.** Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр.: Статистика України № 126. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Т. III. Випуск 12. Х.: ЦСУ УСРР, 1928. 199 с.

- 506.** План роботи НК РСІ СРСР на 1927 р. // ЦДАВО України. Ф. 539. Оп.1. Спр.119. 26 арк.
- 507.** Политическая сводка губернской особой продовольственной комиссии. 1922 р. // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 578. 189 арк.
- 508.** Поляков Ю.А. Новая экономическая политика: разработка и осуществление / Ю.А. Поляков, В.П. Дмитренко, Н.В. Щербань. М.: Политиздат, 1982. 240 с.
- 509.** Попов И. В. Советская налоговая система // Вестник финансов. 1927. №11. С. 65-75.
- 510.** Постанова АФК при РНК УСРР «Про заходи щодо розвитку кустарно-промислової кооперації», затверджена УЕН 16.11.1925 // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / За ред. С. Зарудного. Харків: Літературна друкарня книгоспілки, 1927. С. 218–221.
- 511.** Постанова ВУЦВК і Раднаркому УСРР про оподаткування промисловим податком промислових і торговельних підприємств, утворення Української економічної ради. Протоколи засідань Української економічної ради (копії), 26.08.1921–30.12.1921 рр. // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 119. 32 арк..
- 512.** Постанови ВУЦВК і РНК УСРР про затвердження статутів і порядок реєстрації акціонерних товариств та листування з цього питання, 5.10.1923 – 17.09.1925 рр. // ЦДАВО України. Ф. 3. Оп. 3. Спр. 359. 86 арк.
- 513.** Постанови Раднаркому УСРР (копії) та проект постанови Української економічної наради про заготівлю кооперацією концентрованих кормів для неврожайних губерній, 15.01.1921–28.12.1921 рр. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 2. Спр. 33. 327 арк.
- 514.** Постановление президиума Харьковского губплана от 22 ноября 1924 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 272. 269 арк.
- 515.** Постановление Совета Народных Комиссаров об учете и использовании автомобильного и гужевого транспорта. Приказы Харьковского губернского исполнительного комитета об обязательной гужевой повинности по подвозке дров и лесоматериалов // ДАСО. Ф. Р-22. Оп. 1. Спр. 2. 87 арк.

- 516.** Постановление Совета Народных Комиссаров СССР, 3 мая 1927 г. О кустарно-ремесленной промышленности и промысловой кооперации // Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917-1967 гг.): В 5-ти т. Т. 1. 1917-1928. М., 1967. С. 639-648.
- 517.** Постановление УЭС о промышленной деятельности украинской кооперации и ее перспективах // Бюллетень Вукопспилки. 1924. № 36. С. 8-11.
- 518.** Постановления СНК РСФСР за 1921 г. // ДАХО. Ф. Р-4876. Оп. 1. Спр. 173. 179 арк.
- 519.** Постановления Совета Народных Комиссаров УССР, Народного комисариата труда и рабоче-крестьянской инспекции, окружного исполнительного комитета о статистической отчетности торговых предприятий // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 18. 80 арк.
- 520.** Постановления, декреты СНК УССР и ВУЦИК // ДАСО. Ф. Р-693. Оп. 1. Спр. 113. 91 арк.
- 521.** Потребительская кооперация СССР – основные показатели. М.: Издание Центросоюза, 1929. 317 с.
- 522.** Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1926. Т. 1. 806 с.
- 523.** Праці українського історично-філологічного товариства в Празі. Прага, 1939. Т. 2. 756 с.
- 524.** Приказ продовольственного комитета Чугуевского района от 14 февраля 1920 г. о прекращении частной торговли в Чугуевском уезде. Копия. 1920 р. // ДАХО. Ф. Р-93. Оп. 1. Спр. 146. 21 арк.
- 525.** Прилежаев А. В. Что такое кустарное производство. СПб., 1882. 88 с.
- 526.** Променицький К. Українська радянська народна різьба по дереву 1917–1940 рр. // Народна творчість та етнографія. 1959. № 1. С. 59-62.
- 527.** Промисловість України за 9 місяців 1923 року: Статистика №97. Серія IX. Статистика промисловості. Т. 2. Випуск 3. Х.: ЦСУ УСРР, 1927. 64 с.

528. Промысловые свидетельства на право частной торговли. 1922 р. // ДАХО. Ф. Р-89. Оп. 1. Спр. 532. 175 арк.

529. Протокол №52 заседания президиума Харьковского губисполкома, горсовета и губернского экономического совещания 14 июля 1923 г. // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 971. 184 арк.

530. Протокол заседания волостного экономического совещания от 12 декабря 1921 года. 1921 р. // ДАХО. Ф. Р-90. Оп. 2. Спр. 23. 124 арк.

531. Протокол заседания губисполкома, окрисполкомов, райисполкомов от 28-30 июля 1923 года. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 7. 122 арк.

532. Протокол заседания президиума Валковского райисполкома // ДАХО. Ф. Р-525. Оп. 1. Спр. 169. 328 арк.

533. Протокол заседания президиума Купянского окрисполкома. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 1126. 269 арк.

534. Протокол заседания Харьковского губернского экономического совета. 1923 рр. // ДАХО. Ф. Р-194. Оп. 1. Спр. 30. 29 арк.

535. Протокол наради комісії при ЦК КП(б)У з питань кооперації. Листування з Центральною міжкооперативною фракцією України про стан робітничої і сільськогосподарської кооперації, взаємовідносини між робітничою і загальногромадянською кооперацією, соціальний і партійний склад керівних органів єдиних споживчих товариств і райспілок кооперації та інших питань, 17.01.1922–4.01.1922 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1033. 60 арк.

536. Протокол общего собрания граждан с. Бабовка от 11 января 1925г. // ДАХО. Ф. Р-535. Оп. 1. Спр. 32. 32 арк.

537. Протокол объединенного заседания Шубинского сельсовета, комитета незаможных селян и общества взаимопомощи 12 ноября 1927г. // ДАХО. Ф. Р-535. Оп. 1. Спр. 119. 19 арк.

538. Протоколи з'їздів і конференцій повітових і волосних КНС України (копії), 2.01.1921–лютий 1922 рр. // ЦДАВО України. Ф. 257. Оп. 1. Спр. 29. 326 арк.

539. Протоколи засідань ВУЦИКа, 01.01.1926–15.05.1926 рр. // ЦДАВО України. Ф. 539. Оп. 4. Спр. 1601. 259 арк.

540. Протоколи засідань комісії по сільському господарству з питань відродження сільського господарства, листування з НК земельних справ щодо відродження сільського господарства, дані про стан тваринництва в неврожайних губерніях, 26.12.1921–1.1.1922 рр. // ЦДАВО України. Ф. 258. Оп. 1. Спр. 8. 59 арк.

541. Протоколи засідань пленумів Дніпропетровського окрвиконкому та президії Верхньодніпровської селищної ради (копії), 9.01.1926–31.10.1926 рр. // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1176. 54 арк.

542. Протоколы заседаний Боромлянской районной судебно-земельной комиссии, Боромлянского, Бранцовского и Жигайловского сельских советов, общих собраний граждан сел района. август 1924 – сентябрь 1925. ДАСО. Ф. Р-489. Оп.1. Спр. 3. 134 арк.

543. Протоколы заседаний волисполкома от 9 сентября и 21 октября 1920г. Копии. 1920 р. // ДАХО. Ф. Р-92. Оп. 1. Спр. 149. 43 арк.

544. Протоколы заседаний волисполкома, объединенных совещаний волисполкома, КНС и рабочей инструкции и объединенного собрания рабочекрестьянского союза молодежи и культ-совета // ДАХО. Ф. Р-500. Оп. 1. Спр. 14. 53 арк.

545. Протоколы заседаний окружного исполнительного комитета и окружного экономического совещания. 1923 г.. // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 8. 124 арк.

546. Протоколы заседаний правления Всеукраинского кооперативного союза. 1926 // ДАХО. Ф. Р-1392. Оп. 2. Спр. 22. 92 арк.

547. Протоколы заседаний президиума Больше-писаревского районного исполнительного комитета и его майской сессии и переписка по их утверждению; протокол районной крестьянской конференции в сентябре 1924 г.; акт Ахтырской окружной ревизионной комиссии по обследованию райисполкома // ДАХО. Ф. Р-519. Оп. 1. Спр. 30. 117 арк.

548. Протоколы заседаний, доклады и сводки о деятельности уездного отдела народного хозяйства. 1921 р. // ДАХО. Ф. Р-89. Оп. 1. Спр. 458. 74 арк.
549. Протоколы заседания 4-го районного съезда советов. 18.03. 1927 – 21.03. 1927. // ДАХО. Ф. Р-536. Оп. 1. Спр. 24. 171 арк.
550. Протоколы заседания 6-й сессии Харьковского уездного исполкома (май 1922). Подлинник. 1922 р. // ДАХО. Ф. Р-92. Оп. 1. Спр. 605. 18 арк.
551. Протоколы заседания президиума окружного исполнительного комитета // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 7. 75 арк.
552. Протоколы объединенных заседаний президиума губисполкома и президиума горсовета. 1922 рр. // ДАХО. Ф. Р-194. Оп. 1. Спр. 6. 201 арк.
553. Протоколы районных конференций и собраний членов комитетовтв незаможных селян Степановского, Штеповского, Хотенского и Ворожбянского районов // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 32. 115 арк.
554. Протоколы районных конференций и собраний членов комитетовтв незаможных селян Вировского, Терновского и Белопольского районов // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 35. 81 арк.
555. Протоколы Реченской и Слангородской районных конференций и собраний членов комитетовтв незаможных селян // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 61. 57 арк.
556. Протоколы сессии Вировского районного исполниетльного комитета // ДАСО. Ф. Р-32. Оп. 1. Спр. 9. 60 арк.
557. Проект территориального деления Колонтакиевского райисполкома. 25 февраля 1924 г.. // ДАХО. Ф. Р-526. Оп. 1. Спр. 11. 53 арк.
558. Пышнев В. К вопросу о перспективах развития маслобойной промышленности // Хозяйство Украины. 1927. № 1. С. 113–117.
559. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Луганська область: У 3 кн. / Головна редколегія (голова П.Т.Тронько, заступники голови О.П.Реєнт, Ю.З.Данилюк та ін.); редколегія тому(голова В.В.Просін, заступники голови В.М.Голенко, В.В.Михайличенко та ін.). Кн. 1. Луганськ, 2004. 729 с.

- 560.** Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Дніпропетровська область: У 2 кн./ Упорядники: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Кн.1. Дніпропетровськ: Науково-редакційний центр областної редколегії по підготовці й виданню тематичної серії книг «Реабілітовані історією»; Вид-во «Монолит», 2009. 880 с.
- 561.** Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Донецька область: У 9 кн./ Упорядники: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Кн.1. Науково-документальні нариси. Донецьк, 2004. 648 с.
- 562.** Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Харківська область: У 2 кн./ Упорядники: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Кн.1. Ч. 1. / ДП «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». Київ, Харків, 2005. 800 с.
- 563.** Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Харківська область: У 2 кн./ Упорядники: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Кн.1. Ч. 2. / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». Київ, Харків, 2008. 672 с.
- 564.** Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Харківська область: У 2 кн./ Упорядники: Є.І. Бородін, О.Г. Бажан, В.В. Іваненко, Л.Л. Прокопенко, Р.К. Терещенко. Кн.2. / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». Київ, Харків, 2014. 672 с.
- 565.** Регеч Л. Вишивальні промисли на Україні // Вісник пром-кредит кооперації. 1927. № 3. С. 24–26.
- 566.** Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні : шляхи поступу // Український історичний журнал. 1999. № 3. С. 3–22.
- 567.** Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Х.: Партвидав «Пролетар», 1932. 218 с.
- 568.** Резолюція XIV Конференції ВКП(б) «Про промислову кооперацію» // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР / За ред. С. Зарудного. Харків: Літературна друкарня книгоспілки, 1927. С. 203–209.

- 569.**Рерг Л. Вишивальні промисли на Україні // Вісник промислових та промислово-кредитних кооперативів України. 1927. № 3. С. 24-27
- 570.**Рерг Л. Вишивальні промисли на Україні // Вісник промислових та промислово-кредитних кооперативів України. 1927. № 4.- С. 29-31.
- 571.**Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам / Сборник документов. В 5-ти томах (1917–1967). Т. 1. 1917–1928 гг. М. : Политиздат, 1967. 559 с.
- 572.**Рибак І.В. Організація селянської взаємодопомоги в 1925-1932 рр. // Український історичний журнал (далі – У.І.Ж.). 1981. № 2. С. 55-59.
- 573.**Рибалка І.К. Сталінщина і розселянювання країни // Український історичний журнал. 1989. № 11. С. 3-12.
- 574.**Річний звіт Балакліївського лісництва. 1929 р. // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп. 8. Спр. 113. 109 арк.
- 575.**Річний звіт Вовчанського лісництва. 1929 р. // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп. 8. Спр. 114. 59 арк.
- 576.**Річний звіт Зміївського лісництва. 1929 р. // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп. 8. Спр. 117. 47 арк.
- 577.**Річний звіт Ізюмського лісництва. 1929 р. // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп. 8. Спр. 119. 39 арк.
- 578.**Річний звіт Лебединського лісництва. 1929 р. // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп. 8. Спр. 124. 69 арк.
- 579.**Річний звіт Люботинського лісництва. 1929 р. // ЦДАВО України. Ф. 33. Оп. 8. Спр. 123. 64 арк.
- 580.**Рішення РНК СРСР за період з 1924-1927 рік, 1924– 1927 рр. // ЦДАВО України. Ф. 337. Оп. 1. Спр. 2393. 87 арк.
- 581.**Родиков М.Л. Российская деревня: дискуссии о путях развития и уроки аграрных реформ (конец XIX – 20-е гг. XX в.): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. ист. наук по спец. М., 1996. 22 с.

- 582.** Родин А.Ф. Роль частника в сбыте кустарной продукции Московской губернии // Экономическое строительство. 1927. № 4. С.89-91.
- 583.** Розвиток народного хозяйства УРСР (1917–1967 рр.): В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. Д.В. Вірник, В.В. Бондаренко). К.: Наукова думка, 1967. 459 с.
- 584.** Рудь А. А. Розвиток кооперативної торгівлі на Харківщині в роки непу (1921-1929 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Х., 2011. 20 с.
- 585.** Рух цін на Україні в 1926 р. Статистика України №129. Х.: ЦСУ УСРР, 1926. XXIV, 218 с.
- 586.** Рыбников А.А. Изучение кустарной промышленности и исследовательский институт // Вестник промысловой кооперации. М. 1926. № 4. С. 20-26.
- 587.** Рыбников А.А. Мелкая промышленность и ее роль в восстановлении русского народного хозяйства М., 1922. 52 с.
- 588.** Рыбников А.А. Основные тенденции эволюции форм промышленности вообще и мелкой промышленности в особенности // Экономическое обозрение. М.; 1927. № 7. С. 127-144.
- 589.** Рыбников А.А. Очерки организации сельского кустарно-ремесленного производства. М., 1926. 40 с.
- 590.** Рыков А.И. Очередные задачи торговой политики и практики. Речь на I Всероссийском съезде представителей биржевой торговли 11 января 1923 г. // Избранные произведения (Сост. Предис. А.В. Клименко, В.В. Радаев): Редкол.: Л.И. Абалкин отв. ред. и др. Москва, 1990. С. 232–235.
- 591.** Рыков А.И. Письма в деревню. Письмо второе «О кооперации» // Избранные произведения (Сост. предис. А.В. Клименко, В.В. Радаев): Редкол.: Л.И. Абалкин. отв. ред.) и др. Москва, 1990. С. 381–382.
- 592.** Санчевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / Под общ. ред. акад. АН УССР Ю.Ю. Кондуфора. К.: Наукова думка, 1986. 206 с.
- 593.** Сборник законов Союза Советских социалистических республик. 1923. № 2. Ст. 31. –С. 35–36.

- 594.** Сборник законов Союза Советских социалистических республик. 1923. № 14. Ст. 177. С. 121-124.
- 595.** Сборник законов Союза Советских социалистических республик. 1924. № 20. Ст. 196. С. 137-138.
- 596.** Сведения волисполкома за март и май 1921 года. 1921 г. // ДАХО. Ф. Р-92. Оп. 1. Спр. 457. 91 арк.
- 597.** Сведения Ефремовского сельсовета. 1922 г. // ДАХО. Ф. Р-1569. Оп. 1. Спр. 84. 43 арк.
- 598.** Сведения и характеристики волостей и населенных пунктов составленные волисполкомами и сельсоветами в августе 1922 года. Подлинник. 1922. // ДАХО. Ф. Р-92. Оп. 2. Спр. 5. 92 арк.
- 599.** Сведения о количестве кооперативного населения по сельсоветам района. 1925 // ДАХО. Ф. Р- 535. Оп. 1. Спр. 158. 35 арк.
- 600.** Сведения о количестве кооперативов в Лозовеньковском районе. 1925 г. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 294. 173 арк.
- 601.** Сведения о количестве кустарных предприятий в волости // ДАХО. Ф. Р-476. Оп. 1. Спр. 130. 35 арк.
- 602.** Сведения о количестве кустарных предприятий и численности населения в волости. 1921 г. // ДАХО. Ф. Р-1647. Оп. 1. Спр. 29. 65 арк.
- 603.** Сведения о пчеловоднических хозяйствах по селам Юнаковской волости // ДАСО. Ф. Р-669. Оп. 1. Спр. 2. 30 арк.
- 604.** Сведения о сборе единого сельскохозяйственного налога // ДАХО. Ф. Р-530. Оп. 6. Спр. 13. 42 арк.
- 605.** Сведения о состоянии кооперации. 1924 г. // ДАХО. Ф. Р-1639. Оп. 1. Спр. 292. 30 арк.
- 606.** Сведения о торгово-промышленных предприятиях. Списки граждан Тростянецкой волости // ДАСО. Ф. Р-499. Оп. 1. Спр. 1. 410 арк.
- 607.** Сведения о численности кустарей по населенным пунктам // ДАХО. Ф. Р-476. Оп. 1. Спр. 31. 101 арк.

- 608.** Сведения по единому сельскохозяйственному налогу // ДАХО. Ф. Р-464. Оп. 2. Спр. 50. 42 арк.
- 609.** Сведения райисполкома за 1926 год. // ДАХО. Ф. Р-536. Оп. 1. Спр. 139. 98 арк.
- 610.** Свержин Л. Приватна промисловість України // Більшовик України. 1928. №18. С.44–52.
- 611.** Сводка информационно-статистического отделения отдела управления уездного исполкома за период с 20 по 30 сентября 1922 г. // ДАХО. Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 810. 123 арк.
- 612.** Сводки волисполкома о работе и переписка с Богодуховским уисполкомом о представлении различных сведений // ДАХО. Ф. Р-503. Оп. 1. Спр. 2. 146 арк.
- 613.** Сводки статистического отдела губернской продовольственной комиссии. 1921год. Подлинник. 1921 pp. // ДАХО. Ф. Р-89. Оп. 1. Спр. 276. 43 арк.
- 614.** Сводный список доходов специальных отраслей сельского хозяйства и неземледельческих занятий // ДАХО. Ф. Р- 525. Оп. 1. Спр. 284. 325 арк.
- 615.** Святець Ю. А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу: (масові джерела та методи їх дослідження): дис...канд.іст.наук. Дніпропетровськ, 1993. 303 с.
- 616.** Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження): дис... д-ра іст. наук. Дніпропетровськ, 2008. 632 с.
- 617.** Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика. Кліометричний аналіз соціально-економічного процесу. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2007. 215 с.
- 618.** Селунская В.М. Социальная структура советского общества: История и современность. М.: Наука, 1987. 93 с.
- 619.** Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік): Статистика України №115. Серія 2. Випуск 3. Том VI. Х.: ЦСУ УСРР, 1927. 194 с.

- 620.** Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1926–27 господарчий рік): Статистика України № 200. Х.: Господарство України, 1931. 272 с.
- 621.** Сервіс Р. Товариші. Комунізм: світова історія. К.: Темпора, 2012. С. 210–222.
- 622.** Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат. – економ. нариси. Харків, 1929. 129 с.
- 623.** Сідоров О. Нарис з економіки Харківщини. Х.: Пролетарій, 1930. 154 с.
- 624.** Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1921 г. Управление делами Совнаркома СССР. М. 1944. 1198 с.
- 625.** Собрания старомерчинского волисполкома // ДАХО. Ф. Р-498. Оп. 1. Спр. 34. 110 арк.
- 626.** Советская торговля за 30 лет./Под. ред М.М. Лифиц. М. 1947. 164 с.
- 627.** Соколов А.М. Гончарные кустарные учебные заведения (Отчет 1900–1901 гг.) // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. СПб.: Типография В.Киршбаума, 1903. Т.VII. С.51-68.
- 628.** Соловей Д. Ф. Україна в системі советського колоніалізму / Ін-т для вивчення СССР; Досліди і матеріяли. Сер. I (друковані вид.), ч. 54. Мюнхен: Ін-т для вивчення СССР, 1959. 208 с.
- 629.** Сообщения сельсоветов Алексеевской волости. Подлинники. 1923 г. // ДАХО. Ф. Р-1570. Оп. 1. Спр. 21. 570 арк.
- 630.** Сообщения сельсоветов за 1924-1925 год. // ДАХО. Ф. Р-536. Оп. 1. Спр. 194. 87 арк.
- 631.** Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. З.П. Шульга, Д.В. Вірник, М.А. Рубач). К.: Вид-во «Вища школа» при КДУ, 1967. 511 с.
- 632.** Списки владельцев мельниц // ДАХО. Ф. Р- 470. Оп. 1. Спр. 11. 33 арк.
- 633.** Списки государственных и частных предприятий Чугуевского района // ДАХО. Ф. Р-536. Оп. 1. Спр. 4. 938 арк.

- 634.** Списки кооперативов по районам Изюмского округа. 1925-1927 гг. // ДАХО. Ф. Р-3551. Оп. 1. Спр. 44. 95 арк.
- 635.** Списки кустарных предприятий Богодуховского уезда. 1922 г. // ДАХО. Ф. Р-1146. Оп. 1. Спр. 528. 29 арк.
- 636.** Списки промышленных и кустарных предприятий района. 1924-1925 г. // ДАХО. Ф. Р-536. Оп. 1. Спр. 166. 47 арк.
- 637.** Списки промышленных предприятий Нововодолажской волости. 1920 г. // ДАХО. Ф. Р-1672. Оп. 1. Спр. 24. 250 арк.
- 638.** Списки сельских кооперативов по районам округа. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р-948. Оп. 2. Спр. 200. 29 арк.
- 639.** Список владельцев ветряных мельниц по Савинской волости. 1921 г. // ДАХО. Ф. Р-1649. Оп. 1. Спр. 46. 20 арк.
- 640.** Справа про розгляд доповідної записки ВРНГ УСРР «Про запровадження в системі споживчої кооперації кооперативного кредиту», 30.04.1924 – 5.05.1924 рр. // ЦДАВО України. Ф. 2. Оп. 3. Спр. 1096. 6 арк.
- 641.** Справочник сборников документов, вышедших в свет в отечественных издательствах в 1917–2000 гг. / Автор-состав. И.А. Кондакова. М.: РОССПЭН, 2005. – 432 с.
- 642.** Сравнительные статистические данные о выполнении продналога по каждому уезду Харьковской губернии на 15 сентября 1921 г. и 15 сентября 1922 г. 1921-1922 гг. // ДАХО. Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 586. 49 арк.
- 643.** Сталин И.В. О работах апрельского объединенного пленума ЦК и ЦКК. Доклад на собрании актива Московской организации ВКП(б) 13 апреля 1928 г. // Сочинения. Т. 11: 1928 – март 1929. Москва, 1952. С. 27–64.
- 644.** Сталин И.В. О хозяйственном положении Советского Союза и политике партии. Доклад активу Ленинградской организации о работе пленума ЦК ВКП(б) 13 апреля 1926 г. // Сочинения. Т. 8: 1926 (январь-ноябрь). Москва, 1952. С. 116–148.
- 645.** Сталин И.В. Об индустриализации и хлебной проблеме. Речь 9 июля 1928 г. на пленуме ЦК ВКП(б). // Сочинения. Т. 11: 1928 – март 1929. Москва, 1952. С. 157–

187.

646. Сталин И.В. Первые итоги заготовительной кампании и дальнейшие задачи партии: ко всем организациям ВКП(б), 13 февраля 1928 г. // Сочинения. Т. 11: 1928 – март 1929. Москва, 1952. С. 10–19.

647. Сталинизм и крестьянство: сборник научных статей и материалов круглых столов и заседаний теоретического семинара «Крестьянский вопрос в отечественной и мировой истории» / под ред. П. П. Марченя, С. Ю. Разина. (Научный проект «Народ и власть: История России и ее фальсификации». – Вып. 4). Москва: Изд-во Ипполитова, 2014. 765 с.

648. Статистика // Хозяйство Украины. 1926. №5–6. С. 12 –18.

649. Статистика України. № 86. Серія 2. Сільськогосподарська статистика. Том III. Випуск 9. Х.: ЦСУ УСРР, 1926. 207 с.

650. Статистика України. № 96. Серія XVII. Національний склад сільського населення України (попередні підсумки всесоюзного перепису населення 1926 р.). Том I. Х.: ЦСУ УСРР, 1926. 207 с.

651. Статистика України. Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки всесоюзного перепису населення 1926 року Харків 1927. 225с.

652. Статистика України. Сер.10: Статистика праці / Центральне статистичне управління УРСР. Харків: Харківське обласне управління статистики, 1925. 527 с.

653. Статистические материалы. 1926-1927 гг. // ДАХО. Ф. Р-1640. Оп. 1. Спр. 284. 318 арк.

654. Статистические сведения и переписка Валковского райисполкома с Харьковским окрисполкомом // ДАХО. Ф. Р- 525. Оп. 1. Спр. 137. 423 арк.

655. Статистические сведения о состоянии кооперации и розничных цен в сельской местности района. 5 декабря 1927- 8 августа 1928 гг. // ДАХО. Ф. Р-1574. Оп. 1. Спр. 101. 102 арк.

- 656.** Статистический бюллетень / Всеукраинский Совет профессиональных союзов, Народный комиссариат труда Украины. Х.: Украинский рабочий, 1929. № 1-2 (26-27). 136 с.
- 657.** Статистичний бюлетень: [Матеріали народного господарства Харківської округи]. Х.: Харківське окружне статистичне бюро, 1926. Кн. I. 102 с.
- 658.** Статистичний бюлетень: [Матеріали народного господарства Харківської округи]. Х.: Харківське окружне статистичне бюро, 1926. Кн. III. 224 с.
- 659.** Статистичний бюлетень: [Матеріали народного господарства Харківської округи]. Х.: Харківське окружне статистичне бюро, 1926. Кн. IV. 181 с.
- 660.** Статистичний бюлетень: [Матеріали народного господарства Харківської округи]. Х.: Харківське окружне статистичне бюро, 1929. Кн. IX. 193 с.
- 661.** Стенограма доповіді голови ВУЦВК на X Всеукраїнській раді про роботу рад 6 квітня 1927 р. Тези доповідей про стан і перспективи розвитку промисловості і радянської торгівлі в УСРР. Порядок денний засідань з'їзду та списки членів президії і мандатної комісії, квітень 1927 р. // ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 1744. 62 арк.
- 662.** Струмилин С.Г. О судьбах частного капитала в СССР // Плановое хозяйство. 1926. №9. С. 7–32.
- 663.** Студенский Г.А. Рента в крестьянском хозяйстве и принципы его обложения. М.: Центросоюз, 1925. 113 с.
- 664.** СУ РСФСР. 1921. 1198 с.
- 665.** СУ РСФСР. 1921. №.80. Ст. 696. С. 1120.
- 666.** СУ РСФСР. 1922. № 55. Ст. 696. С. 987.
- 667.** СУ РСФСР. 1925. № 30. Ст. 194. С. 350-351.
- 668.** СУ РСФСР. 1925. № 30. Ст. 193. С. 349.
- 669.** СУ РСФСР. 1925. № 30. Ст. 195. С. 352.
- 670.** Сушко О.О. Непмани: соціально-історичний тип приватних підприємців в УСРР (1921–1929).К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 96 с.

- 671.** Сушко О.О. Особливості становлення та функціонування приватного підприємництва в Україні періоду непу (1921–1928): історико-теоретичний аспект. К.: Преса України, 2003. 251 с.
- 672.** Сціборський М. Україна в цифрах [статистична студія території, населення й народного господарства]. Торонто: «Новий шлях», 1940. 43 с.
- 673.** Съезды Советов в документах. Сборник документов в 7-ми т. Т.5 (1923 – 1937 гг.) / Ред. кол.: П.С.Ромашкин, Ф.И.Калинычев, В.М.Курицын и др.. М.: Юридическая литература, 1964. 685 с.
- 674.** Сьогочасні і довоєнні ярмарки України: цифрова характеристика // Статистика України. Серія XII: Статистика торгівлі. Х., 1927. Т. V. Вип. 1. № 112. 71 с.
- 675.** Тезисы доклада 1922 г. // ДАХО Ф. Р- 203. Оп. 1. Спр. 581. 287 арк.
- 676.** Тезисы доклада о партийной работе на селе. 1927 г. // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 3. Спр. 1209. 240 арк.
- 677.** Телеграма і листи Катеринославського губкому КП(б)У до ЦК КП(б)У про посилення партійного апарату, проведення губерньської наради завідувачів агітаційно-пропагандистськими відділами, склад і роботу сільських осередків, стан сільськогосподарських спілок, кооперативів, проведення гарнізонних червоноармійських конференцій, результати перевиборів до сільрад, 3.01.1922–21.12.1922 рр. // ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1111. 88 арк.
- 678.** Терлецкий Е. Дифференциация украинского крестьянства и колхозы // На аграрном фронте. 1925. № 2. С. 55–70.
- 679.** Торговельна мапа України: Довідник. Х.: НКТ УСРР, 1930. 85 с.
- 680.** Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927–1939. Документы и материалы. В 5-ти тт. Том. 1. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. В.П. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. М.: РОССПЭН, 1999. 880 с.
- 681.** Третья сессия ВУЦИКа // Украинский экономист. 1926 21 мая.
- 682.** Трифонов И. Я. Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921 – 1925 гг.): моногр. Ч. II – Изд-во ЛГУ, 1969. 288 с.

683. Трихрест М. НЕП на Україні // Наша книгозбірня. Ч. 4. Відень., 1947. 31 с.
684. Троцкий Л.Д. Моя жизнь: Опыт автобиографии. М.: Панорама, 1991. 624 с.
685. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. Киев; Одеса: Вища школа, 1987. 199 с.
686. Україна. Статистичний щорічник. Х.: ЦСУ УСРР, 1925. 516 с.
687. Україна. Статистичний щорічник. Х.: ЦСУ УСРР, 1926. 407 с.
688. Україна. Статистичний щорічник. 1929. Х.: ЦСУ УСРР, 1930. 398 с.
689. Українська господарська академія в ЧСР 1922–1935. Нью-Йорк, 1959. 157 с.
690. УСРР в цифрах. Х.: ЦСУ УСРР, 1926. 84 с.
691. УСРР в цифрах: статистичний довідник / [ред. О.М. Асаткін]. Х.: Народне господарство та облік, 1936. 744 с.
692. Учетные карточки кустарных мастерских зарегистрированных в уезде исполкомом. 1923 р. // ДАХО. Ф. Р-89. Оп. 1. Спр. 631. 27 арк.
693. Файн Л. Е. История разработки В.И. Лениным кооперативного плана. М.: Политиздат, 1970. 332 с.
694. Файн Л.Е. Российская кооперация: историко-теоретический очерк. 1861–1930. Иваново: Иван. гос. ун-т, 2002. 588 с.
695. Фарба А. Производственные нужды крестьянского хозяйства // Хозяйство Украины. 1928. №5. С. 54–70.
696. Фейгин В. Кустарно-ремесленная промышленность СССР. Москва-Ленинград: Московский рабочий, 1927. 137 с.
697. Филатов В. Ученичество в кустарной промышленности // Вестник промысловой кооперации. М., 1926. № 9 С.27-31.
698. Фицпатрик Ш. Классы и проблемы классовой принадлежности в Советской России 20-х годов // Вопросы истории. 1990. № 8. С. 16 – 31.
699. Харківська округа: [Статистичний щорічник 1928–29 року]. Х.: ЦСУ УСРР, 1929. 360 с.
700. Харківська округа: [Статистичний щорічник]. Х.: Харківське окружне статистичне бюро, 1927. 269 с.

701. Харківщина в цифрах і фактах. До десятих роковин Жовтневої революції. Х.: Видання Харківського окрвиконкому, 1927. 83 с.
702. Харківщина в цифрах і фактах: [Матеріали до звітної компанії рад]. Х.: Видання Харківського окрвиконкому, 1928-1929. 131 с.
703. Харківщина в цифрах на 1928-1929 рік. Х.: Харківське окружне статистичне бюро, 1929. – 360 с.
704. Хозяйственное положение и очередные задачи партии: Доклад В.Я. Чубаря на пленуме ЦК КП(б)У // Украинский экономист. 1926. 15 апреля.
705. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920–1930-х роках: автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук. Київ, 1999. 35 с.
706. Хрящева А.И. Группы и классы в крестьянстве. М.: Новая деревня, 1926. 109 с.
707. Художні промисли України: Альбом / Упоряд. Н. Кисельова, Н. Попенко. К., 1979. 49 с.
708. Циркуляры окрстатбюро об обследовании мелкой и кустарно-ремесленной промышленности и списки кооперативных организаций Липецкого района // ДАХО. Ф. Р- 845. Оп. 2. Спр. 149. 198 арк.
709. Ціни на продукти сільськогосподарського виробництва в сільських місцевостях України за 1925–1927 рр. Статистика України №145. Х.: ЦСУ УСРР, 1928. 219 с.
710. Частный капитал в народном хозяйстве СССР. Материалы комиссии ВСНХ СССР / Под общ. ред. А.М. Гинзбург. М.; Л.: Акционерное промиздат общество, 1927. 555 с.
711. Чаянов А.В. Бюджетные исследования. История и методы. М.: Новый агроном, 1929. 331 с.
712. Чаянов А.В. Оптимальные размеры сельско-хозяйственных предприятий. Из работ науч.-исслед. ин-та с.-х. экономии при с.-х. академии им. К. Тимирязева, 3-е изд.. М.: Новая деревня, 1928. 91 с.

713. Чаянов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации, изд. 2-е заново перераб. и доп.. М.: Книгосоюз, 1927. 383 с.
714. Чаянов А.В. Очерки по экономике трудового сельского хозяйства (с предисловием Л. Крицмана). М.: Кооперативное издательство, 1924. 152 с.
715. Чаянов А.В. Современное состояние льняного рынка и возможные перспективы сбыта русских льнов. Лондон: Заграничное управление Центросоюза, 1923. 23 с.
716. Челинцев А.Н. Динамика крестьянского хозяйства (по материалам динамических переписей ЦСУ за 1920–1926 гг.). М.: Книгосоюз, 1928. 116 с.
717. Чернов М.А. Торговля УССР. К X Всеукраинскому и XV Всесоюзному съездам партии. Харьков: Пролетарий, 1927. С. 70–71.
718. Чернуха О. В. Боротьба міліції з розповсюдженням самогонів на Харківщині в роки непу // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки» Вип. 19. № 1138, 2014. С. 73-76.
719. Черченко В. Гончарний промисел на Україні // Вісник пром-кредит кооперації. 1927. № 5. С. 52-61.
720. Чубар В.Я. Промисловість в умовах непу. Доповідь на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У 11 грудня 1921 р. // Вибрані статті і промови. Київ, 1972. С. 94–108.
721. Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики: автореф. дис... канд. іст. наук. Запоріжжя, 2006. 23 с.
722. Шаповал Л.І. Сучасна українська та російська історіографія нової економічної політики (1921–1929 рр.): бібліограф.-довід. покажчик. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 332 с.
723. Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. К.: Політвидав України, 1990. 143 с.
724. Шевцов Ф. Оподаткування кустарів, ремісників і кустарно-промислових товариств // Кустарна промисловість та кустарно-промислова кооперація УСРР /

За ред. С. Зарудного. Харків: Літературна друкарня книгоспілки, 1927. С. 158–170.

725. Шеліхова В. В. Дослідження розвитку селянських промислів Лівобережної та Слобідської України в Російській імперії (1860–90-ті рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2013. Вип. 35. С. 343–346.

726. Шепвальд Мих. Лозова промисловість на Харківщині // Вісник пром-кредит кооперації. 1929. № 10. С. 38–39.

727. Шлихтер А.Г. Город и деревня в продовольственном вопросе. В кн.: Аграрный вопрос и продовольственная политика в первые годы советской власти (сборник). М.: Наука, 1975. С. 424–445.

728. Экономическая жизнь СССР. Хроника событий и фактов 1917–1959. М., «Советская энциклопедия», 1961. 780 с.

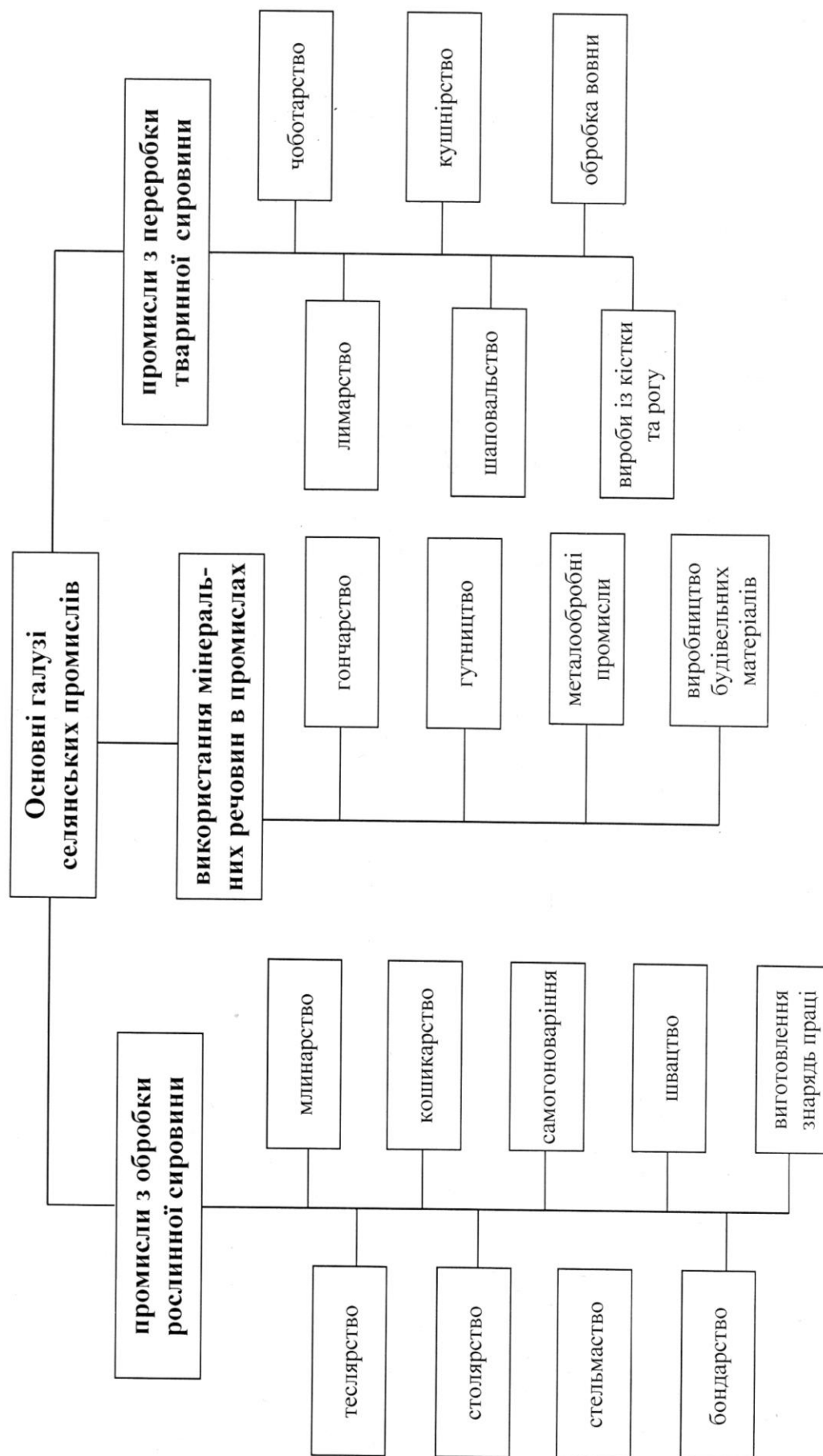
729. Энциклопедический словарь Ф.А. Брокгауза и И.А. Ефрон. Т. 33. Репринтное изд-е. М.: «Терра», 1991. 661 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Схема 1

Класифікація промислів на Харківщині (Слобожанщині) в роки нової економічної політики.

Додаток Б

Таблиця 1.

**Прибуток селянського двору від сільського господарства та від занять
промислами у % по Україні.**

господарства з посівом	% доходу від сільського господарства	% доходу від занять промислами
до 2 дес.	52,9	23,3
2-4 дес.	71	26,6
4-8 дес.	80,1	7,3
9-15 дес.	92,7	3,1
15 і більше	91	4,2

Додаток складений авторкою на основі: Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік): Статистика України №115. Серія 2. Випуск 3. Том VI. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – С. 55-63, 87-89, 111-119, 156-159.; Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1926–27 господарчий рік): Статистика України № 200.– Х.: Господарство України, 1931. – С. 199-244.

Додаток В

Таблиця 2

Розподіл торговельних закладів за видами торгівлі в сільській місцевості Харківської губернії (1923/1924 господарський рік)

Округи	Гуртова	Гуртово-роздрібна	Роздрібна	Гуртова, %	Гуртово-роздрібна, %	Роздрібна, %
Сумська	3	7	369	0,8	1,8	97,4
Охтирська	-	4	222	-	1,8	98,2
Харківська	-	8	775	-	1,0	99,0
Ізюмська	10	6	583	1,7	1,0	97,3
Куп'янська	-	-	381	-	-	100
Всього	13	25	2330	0,5	1,1	98,4

Додаток складений авторкою на основі: Матеріали по статистике Харьковской губернии. Вып. 8: Торговая сеть Харьковской губернии в начале 1924 г. – Х., 1925. – С. 5.

Додаток Г

Таблиця 3

**Розподіл закладів торгівлі за формами власності
в сільській місцевості Харківської губернії
(1923/1924 господарський рік)**

Округи	Кількість торговельних закладів		
	державні	кооперативні	приватні
Сумська	2	137	240
Охтирська	2	61	163
Харківська	15	113	655
Ізюмська	22	79	498
Куп'янська	1	72	308
Всього	42	462	1864

Додаток складений авторкою на основі: Матеріали по статистике Харьковской губернии. Вып. 8: Торговая сеть Харьковской губернии в начале 1924 г. – Х., 1925. – С. 4.

Додаток Д

Таблиця 4

Торговельна мережа сільської місцевості Харківської округи у другій половині 1924/1925 господарського року

Райони	Всього селищ	Число селищ з торговельними закладами	З них торговельних закладів										
			тільки з кооперативними		тільки з приватними		з кооперативними і приватними			з державними, кооперативними та приватними			
			число селищ	в них закладів	число селищ	в них закладів	число селищ	в них кооперативних закладів	в них приватних закладів	число селищ	державних закладів	кооперативних закладів	приватних закладів
Охтирський	77	13	5	8	1	1	6	12	14	1	2	-	-
Богодухівський	145	19	13	17	2	3	-	-	-	4	6	21	98
В.-Писарівський	37	10	1	1	5	6	3	7	53	1	3	1	2
Кириківський	53	15	9	12	1	1	2	2	2	3	6	3	6
Колонтаївський	31	7	3	4	-	-	2	4	2	2	3	5	26
Краснокутський	72	12	7	9	-	-	2	4	4	3	4	14	9
Сіннянський	49	13	6	9	2	2	2	3	2	3	3	7	12
Олексіївський	71	4	1	1	2	6	1	5	1	-	-	-	-
Біло-Колодязький	55	18	12	15	1	1	4	5	4	1	2	6	13
Валківський	158	24	15	20	5	8	3	3	6	1	1	7	3
Вовчанський	68	20	6	7	8	18	4	4	13	2	2	5	7
Дергачівський	120	9	6	8	-	-	2	4	2	1	4	12	34
Зміївський	57	8	1	1	3	6	4	4	10	-	-	-	-

Продовження таблиці 4

Райони	Всього селищ	Число селищ з торговельними закладами	З них торговельних закладів										
			тільки з кооперативними		тільки з приватними		з кооперативними і приватними			з державними, кооперативними та приватними			
			число селищ	в них закладів	число селищ	в них закладів	число селищ	в них кооперативних закладів	в них приватних закладів	число селищ	державних закладів	кооперативних закладів	приватних закладів
Золочівський	92	11	8	10	1	1	1	1	1	1	1	4	1
Коломацький	98	16	9	10	1	1	4	9	6	2	4	11	18
Липецький	33	6	1	1	1	1	2	3	4	2	5	7	50
Люботинський	123	11	3	3	1	1	3	6	11	4	12	7	54
Н.-Водолазький	107	3	2	2	-	-	-	-	-	1	4	7	122
Мереф'янський	55	5	1	1	1	1	2	5	7	1	1	-	3
Вільшанський	41	13	10	15	-	-	2	6	4	1	3	11	76
Печенізький	38	3	1	1	1	1	-	-	-	1	1	14	24
Ст.-Салтівський	51	10	4	5	1	1	5	9	18	-	-	-	-
Таранівський	37	5	-	-	1	1	3	3	4	1	4	4	19
Харківський	118	21	4	4	3	10	9	16	24	5	8	6	37
Чугуївський	48	13	4	5	4	26	5	7	27	-	-	-	-
Старовірівський	29	8	4	5	-	-	4	6	6	-	-	-	-
Разом	1863	297	136	174	45	96	75	128	225	41	79	152	614

Додаток складений авторкою на основі: Харківська округа: [Статистичний щорічник]. – Х., 1927. – С. 60.

Додаток Е

Таблиця 5

Торговельна мережа сільської місцевості Харківської округи у першому півріччі 1925/1926 господарського року

Райони	Всього сіл	Села з торговельними закладами	У них торговельних закладів								
			тільки кооперативних і державних			тільки приватних		кооперативних, державних і приватних			
			число сіл	в них коопера- тивних закладів	в них державних закладів	число сіл	закладів торгівлі	число сіл	коопера- тивних закладів	держав- них закладів	приват- них закладів
Біло-Колодязький	63	18	13	15	-	1	1	4	13	2	18
Богодухівський	125	22	10	11	-	7	16	5	13	4	10
Валківський	160	20	11	11	-	6	11	3	9	-	5
В.-Писарівський	45	16	-	-	-	10	17	6	11	7	41
Вільшанський	53	17	9	9	1	2	2	6	31	6	137
Вовчанський	55	14	7	8	-	2	3	5	7	2	13
Дергачівський	113	13	6	8	-	3	3	4	14	2	54
Зміївський	63	16	4	4	-	6	9	6	8	-	14
Золочівський	105	17	4	4	-	7	9	6	13	4	11
Кириківський	53	16	8	12	1	2	6	6	15	6	25
Коломацький	90	14	5	8	-	6	6	3	21	-	18
Колонтаївський	31	7	5	5	-	-	-	2	5	2	32
Липецький	35	10	1	2	-	4	9	5	17	4	83
Лозівський	115	10	1	1	-	7	9	2	15	-	131

Продовження таблиці 5

Райони	Всього сіл	Села з торговельними закладами	У них торговельних закладів								
			тільки кооперативних і державних			тільки приватних		кооперативних, державних і приватних			
			число сіл	в них кооперативних закладів	в них державних закладів	число сіл	закладів торгівлі	число сіл	кооперативних закладів	державних закладів	приватних закладів
Люботинський	115	11	1	1	-	5	6	5	12	4	44
Мереф'янський	51	8	3	2	1	3	6	2	3	2	4
Н.-Водолазький	97	8	7	10	1	-	-	1	15	6	102
Олексіївський	73	11	7	9	-	1	2	3	9	1	7
Охтирський	65	14	5	7	-	2	3	7	7	1	14
Печенізький	39	11	5	7	-	2	2	4	12	2	19
Сіннянський	48	9	1	1	-	3	3	5	8	-	20
Старовірівський	32	8	6	7	1	-	-	2	10	-	20
Ст.-Салтівський	50	14	3	3	-	4	5	7	14	-	18
Таранівський	39	8	2	2	-	2	2	4	9	3	28
Харківський	111	27	9	14	-	8	11	10	31	-	53
Краснокутський	72	14	6	7	-	1	2	7	19	7	26
Чугуївський	65	18	2	4	-	11	35	5	8	-	26
Разом по окрузі	1963	371	141	172	5	105	178	125	349	65	973

Додаток складений авторкою на основі: Харківська округа: [Статистичний щорічник]. – Х., 1927. – С. 68.

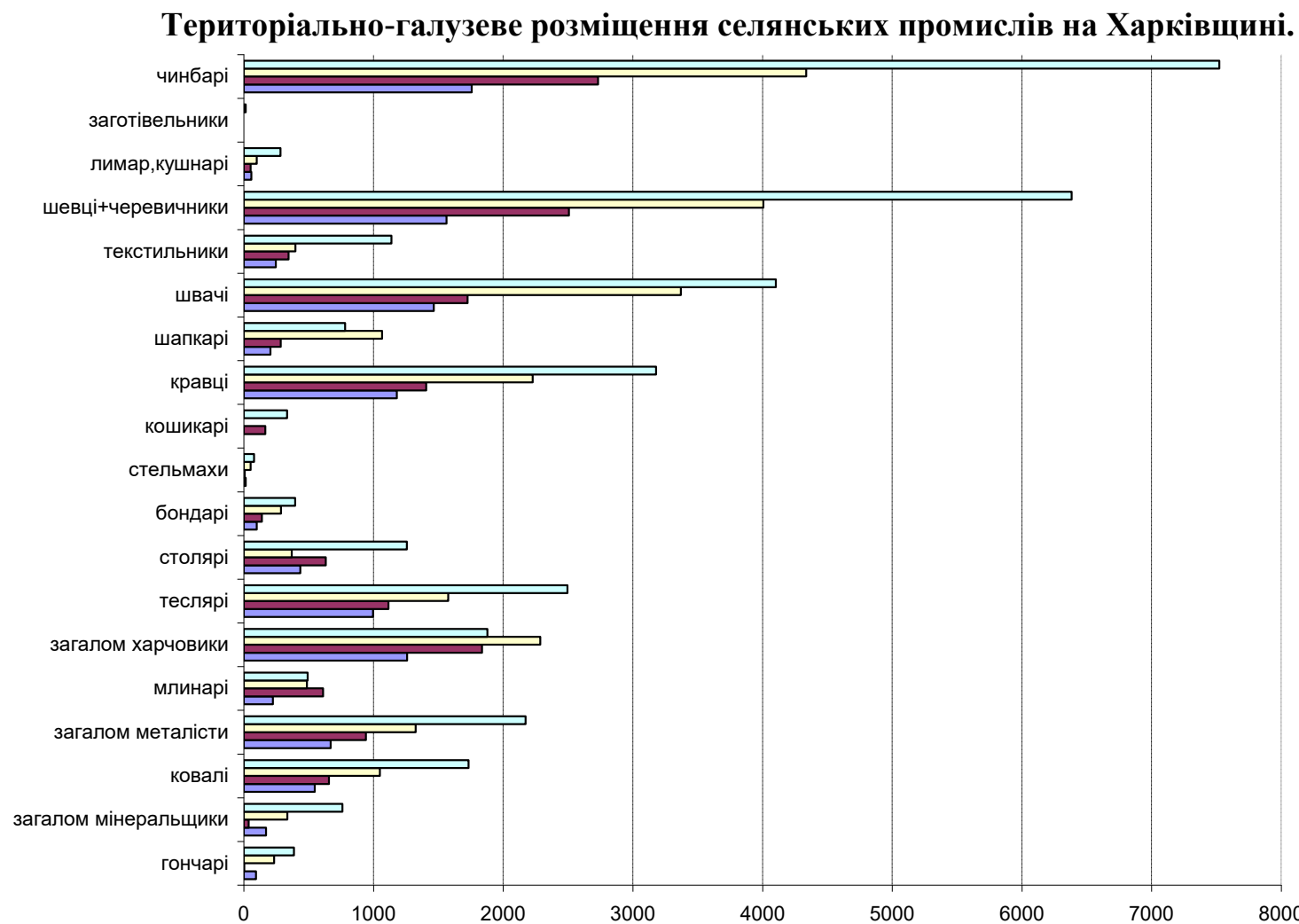
Додаток Є

Таблиця 6.

**Територіально-галузеве розміщення селянських промислів на
Харківщині.**

Галузі селянських промислів	Кількість зайнятих осіб по округах			
	Ізюмська округа	Купянська округа	Сумська округа	Харківська округа
гончарі	95	3	234	387
загалом мінеральщики	172	38	337	761
ковалі	548	658	1050	1734
загалом металісти	671	943	1325	2174
млинарі	225	611	488	492
загалом харчовики	1259	1837	2286	1878
теслярі	997	1116	1576	2496
столярі	437	633	371	1257
бондарі	101	140	287	397
стельмахи	15	7	52	79
кошикарі	0	167	0	335
кравці	1180	1407	2228	3180
шапкарі	205	286	1067	782
швачі	1466	1726	3371	4102
текстильники	248	346	399	1139
шевці + черевичники	1564	2508	4006	6384
лимарі + кушнарі	59	53	100	284
заготівельники	0	0	0	15
чинбарі	1757	2732	4337	7523
РАЗОМ	10999	15211	23514	35399

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С.348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток 3

Таблиця 7.

Кустарно-ремісничя промисловість самодіяльного населення за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				оди́нці				члени сім’ї, що допомагають				Разом
	за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	
Ізюмська	190	28	60	5	102	24	70	3	289	27	468	21	909	351	3063	404	184	93	220	55	6566
Куп'янська	185	32	109	17	91	24	80	10	298	31	986	51	1018	425	4233	559	169	78	340	85	8821
Сумська	232	51	178	33	136	51	163	35	267	30	831	50	1623	657	7694	1466	167	62	429	85	14240
Харківська	847	113	282	75	352	54	157	22	943	83	1177	53	7293	3171	12593	1688	824	279	666	214	30886
Всього	1454	224	629	130	681	153	470	70	1797	171	3462	175	10843	4604	27583	4117	1344	512	1655	439	60513

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток И

Таблиця 8.

Самодіяльне сільське населення, що займалося бондарством на Харківщині за перписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				оди́нці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	0	0	0	0	0	0	0	0	9	0	2	0	29	0	61	0	0	0	0	0	101
Куп'янська	0	0	0	0	0	0	0	0	9	0	5	0	21	0	105	0	0	0	0	0	140
Сумська	0	0	0	0	0	0	0	0	4	0	11	0	51	0	221	0	0	0	0	0	287
Харківська	3	1	2	0	0	0	0	0	12	0	17	1	103	0	258	0	0	0	0	0	397
Всього	3	1	2	0	0	0	0	0	34	0	35	1	204	0	645	0	0	0	0	0	925

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток І

Таблиця 9.

Самодіяльне сільське населення, що займалося млинарство на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				одинці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	7	2	12	1	27	1	168	7	0	0	0	0	0	0	0	0	225
Куп'янська	9	1	18	0	30	2	541	10	0	0	0	0	0	0	0	0	611
Сумська	18	5	17	3	36	0	393	16	0	0	0	0	0	0	0	0	488
Харківська	30	3	17	1	41	0	386	14	0	0	0	0	0	0	0	0	492
Всього	64	11	64	5	134	3	1488	47	0	0	0	0	0	0	0	0	1816

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452,455-471.

Додаток І

Таблиця 10.

Самодіяльне сільське населення пекарів та кондитерів на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				оди́нці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	12	1	4	0	2	0	0	0	16	3	168	7	0	4	5	1	0	0	0	0	223
Куп'янська	14	1	1	0	2	0	0	0	10	3	4	1	0	0	0	0	0	0	0	0	36
Сумська	14	0	8	0	3	0	4	0	18	6	17	1	0	0	0	0	0	0	0	0	71
Харківська	36	3	10	0	8	3	1	1	48	6	19	3	10	7	8	5	0	0	0	0	168
Всього	76	5	23	0	15	3	5	1	92	18	208	12	10	11	13	6	0	0	0	0	498

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452,455-471.

Додаток Й.

Таблиця 11.

Самодіяльне сільське населення, що займалося харчовими промислами на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				одинці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	66	2	24	0	15	2	29	1	60	6	283	12	23	10	596	14	16	22	55	23	1259
Куп'янська	62	2	32	1	25	2	30	0	55	6	683	13	27	12	658	20	10	7	162	30	1837
Сумська	35	0	13	0	27	5	25	3	62	8	466	16	45	9	1354	44	10	16	117	31	2286
Харківська	102	4	46	0	48	6	34	3	118	9	502	18	55	15	642	24	32	65	126	29	1878
Всього	265	8	115	1	115	15	118	7	295	29	1934	59	150	46	3250	102	68	110	460	113	7260

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток К

Таблиця 12.

Самодіяльне сільське населення, що займалося теслярством на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				одинці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	2	0	0	0	1	0	1	1	131	0	0	0	276	0	547	0	22	1	15	0	997
Куп'янська	0	0	0	0	0	0	0	0	6	0	76	0	85	0	925	0	11	1	12	0	1116
Сумська	0	0	0	0	0	0	0	0	21	0	21	0	244	0	1262	0	7	0	21	0	1576
Харківська	53	0	125	0	0	0	0	0	45	1	66	0	469	0	1618	1	48	4	64	2	2496
Всього	55	0	125	0	1	0	1	1	203	1	163	0	1074	0	4352	1	88	6	112	2	6185

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток Л

Таблиця 13.

Самодіяльне сільське населення, що займалося столярством на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				одинці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		за головним зайняттям		за побічним зайняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	6	0	0	0	4	0	4	0	30	0	13	0	112	0	245	0	12	1	10	0	437
Куп'янська	4	0	4	0	4	0	2	0	20	0	27	7	115	0	410	1	14	0	25	0	633
Сумська	15	0	7	0	6	0	8	0	15	0	21	0	51	0	221	0	9	0	18	0	371
Харківська	107	0	7	0	10	0	11	0	46	0	40	1	318	0	649	5	40	0	23	0	1257
Всього	132	0	18	0	24	0	25	0	111	0	101	8	596	0	1525	6	75	1	76	0	2698

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452,455-471.

Додаток М

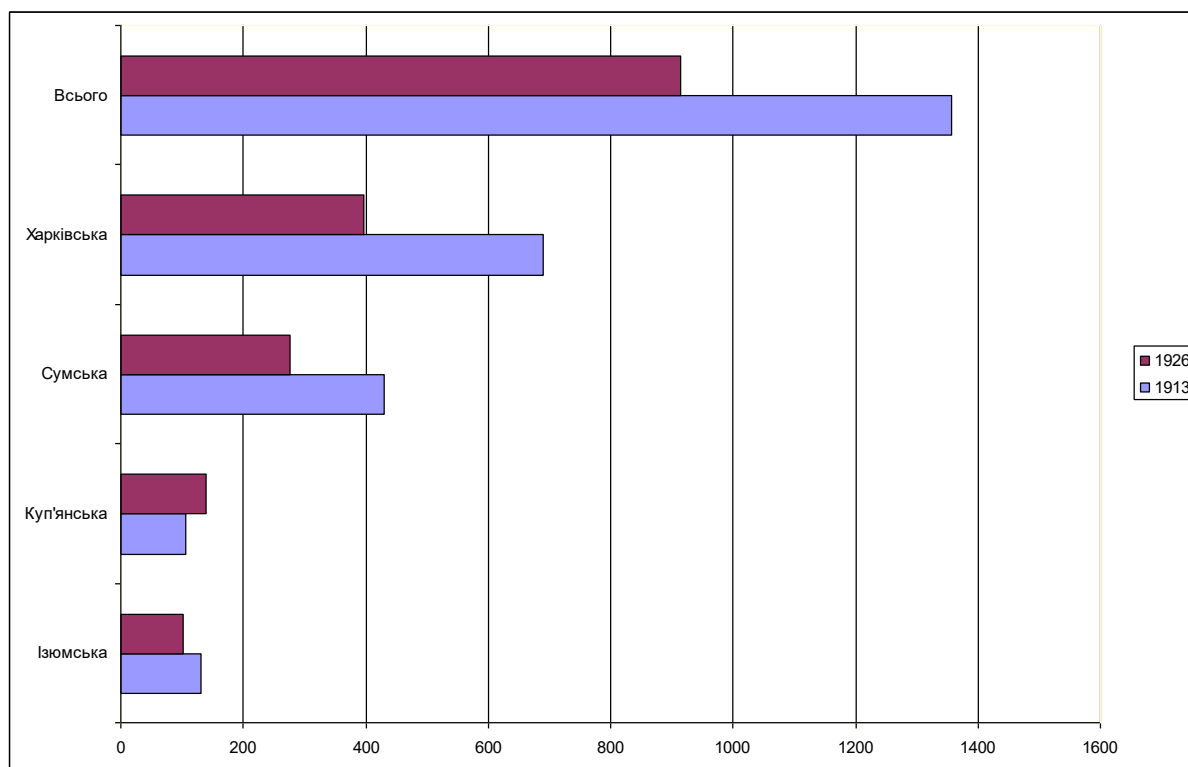
Таблиця 14.

Кількісна інформація про бондарів на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	загальна кількість бондарів		Різниця
	1913	1926	
Ізюмська	131	101	-30
Куп'янська	105	140	35
Сумська	431	277	-143
Харківська	690	397	-293
Всього	1357	915	-442

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471; Маслов М. П. Розвиток селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861-1914 рр.) [Текст] : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 /М. П. Маслов. - Харківський держ. педагогічний ун-т ім. Г.С.Сковороди. - Х., 1998. – С. 92.

Діаграма 2 (на основі таблиці 14)

Додаток Н

Таблиця 15.

Забезпечення господарств, які займалися колісним промислом.

Назва округи	Кількість дворів в % від загальної кількості дворів						
	Господарства, які не мали с-г знарядь	Господарства, які обробляли землю своєю худобою	Господарства, які обробляли землю частково своєю худобою, частково чужою худобою	Господарства, які обробляли землю чужою худобою	Господарства, які обробляли землю силами своєї родини	Господарства, які обробляли землю силами родини і за допомогою найманих працівників	Господарства, які обробляли землю за допомогою найманих робітників
Харківська	7	79	12	2	69	28	3
Ізюмська	6	87	7	-	72	28	-
Куп'янська	5	89	6	-	84	15	1
Сумська	7	92	1	-	87	11	2

Додаток складений авторкою на основі: Селянські бюджети України (Монографічне обслідування селянських бюджетів за 1924–25 господарчий рік): Статистика України №115. Серія 2. Випуск 3. Том VI. – Х.: ЦСУ УСРР, 1927. – 194 с.

Додаток О

Таблиця 16.

Територіально-галузеве розміщення деревообробників на Харківщині за переписом 1926 р..

Назва округи	теслярі	бондарі	стельмахи	столярі	кошикарі	інші	Разом
Ізюмська	997	101	30	437	0	139	1704
Куп'янська	1576	140	7	371	167	173	2434
Сумська	1116	288	62	633	0	195	2294
Харківська	2496	396	77	1257	335	399	4960
Всього	6185	925	176	2698	502	906	11392

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток II

Таблиця 17.

Самодіяльне сільське населення, що займалося текстильними промислами на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				одинці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	0	1	0	0	0	0	1	0	4	3	12	3	11	72	26	92	2	5	5	11	248
Куп'янська	1	0	0	0	0	0	1	0	7	5	24	21	9	130	38	85	1	7	7	10	346
Сумська	6	4	0	0	2	1	1	0	5	9	9	13	13	74	45	185	2	12	5	13	399
Харківська	63	516	2	8	11	0	0	8	8	16	4	3	25	236	110	98	2	21	6	2	1139
Всього	70	521	2	8	13	1	3	8	24	33	49	40	58	512	219	460	7	45	23	36	2132

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток Р

Таблиця 18.

Самодіяльне сільське населення, що займалося кравецьким промислом на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				оди́нці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	3	12	4	5	13	15	6	2	27	11	19	4	83	230	404	269	16	30	15	12	1180
Куп'янська	11	18	12	15	8	14	14	2	28	13	45	5	126	187	534	300	14	24	20	17	1407
Сумська	14	14	24	16	9	19	21	17	26	7	43	5	202	270	925	546	10	17	21	22	2228
Харківська	8	20	1	4	15	25	16	7	65	25	51	10	353	631	975	809	35	72	25	33	3180
Всього	36	64	41	40	45	73	57	28	146	56	158	24	764	1318	2838	1924	75	143	81	84	7995

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток С

Таблиця 19.

Самодіяльне сільське населення, що займалося шиттям шапок на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				оди́нці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	3	0	0	0	2	2	0	0	7	1	3	0	18	32	26	41	16	27	15	12	205
Куп'янська	3	9	0	0	5	5	0	4	9	3	2	3	15	82	4	134	0	7	0	1	286
Сумська	0	30	0	14	0	7	0	0	5	0	3	5	8	279	19	679	0	7	0	11	1067
Харківська	0	3	0	0	3	16	2	4	29	13	4	6	56	272	27	327	0	18	0	2	782
Всього	6	42	0	14	10	30	2	8	50	17	12	14	97	665	76	1181	16	59	15	26	2340

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток Т

Таблиця 20.

Самодіяльне сільське населення, що займалося гончарством на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				оди́нці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		за ГОЛОВНИМ заняттям		за ПОБІЧНИМ заняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	10	0	0	0	6	0	1	0	17	0	6	0	55	0	0	0	0	0	0	0	95
Куп'янська	3	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3
Сумська	1	0	0	0	0	0	2	0	6	0	16	0	27	0	182	0	0	0	0	0	234
Харківська	1	0	1	3	3	0	3	0	77	0	81	3	117	0	98	0	0	0	0	0	387
Всього	15	0	1	3	9	0	6	0	100	0	103	3	199	0	280	0	0	0	0	0	719

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток У

Таблиця 21.

Самодіяльне сільське населення, що займалося ковальством на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				оди́нці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	13	0	4	0	18	0	9	0	40	0	33	0	90	0	264	1	36	1	39	0	548
Куп'янська	20	0	10	0	14	0	10	1	26	0	35	0	117	0	360	1	25	1	38	0	658
Сумська	26	0	13	0	28	0	22	0	38	0	48	0	165	0	625	1	36	0	48	0	1050
Харківська	81	0	33	0	54	0	29	0	84	0	87	0	327	0	861	1	94	0	83	0	1734
Всього	140	0	60	0	114	0	70	1	188	0	203	0	699	0	2110	4	191	2	208	0	3990

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452, 455-471.

Додаток Ф

Таблиця 22.

**Сімейний склад селянської родини, що займалася жерстяним (бляхарним) промислом
в селі Іванівка Ізюмської округи.**

Господарства	Сімейний склад						
	Чол.	Жін.	Разом	в тому числі			
				в робочому віці		в напівробочому віці	
				чол.	жін.	чол.	жін.
1-ше госпдарство	4	3	7	1	1	0	0
2-ге господарство	3	2	5	2	1	0	1
Разом	7	5	12	3	2	0	1
В середньому	3,5	2,5	6	1,5	1	0	0,5

Таблиця 23.

**Забезпеченість землею селянської родини, що займалася жерстяним (бляхарним) промислом
в селі Іванівка Ізюмської округи.**

Земельне забезпечення	1-ше господ.	2-ге господ.
рілля	5,49	4,95
сінокос	1,12	0
ліс	0,9	0
садиби	0,5	0,1
Разом	8,01	5,05

Додаток складений авторкою на основі: Ф. Р-1631. Изюмское уезуправление. – Оп. 1. – Спр. 41. Листування Ізюмського повітового посівного комітету з Харківським губернським посівним комітетом, волосними ревкомами та їх земельними відділами про роботу. 1921. – 40-63 арк.

Додаток Х

Таблиця 24.

Національний склад сільського населення, що використовували мінеральні речовини в своїх промислах Харківщини в 1926 році.

Вид діяльності	Українці	Росіяни	Євреї	Інші
Гончарство	92%	2%	0	6%
Виготовлення будівельних матеріалів	91%	4%	0	5%
Металообробні промисли	90%	3%	2%	5%
Гутництво	94%	3%	2,50%	0,50%

Додаток складений авторкою на основі: Статистика України. № 96. Серія XVII. Національний склад сільського населення України (попередні підсумки всесоюзного перепису населення 1926 р.). Том I. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 207 с.

Додаток Ц

Таблиця 25.

Самодіяльне сільське населення, що використовувало мінеральні речовини в своїх промислах на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				одинці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		за головним заняттям		за побічним заняттям		
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	
Ізюмська	31	0	5	0	22	0	9	0	51	0	36	0	124	0	306	1	42	1	43	0	671
Куп'янська	95	0	14	0	17	0	10	1	41	0	40	0	176	0	465	2	35	3	44	0	943
Сумська	40	0	25	0	29	0	22	0	47	0	59	0	219	0	788	2	38	1	55	0	1325
Харківська	145	1	47	0	56	0	31	0	104	0	101	0	492	0	996	1	109	2	89	0	2174
Всього	311	1	91	0	124	0	72	1	243	0	236	0	1011	0	2555	6	224	7	231	0	5113

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452,455-471.

Додаток Ч

Таблиця 26.

Самодіяльне сільське населення, що займалося чинбарством на Харківщині за переписом 1926 року.

Округа	робітники				господ. з найманими робітниками				господ.,що працюють з членами родини				оди́нці				члени сім'ї, що допомагають				Разом
	за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		за ГОЛОВНИМ зайняттям		за ПОБІЧНИМ зайняттям		
	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	Ч	Ж	
Ізюмська	41	0	8	0	37	0	16	0	68	0	64	0	391	1	1015	3	61	13	37	2	1757
Куп'янська	25	0	30	1	30	0	22	0	100	1	93	0	463	4	1828	1	69	9	55	1	2732
Сумська	90	0	88	1	57	0	71	0	76	0	78	0	776	4	2948	0	81	2	63	2	4337
Харківська	304	0	107	0	150	1	54	0	349	3	210	0	2042	1	3641	11	413	29	201	7	7523
Всього	460	0	233	2	274	1	163	0	593	4	445	0	3672	10	9432	15	624	53	356	12	16349

Додаток складений авторкою на основі: Всесоюзная перепись населения 1926 г. – Том 29: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. – Отдел II. Занятия. – М.: ЦСУ Союза ССР, 1930. – С. 348-356, 372-379, 442-452,455-471.

Додаток III

Таблиця 27.

Національний склад сільського населення, що займалися промислами з переробки тваринної сировини на Харківщині в 1926 році.

Вид діяльності	Українці	Росіяни	Євреї	Інші
Шевці	77%	12%	5%	6%
Лимарі	91%	4%	0	5%
Кушнарі	92%	3%	0%	5%
Чоботарі	60%	7%	33%	0,5%

Додаток складений авторкою на основі: Статистика України. № 96. Серія XVII. Національний склад сільського населення України (попередні підсумки всесоюзного перепису населення 1926 р.). Том I. – Х.: ЦСУ УСРР, 1926. – 207 с.

Додаток Ш

Список публікацій здобувача за темою.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати у фахових виданнях України:

1. Лапченко А.С. Аналіз участі сільського жіноцтва в промислах на Харківщині в роки непу // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 113-117. **(видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus).**
2. Лапченко А.С. Використання мінеральних речовин в селянських промислах на Харківщині в роки непу // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ імені В. Гнатюка, 2015. Вип. 1. Ч.2. С. 109-113. **(видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).**
3. Лапченко А.С. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1929рр.) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. Вип.17. С. 139-148.
4. Лапченко А.С. Географія та динаміка розвитку промислів з переробки тваринної сировини в селах Харківщини в період НЕП // Сторінки історії: Збірник наукових праць. Вип. 41. Київ: НТУУ «КПІ», 2016. С. 107-116. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз: РІНЦ; CiteFactor; DOAJ; EBSCO; Index Copernicus).**
5. Лапченко А.С. Особливості державного регулювання селянських промислів на Харківщині протягом 1921–1929 рр. // Історія торгівлі, податків та мита: зб. наук. пр.. Дніпро, 2016. № 1-2 (13-14). С. 220-229.
6. Лапченко А.С. Селянські промисли з обробки рослинної сировини на Харківщині в роки непу // Вісник Національно технічного університету

«Харківський політехнічний інститут». Збірник наукових праць. Серія «Актуальні проблеми історії України». Харків: НТУ «ХПІ». 2015. №38 (1147). С. 73-84.

7. Лапченко А.С. Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки НЕПу // Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць. Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили. 2015. Вип. 15. С. 69-77. **(видання включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus).**

8. Лапченко А.С. Селянські промисли на Харківщині в 1920-х рр. // Вісник Черкаського університету імені Б. Хмельницького. Серія «Історичні науки» Черкаси, 2015. Вип. 9 (342). С. 117-121.

9. Лапченко А.С. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник молодих вчених. Харків, 2015. Вип. 18. С. 90-98. **(видання включено до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).**

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації у зарубіжних виданнях:

10.Lapchenko A. The contradiction of the term “handicraft industry” // Oxford Journal of Scientific Research, 2015, № 1(9) (January-June). P. 554-561.

11.Лапченко А.С. Кустарно-ремесленная деятельность селянства в УССР в период нэпа // Научная дискуссия: вопросы социологии, политологии, философии, истории. №2(23): сборник статей по материалам XXIII международной заочной научно-практической конференции. Москва, Изд. «Международный центр науки и образования», 2014. С. 21-26.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

12.Лапченко А.С. Географічний розподіл селянських промислів УСРР в період непу (1921-1928 рр.) // Міжнародна науково-практична конференція (м. Херсон, 17-18 жовтня). Херсон, 2014. С.52-57.

13.Лапченко А.С. Державний протекціонізм в кооперативному будівництві та регулювання дрібної промисловості в сільській місцевості Харківщини в роки непу // X міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита» (м. Дніпро, 27-28 жовтня 2016 року). Київ, 2016. С. 84-86.

14.Лапченко А.С. До питання про термін «кустарна промисловість» в історичній літературі // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 68-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 24 квітня 2015 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 20-21.

15.Лапченко А.С. Розвиток жіночого домашнього підприємництва в гендерному просторі українського села в роки непу (на прикладі Харківщини) // «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Херсон, 25-26 вересня 2015 р.). Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 49-53.

16.Лапченко А.С. Розвиток селянських кустарних промислів УСРР у роки НЕПу (1921-1928 рр.) // Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 67-ї міжнародної наукової конференції (м. Харків, 25 квітня 2014 р.). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. С. 187-189.

17.Лапченко А.С. Селянські промисли з обробки мінеральних речовин на Харківщині в роки непу // III Всеукраїнська науково-практична конференція (м. Суми, 17 квітня 2015). Суми, 2015. С. 17-19.

18.Лапченко А.С. Селянські промисли з переробки тваринної сировини на Харківщині в роки НЕПу // «Історія, проблеми та необхідні умови становлення громадського суспільства в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Львів, 29-30 січня 2016 р.). Львів: ГО «Львівська фундація суспільних наук», 2016. С. 67-69.

19.Лапченко А.С. Селянські промисли по обробці рослинної сировини на Харківщині в роки непу // III Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених (м. Дрогобич, 26-27 березня 2015 року). Дрогобич, 2015. С. 82-83.

20.Лапченко А.С. Територіально-галузеве розміщення та питома вага промислів на Харківщині в сільській місцевості в роки непу // «Актуальні тенденції розвитку суспільних наук в Україні»: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 13-14 листопада 2015 року). Київ: ГО «Київська наукова суспільнознавча організація», 2015. С. 18-20.

21.Лапченко А.С. Що спільного і чим відрізняються поняття «ремесло» і «промисел»? // Міжнародна науково-практична конференція (м. Одеса, 20-21 червня 2014 року). Одеса, 2014. С. 21-24.